

«En håndsrekning til øst»

*Norske myndigheters holdninger til og
reaksjoner på Rapacki- og Gomulka-planen,
1957-1965*

Fredrik Grønning Lie

Masteroppgave ved Institutt for arkeologi, konservering og
historie

Universitetet i Oslo

Våren 2014

Polens utenriksminister Adam Rapacki (t.v.) og Norges utenriksminister Halvard Lange (t.h.) på Fornebu i oktober 1958, i forbindelse med Rapackis statsbesøk til Norge (Stage/NTB Scanpix)

© Fredrik Grønning Lie

2014

En håndsrekning til øst

Norske myndigheters holdninger til og reaksjoner på Rapacki- og Gomulka-planen, 1957-1965

Fredrik Grønning Lie

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Forord

Først og fremst vil jeg takke min veileder, Olav Njølstad, for kyndig og god veiledning. Takk til de ansatte ved Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Riksarkivet, Stortingsarkivet og Utenriksdepartementets arkiv for god hjelp i forbindelse med kildearbeidet til oppgaven. En takk er også på sin plass til masterstudentene i Niels Treschows hus som har gjort tiden med masteroppgaven til en innholdsrik og morsom periode. Hverdagen blir ikke det samme uten quiz og fotball i både seriøse og useriøse former. En spesiell takk til de som har hjulpet til med korrekturlesing i innspurten. En spesiell takk til Sneveien 66 og særlig mine foreldre for hjelp i forbindelse med flytting og andre uforutsette utfordringer. Takk til Line Mathilde for å ha vært en bauta. Takk til Krugen. For å si det med svenskene: «Nu kör vi!»

Fredrik Grønning Lie

Blindern 12.05.2014

Innholdsfortegnelse

Forord.....	v
Innholdsfortegnelse	vi
Liste over forkortelser	ix
1. Innledning.....	1
Tema og kontekst	1
Begrepsavklaring	2
Problemstillinger	2
Avgrensning	3
Struktur	4
Historiografi	5
Kilder	7
Metodologiske og teoretiske betraktninger	10
2. Bakgrunn	14
Innledning	14
Den kalde krigen og Tysklandsspørsmålet	14
Avspenning og opprustning	15
Den polske bakgrunnen	16
Norske myndigheters holdninger til atomvåpenspørsmålet	17
Den norske østpolitikken	18
Norsk-polske relasjoner i lys av «fredelig sameksistens»	20
Polens forslag til atomvåpenfrie og nedrustede soner	21
Samtidige sone- og nedrustningsforslag	22
Norges syn på rustningskappløpet og våpenkontroll	24
Den norske politiske konteksten	25
3. Oktober 1957-mars 1958: «Mot strømmen»	28
Innledning	28
Den internasjonale konteksten	29
Rapacki-planen lanseres i oktober 1957	30
Forspillet før NATOs rådsmøte i Paris	30
Uenigheten mellom Gerhardsen og Lange ved rådsmøtet	32
Rapacki-planen drøftes i NATOs råd	34
Forsvarsstabens vurdering	35
Storm på Stortinget i januar 1958	35
Debattens aktører: Tradisjonelistene og reformistene	36
Analyse av Arbeiderpartiet	40

Analyse av de borgerlige.....	41
A-paktutvalgets utredning av Rapacki-planen.....	41
Memorandum om Rapacki-planen.....	44
Den norsk-polske nedrustningsdialogen etablert.....	46
Konklusjon.....	47
4. Mars 1958-januar 1959: «Sprekker i jernteppet».....	50
Innledning.....	50
Den internasjonale konteksten.....	51
Rapacki-planen som motargument mot vesttysk nukleær kapasitet.....	51
Situasjonen i Øst-Tyskland, Tsjekkoslovakia og Polen.....	53
Den reviderte norske planen.....	54
Norske reiser i østerled.....	56
Samtalen mellom Lange, Smith og Rapacki i New York.....	58
Debatten i de norske politiske organene.....	59
Rapackis besøk i Oslo.....	62
Rapacki-planens andre versjon fremmes i november 1958.....	64
Forsvarets Høgskole drøfter Rapacki-planen.....	66
Konklusjon.....	68
5. Januar 1959-desember 1963: «Fra kald krig til avspenning».....	70
Innledning.....	70
Den internasjonale konteksten.....	70
Rapacki-planen på stortinget vinteren og våren 1959.....	72
Langes besøk i Polen høsten 1959.....	74
Oberstløytnant Arne Haugans syn på Rapacki-planen.....	76
Rapacki-planen på Stortinget i årene 1960-63.....	77
Rapacki-planens tredje utgave presenteres i mars 1962.....	80
De alliertes syn på den tredje Rapacki-planen.....	81
Nedrustningsutvalgets syn på Rapacki-planen i januar 1963.....	82
Konklusjon.....	84
6. Desember 1963-oktober 1965: «Ny aktualitet for de polske forslagene».....	86
Innledning.....	86
Den internasjonale konteksten.....	87
Gomulka-planen lanseres i desember 1963.....	88
Norge innleder dialog med USA og Storbritannia om Gomulka-planen.....	88
Uttalelsen fra Forsvarets forskningsinstitutt.....	91
Memorandum om Gomulka-planen.....	93
Drøftingene i NATO om Gomulka-planen.....	94

Johan Jørgen Holst i Arbeiderbladet	97
Finn Gustavsen tar opp Gomulka-planen på Stortinget	98
Holdningsendring hos norske myndigheter fra januar 1965	100
Årsaken til endring hos norske myndigheter	104
Venstrefløyens rolle på Arbeiderpartiets landsmøte i mai 1965	107
Statssekretær Boyesen får presisert Gomulka-planen i Polen	109
De norske holdningene på stedet hvil sommeren og høsten 1965	111
Konklusjon	113
7. Konklusjon	115
Innledning	115
Sikkerhetspolitikk og idealisme	115
Holdningsendring på norsk hold i perioden 1957-1965	116
Oppgavens funn opp mot problemstillingene	117
Oppgavens resultater drøftet opp mot det teoretiske rammeverket	120
Videre forskning	122
Vedlegg	124
Oppgavens aktører	124
Kart over Sentral-Europa 1957-1965	130
Bibliografi	131
Utrykte kilder	131
Trykte kilder	132
Litteraturliste	133

Liste over forkortelser

Ap – Arbeiderpartiet

Arbark – Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek

FD – Forsvarsdepartementet

FFI – Forsvarets forskningsinstitutt

FHS – Forsvarets Høgskole

FN – De forente nasjoner

KrF – Kristelig Folkeparti

KSSE – Konferansen om sikkerhet og samarbeid i Europa

LO – Landsorganisasjonen i Norge

LTBT – Den begrensede prøvestansavtalen

MLF – The Multilateral Force

NATO – North Atlantic Treaty Organization

NUPI – Norsk Utenrikspolitisk Institutt

RSU – Regjeringens sikkerhetsutvalg

SF – Sosialistisk Folkeparti

SMK – Statsministerens kontor

UD – Utenriksdepartementet

UUUK – Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité

Forkortelser i fotnotene

AmbWar – Norges ambassade i Warszawa

AmbWas – Norges ambassade i Washington

Arbark – Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek

Ap – Arbeiderpartiet

bd. – Bind

FHS – Forsvarets Høgskole

FFI – Forsvarets forskningsinstitutt

FN – De forente nasjoner

FRUS – Foreign Relations of the United States

NATO – North Atlantic Treaty Organization

NATODelParis – Norges NATO-delegasjon i Paris

RA – Riksarkivet

SA – Stortingsarkivet

SMK – Statsministerens kontor

S. tid – Stortingstidende

UD – Utenriksdepartementet

UUKK – Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité

3. pol. ktr. – Utenriksdepartementets 3. politiske kontor

4. pol. ktr. – Utenriksdepartementets 4. politiske kontor

5. pol. ktr. – Utenriksdepartementets 5. politiske kontor

1. Innledning

Tema og kontekst

Denne masteroppgaven vil undersøke norske myndigheters holdninger til – og reaksjoner på de polske Rapacki- og Gomulka-planene i perioden oktober 1957-oktober 1965. Rapacki-planen ble lansert tre ganger av polske myndigheter i dette tidsrommet. Kjernen i planen var å opprette en atomvåpenfri sone bestående av Vest-Tyskland og de tre øststatene Øst-Tyskland, Tsjekkoslovakia og Polen. Gomulka-planen ble fremmet av Polen ved årsskiftet 1963/64. Essensen i denne var å fryse antall atomladninger i de samme landene, således var den et mindre ambisiøst forslag enn Rapacki-planen.

Polens utenriksminister Adam Rapacki lanserte Rapacki-planen for første gang på De forente nasjoners (FN) 12. generalforsamling, 2. oktober 1957. Idéen var det første selvstendige utenrikspolitiske initiativet til Polen siden andre verdenskrig. Bakgrunnen for framstøtet var trolig at Gomulka-regimet, som hadde tatt makten i Polen i oktober 1956, ønsket å diskutere avspenning i Sentral-Europa. Dette av hensyn til en mulig nukleær opprustning av Vest-Tyskland, samt at landet ønsket en friere stilling innenfor østblokken.

Mens de ledende vestmaktene stilte seg kjølige til den første Rapacki-planen, tilhørte Norge den gruppen av land som mente planen var et konstruktivt utgangspunkt for diskusjon mellom øst og vest. Den første offisielle norske reaksjonen på planen kom som en del av statsminister Einar Gerhardsens tale under North Atlantic Treaty Organizations (NATO) rådsmøte i Paris 16.-19. desember 1957. I lys av Gerhardsens tale innledet norske og polske styresmakter en dialog om Rapacki-planen på regjerings- og embetsmannsnivå. Kontaktene varte fram til, og delvis etter, den borgerlige regjeringsovertagelsen høsten 1965.

De internasjonale rammene for de polske forslagene endret seg vesentlig i perioden oppgaven undersøker. Da den første planen ble lansert høsten 1957, var denne dels et svar på den vestlige NATO-diskusjonen om å utstasjonere mellomdistanseraketter med potensiell nukleær kapasitet i flere vesteuropeiske land. Samtidens internasjonale klima var spent, og Øst-Vest-konflikten var preget av mange uløste spørsmål, hvor Tysklandsspørsmålet var det mest sentrale. Da Gomulka-planen ble fremmet seks år senere hadde avspenningen mellom de to blokkene begynt å øke i styrke og omfang. Samtidig var situasjonen i Sentral-Europa i ferd med å stabiliseres i kjølvannet av Cuba-krisen. Således lå de internasjonale forholdene bedre til rette for nedrustningsforslag da Gomulka-planen ble tatt opp, sammenlignet med det internasjonale klimaet da den første Rapacki-planen så dagens lys. Likevel var også Gomulka-

planen, i likhet med Rapacki-planen, delvis et svar på vestlige framstøt, siden bakgrunnen for planen var diskusjonen i NATO om å opprette en multilateral atomstyrke, kjent som *The Multilateral Force* (MLF).

Begrepsavklaring

For ryddighets skyld vil jeg definere enkelte sentrale begreper som går igjen i oppgaven. Med «norske myndigheter» eller «norske styresmakter» mener jeg regjeringen, Utenriksdepartementet, (UD) Statsministerens kontor (SMK) eller Forsvarsdepartementet (FD). Det var disse myndighetsorganene som i størst grad beskjeftiget seg med nedrustnings- og utenrikspolitiske spørsmål av denne art.

Jeg opererer ikke med en fast definisjon på atomvåpenfri sone, siden de forskjellige planene tok til orde for ulike løsninger. Heller ikke alle var atomvåpenfrie soner. Jeg vil presisere de fire planene ytterligere underveis i den kronologiske framstillingen.

Når jeg skriver «de polske planene» eller «den polske idéen» mener jeg de fire polske forslagene generelt. Med «sonedialog» mener jeg relasjonene Norge og for eksempel Polen hadde om Rapacki- og Gomulka-planen. Når jeg skriver «polakkene» mener jeg polske myndigheter. Begrepet *Disengagement* er synonymt med «militær uttynning» eller «militær tilbaketrekning».¹ Med «verdihensyn» mener jeg idealistiske hensyn tilknyttet en idealbasert politikk om hvordan man ønsker verden skal være.

Problemstillinger

Oppgavens overordnede problemstilling er som følger: Jeg vil redegjøre for norske holdninger til og reaksjoner på Rapacki og Gomulka-planen i tidsrommet 1957-1965, samt drøfte hvilke motiver, interesser og hensyn som var bestemmende for disse holdningene og reaksjonene. Når det gjelder hvilke motiver, interesser og hensyn som var bestemmende, kan dette presiseres ytterligere i følgende spørsmål: Var den norske politikken primært bestemt av utenriks- og sikkerhetspolitiske faktorer, av verdimeslige og idealistiske faktorer eller av partitaktiske og andre innenrikspolitiske faktorer?

Jeg vil bryte ned den overordnede problemstillingen i fire mer presise underproblemstillinger:

¹ I samtiden kunne for eksempel stortingsrepresentanter henvise til det de kalte for en «disengagement-debatt», når de snakket om de polske planene og andre lignende forslag. I oppgaven generelt og i stortingsdebattene spesielt har jeg enkelte steder fått en tolkningsutfordring, siden begreper som *disengagement*, soneuttynning, nedrustet sone, atomvåpenfri sone, etc. ble brukt om hverandre.

- 1) Stod regjeringen, og myndighetene for øvrig, samlet i sitt syn, eller var det uenighet mellom noen av de sentrale aktørene? Som for eksempel mellom SMK og UD, eller mellom regjeringen og Aps ledelse på den ene siden, og Forsvaret på den andre siden?
- 2) Innenrikspolitiske faktorer: Hvorvidt og på hvilken måte ble regjeringens holdning påvirket av hensynet til to ulike mindretallsoppfatninger: På den ene side dem i og utenfor Arbeiderpartiet (Ap) som var kritiske til atomopprustningen og ønsket at regjeringen gikk lenger i sin støtte til nedrustningsforslag, og på den annen side dem, ikke minst i Høyre, som anså atomvåpen som så viktige for Vestens sikkerhet at de var skeptiske til ethvert atomnedrustningsforslag som ikke omfattet Sovjetunionen? Og i hvilken grad ble regjeringen påvirket av andre grupperinger i det politiske miljøet?
- 3) Utenriks- og sikkerhetspolitiske faktorer: Hvilke avveininger gjorde man på norsk hold mellom på den ene siden hensynet til våre viktigste allierte, især USA, og på den andre siden ønsket om å bidra til å fremme lavspenning, nedrustning og stabilitet i Europa? Og hvilken betydning hadde USAs holdninger og reaksjoner for Norges holdninger og reaksjoner?
- 4) Var det en kobling mellom endring i NATOs strategi fra massiv gjengjeldelse til fleksibel respons og det norske synet på Rapacki- og Gomulka-planen, og førte doktrineendringen eventuelt til et mer positivt eller negativt syn på den polske idéen?

Avgrensning

Oppgaven vil omhandle tidsrommet oktober 1957 – oktober 1965. Grunnen til at jeg starter i oktober 1957, er fordi den første planen ble lansert på dette tidspunktet. Årsaken til at jeg avslutter høsten 1965 er flere. For det første påpekes det flere steder i sekundærlitteraturen at den norsk-polske sonedialogen ble avsluttet dette året. For det andre representerer regjeringsskiftet høsten 1965 slutten på Aps storhetstid i etterkrigstiden. I sammenheng med det vil det være kontinuitet på regjeringsnivå gjennom hele oppgavens tidsrom.² For det tredje begynner den europeiske avspenningen å utvikle seg fra og med midten av 1960-tallet, dermed begynner de polske planene å miste noe av sin relevans fra dette tidspunktet. En fjerde grunn til å sette strek i 1965, er at dialogen mellom Norge og Polen fikk en annen karakter etter regjeringsskiftet denne høsten. Årsaken til dette var dels at Halvard Langes etterfølger som utenriksminister, John Lyng, hadde et større engasjement for østpolitikken, selv om han ikke førte en veldig annen type østpolitikk enn Lange.

Jeg vil analysere holdningene og reaksjonene til de polske planene på norsk politisk

² Unntaket er den korte perioden Lyng-regjeringen satt høsten 1963. Fokuset for norsk utenrikspolitikk ble ikke endret under regjeringen Lyngs tid i posisjon.

nivå. Således vil oppgaven konsentrere seg om norske aktører. Jeg har konsentrert meg om å gi en grundig presentasjon av hvordan planene ble vurdert i Norge, dermed har jeg ikke analysert de norske holdningene i et komparativt perspektiv, der jeg sammenligner de norske holdningene og reaksjonene med andre lands. En slik sammenligning ville vært veldig tid- og ressurskrevende. Likevel vil andre lands holdninger og reaksjoner bli belyst enkelte steder, der disse var retningsgivende for det norske synet.

Struktur

Foruten innledning og konklusjon består oppgaven av fire analysekapitler, samt et kapittel om den historiske bakgrunnen. Bakgrunnskapitlet, kapittel to, struktureres tematisk, mens analysedelen struktureres kronologisk. En kronologisk presentasjon framstår mest naturlig siden både de polske planene og den internasjonale konteksten endret seg over tid. På grunn av funnene i det undersøkte kildematerialet vil oppgaven konsentrere seg mindre om årene 1960-1963.

For å kontekstualisere oppgavens hovedtema vil jeg i kapittel to blant annet ta opp kjennetegnene ved den kalde krigen, Norges posisjon som atomskeptiker i det vestlige sikkerhetspolitiske samarbeidet og Norges samtidige holdninger til nedrustning og våpenkontroll. Kapitlet kommer også inn på den polske bakgrunnen, den norske østpolitikken og de generelle norsk-polske relasjonene på denne tiden.

Kapittel tre tar for seg tidsrommet oktober 1957 – mars 1958. Jeg drøfter her en eventuell uenighet mellom SMK og UD om den første Rapacki-planen i forbindelse med Einar Gerhardsens Paris-tale i desember 1957. Videre tar kapitlet opp Stortingets behandling av planen i januar 1958. I den forbindelse stilles det spørsmål om hvilken rolle opposisjonen, både på Stortinget og internt i regjeringspartiet, spilte for de norske reaksjonene. Kapitlet behandler og A-paktutvalgets vurdering av den første Rapacki-planen, samt starten på den polsk-norske sonedialogen.

Kapittel fire omfatter perioden mars 1958 – januar 1959. Et hovedtema i kapitlet er om Rapacki-planen ble brukt som et argument i den norske diskusjonen om Vest-Tyskland skulle få atomvåpen. Kapitlet redegjør også for den reviderte norske planen som ble lagt fram i NATO sommeren 1958 og de allierte reaksjonene på denne. Sentralt i kapitlet står også de samtidige besøkene mellom norske og polske myndigheter, der den betydeligste hendelsen er utenriksminister Rapackis norgesbesøk høsten 1958. I kjølvannet av dette besøket blir den andre versjonen av Rapacki-planen fremmet i november 1958.

Kapittel fem omhandler januar 1959 – desember 1963. Hovedårsaken til at dette

omfatter et såpass langt tidsrom, er at Polen ikke lanserte noen planer mellom november 1958 og mars 1962. En følge av at Rapacki-planen var mindre aktuell i denne perioden, hovedsakelig på grunn av den internasjonale spenningen som rådde i mesteparten av kapitlets tidsrom, var at den tredje Rapacki-planen, fra mars 1962, var den som fikk minst internasjonal oppmerksomhet av de fire planene. Således var de norske reaksjonene mindre omfattende. I kapitlet diskuteres Rapacki-planens rolle på Stortinget i tidsrommet 1960-63 og behandlingen den tredje versjonen fikk i NATO våren 1962.

Tidsspennet for kapittel seks er desember 1963 – oktober 1965. I kjølvannet av lanseringen av Gomulka-planen i desember 1963 redegjør jeg for en norsk-amerikansk dialog om planen. Den polske regjeringen presiserte så planen gjennom et memorandum i månedsskiftet februar/mars 1964. Sentralt i kapitlet står Forsvarets forskningsinstitutt (FFI) uttalelse om planen vinteren 1964, samt behandlingen planen fikk i NATO våren 1964. I tillegg drøfter jeg hvorvidt, og eventuelt hvorfor, regjeringen og norske myndigheter stilte seg mer positive til Gomulka-planen enn de gjorde til de tre versjonene av Rapacki-planen.

I konklusjonskapitlet, kapittel sju, drøfter jeg mine funn opp mot oppgavens problemstillinger og teoretiske rammeverk. Avslutningsvis diskuterer jeg hvordan oppgavens tema og enkelte beslektede temaer, kan bli ytterligere forsket på.

Historiografi

Historikerne Knut Einar Eriksen og Helge Pharo har viet fem sider til det norske synet på den første Rapacki-planen i bind fem av *Norsk utenrikspolitikk historie*.³ Eriksen og Pharo omtaler elementer med denne fram til og med høsten 1958, dermed blir ikke de andre versjonene av Rapacki-planen eller Gomulka-planen omtalt. Et tema som blir behandlet mer utdypende, er den modifiserte planen det norske A-paktutvalget utviklet vinteren 1958, og som dannet bakgrunn for den norske planen som ble lagt fram i NATO sommeren 1958. Eriksen og Pharo redegjør for hvordan denne og en senere versjon av planen ble behandlet i alliansen, og hvordan denne framgangsmåten med å legge fram en revidert norsk plan i NATO ble møtt på hjemmebane, både i Stortinget generelt, og i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité (UUKK) spesielt.⁴

Historikeren Rolf Tamnes går mer detaljert til verks i studien *Den norske holdningen*

³ Eriksen og Pharo 1997.

⁴ I bind (bd.) fire av *Norsk forsvarshistorie* gir Kjetil Skogrand temaet en lignende, men enda mindre utdypende behandling. Se Skogrand 2004.

til atomfrie soner i Sentral-Europa 1957 – 1965.⁵ Studien, som har vært til stor nytte for meg i arbeidet med oppgaven, belyser Norges holdning til forskjellige soneforslag i Sentral-Europa, med hovedvekt på de polske planene. Blant temaene som behandles finner vi hva de ulike forslagene gikk ut på, den norske holdningen generelt, samt norske reservasjoner og vilkår for at de forskjellige idéene skulle realiseres.

Tamnes behandler også temaet i sin doktoravhandling om amerikanske militærstrategiske vurderinger for nordområdene under den kalde krigen, *The United States and the Cold War in the High North*.⁶ Et interessant aspekt ved denne framstillingen er at Tamnes' kort redegjør for USAs syn på det norske engasjementet for de polske forslagene.

En artikkel om Rapacki-planens rolle i den kalde krigen, *Denuclearization in Central Europe? The Rapacki Plan during the Cold War*, av den ungarske historikeren Zoltán Maruzsa har vært spesielt nyttig.⁷ Den gir informasjon om bakgrunnen for de fire planene, samt detaljerte opplysninger om disse. Artikkelen forteller også en del om de vestlige landenes reaksjoner til de polske forslagene.

En annen nyttig bok for mitt verk har vært *Fryktens Likevekt: Atombomben, Norge og verden 1945 – 1970*, av historikerne Kjetil Skogrand og nevnte Tamnes.⁸ Boken gir en grundig studie av norsk atompolitikk i dette tidsrommet. De polske forslagene til nedrustede soner blir gitt en forholdsvis liten behandling, men boken har vært nyttig for å belyse emner av beslektet art til oppgavens tema, da spesielt Norges holdninger til atomspørsmålet på ulike plan.

Johan Kr. Meyer har i sin studie *NATOs kritikere: Den sikkerhetspolitiske opposisjon, 1949-1961* belyst en innenrikspolitisk opposisjon mot den rådende sikkerhets- og utenrikspolitiske kursen som ble ført av den norske regjeringen i perioden 1957-1965.⁹ Denne studien, sammen med Stein Bjørlos hovedoppgave fra 1973, *Gerhardsens store tale – Norge og Nato's rådsmøte i Paris 1957*, samt Tamnes' nevnte studie fra 1981, har satt meg på sporet av en innenrikspolitisk opposisjon som forfektet et mer imøtekommende norsk standpunkt overfor de polske forslagene.¹⁰

⁵ Tamnes 1981. I denne oppgaven har jeg brukt utgaven av studien som ble utgitt gjennom *Forsvarshistorisk Forskningssenter* i 1981. De fleste stedene i faglitteraturen der det refereres til denne studien, refereres det derimot til 1982, og ikke 1981, fordi den samme studien ble utgitt som en del av en årbok ved Forsvarshistorisk forskningssenter, året etterpå. Således er de to utgivelsene fra 1981 og 1982 identiske.

⁶ Tamnes 1991. Jeg har søkt digitalt i *Foreign Relations of the United States (FRUS)*-bindene som omhandler nedrustning, USAs forhold Vest-Europa og USAs forhold til Øst-Europa, for årene 1957-1965, for å finne det amerikanske synet på de polske planene. Se bibliografi for utdypning.

⁷ Maruzsa 2009.

⁸ Skogrand og Tamnes 2001.

⁹ Meyer 1989.

¹⁰ Bjørlo 1973.

Av verker som kontekstualiserer oppgavens tema, har jeg særlig hatt nytte av *A constructed Peace*, av den amerikanske historikeren Marc Trachtenberg, og *Living with peril*, av den sveitsiske forskeren Andreas Wenger.¹¹

På grunn av plasshensyn viser jeg til litteraturlisten for ytterligere litteratur som er brukt i arbeidet med oppgaven.

Kilder

Siden oppgavens tema er såpass lite behandlet i litteraturen, bygger denne masteroppgaven i hovedsak på primærkilder. De viktigste kildene for arbeidet er dokumenter fra UD, primært arkivseriene om Rapacki- og Gomulka-planene. Av andre UD-serier som er undersøkt vil jeg trekke fram de som omhandler Norges forhold til Polen, samt om Polens politikk.¹² Bindene fram til 1960 finnes i Riksarkivet, mens bindene etter 1960 har vært tilgjengelige i UDs arkiv. Materialet inneholder blant annet vurderinger og betraktninger fra departementets embetsmenn, samt dets politiske ledelse. Det er også en god del informasjon om andre lands holdninger til de polske planene, samt om dialogen Norge hadde med andre land, om disse. Kildematerialet fra UD har vært avgjørende for bildet jeg har dannet meg av hvordan norske styresmakter diskuterte de polske planene med sine allierte i NATO, samt hvilken behandling planene fikk i alliansen. Disse kildene har også gitt mest informasjon om samtalene UD hadde med Polske myndigheter om planene.

Jeg understreker at kildene fra UD, generelt sett, har vært den viktigste kildetypen for å kunne besvare oppgavens problemstillinger.

Stortingsarkivet har vært nyttig for å studere utenriksministerens utenrikspolitiske redegjørelser for de aktuelle årene, samt de etterfølgende utenriksdebattene. De siste bidrar til å kaste lys over de ulike partienes og representantenes syn på planene. Referatene fra møtene i UUKK for tidsrommet 1957-1965 er også gjennomgått. Disse, i likhet med Stortingets utenriksdebatter, har vært viktige med tanke på å danne meg et bilde av regjeringen og opposisjonens syn på de polske forslagene. UUKK-møtene er nyttige, særlig siden disse var lukkede. I referatene finnes vurderinger som ikke har framkommet andre steder. Også møteprotokollen til den vanlige utenrikskomitéen er gjennomgått, uten interessante funn.¹³

SMK er undersøkt ved RA. Her har jeg gått gjennom referatene fra regjeringskonferansene, samt relevante regjeringsnotater. Jeg har også undersøkt SMKs

¹¹ Se henholdsvis Trachtenberg 1999 og Wenger 1997.

¹² For flere se bibliografien.

¹³ I og med at de polske planene aldri ble realisert tok Norge aldri et formelt standpunkt til noen av dem. Dermed har det ikke vært nødvendig med en grundig gjennomgåelse av Stortingsmeldingene for perioden.

sakarkiv for de aktuelle årene. Hensikten var å avdekke en eventuell uenighet i regjeringen, samt om det eksisterte en uenighet mellom SMK og UD, om hvordan man skulle forholde seg til den polske idéen.¹⁴

Ved RA er også sakarkivet til det ordinære arkivet til FD, samt sakarkivet etter FDs Hemmelige arkiv (H-arkiv) gjennomgått. Formålet var å finne ut om Forsvaret hadde et annet syn på de polske planene enn de andre sentrale norske myndighetene som syslet med utenriks- og sikkerhetspolitikk på denne tiden, SMK og UD. En generell kommentar til SMK og FD-kildene ved RA, er at jeg ikke har funnet mye om de polske planene her. Således kan disse stort sett karakteriseres som «ikke funn».

På grunn av Aps ledende posisjon i norsk politikk i perioden som undersøkes, er materiale fra Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek (Arbark) gjennomgått. Her er protokollene til Aps sentralstyre og protokollene og annet materiale fra partiets internasjonale utvalg for årene 1957-1965 undersøkt, gjennom Aps sakarkiv.¹⁵ I tillegg er Aps stortingsgruppes arkiv gjennomgått. Her har jeg konsentrert meg om sakarkivet, gruppestyret med underliggende gruppemøter og partiforhandlinger, samt partiets fraksjon til UUKK.

Tanken bak gjennomgangen ved Arbark var at jeg ville jeg finne ut om og eventuelt hvordan, Rapacki og Gomulka-planene ble tatt opp i partiorganisasjonen. Jeg ville også undersøke om partiinterne forhold spilte noen rolle for regjeringens holdninger og reaksjoner til de polske forslagene. Jeg sjekket også Landsorganisasjonen i Norges (LO) arkiv for å finne ut om det ble opprettet støtteorganisasjoner for de polske planene. Også landsmøteprotokollene for landsmøtene 1957, 1959, 1961, 1963 og 1965 er gått igjennom, både de trykte og de utrykte. I tillegg har jeg undersøkt Aps gjeldende arbeidsprogrammer for oppgavens tidsrom. Arbeiderbladets klipparkiv er undersøkt for å sjekke pressedekningen på saken. Mesteparten av materialet som er sett igjennom ved Arbark må sies å ha gitt lite resultat, men også slike «ikke funn» er verdifulle for å kunne danne seg et bilde av de norske holdningene og reaksjonene.

Privatarkiver er gjennomgått, med vekslende hell. Jeg har sjekket Einar Gerhardsen og Finn Moes privatarkiver ved Arbark. Andreas Andersens privatarkiv, samt arkivet fra hans tid ved SMK er sjekket, ved RA. Her er også Halvard Langes arkiv fra hans tid som

¹⁴ Jeg planla i tillegg å gjennomgå protokollene til regjeringens sikkerhetsutvalg (RSU), som er en del av arkivet til Statsministerens kontor (SMK) ved Riksarkivet (RA). Siden arkivet var stengt av Riksarkivaren over en lengre periode fra oktober 2013 kunne dette ikke gjennomføres, med hensyn til å levere oppgaven på normert tid.

¹⁵ Det skal understrekes at internasjonalt utvalg mangler for årene 1962, 63 og 64. Dermed sjekket jeg bokser med beslektet innhold slik som internasjonalt programutvalg, internasjonale og internasjonal korrespondanse for disse årene.

utenriksminister undersøkt, samt Gunnar Garbos og Rolf Thues privatarkiver.¹⁶ Jeg undersøkte Gerhardsens og Andersens arkiver siden disse hadde et mer optimistisk syn på mulighetene for avspenning og dialog med østblokken i kjølvannet av tøværet fra midten av 1950-tallet, enn hva utenriksministeren hadde. Således ville jeg undersøke om disse hadde et annerledes syn på Rapacki-planen enn utenriksminister Lange og hans krets. Langes arkiv er undersøkt på grunn av hans posisjon som utenriksminister. Garbos arkiv er sett igjennom siden han hadde et bredt virke, og var en av de ledende stortingsrepresentantene som tok til orde for at norske myndigheter burde undersøke de polske planene. Thues privatarkiv er gjennomgått fordi dette inneholder en del materiale om ulike nedrustningsforslag fra den kalde krigen, spesielt atomvåpenfrie soner.

Av naturlige årsaker kunne ikke intervjuer være viktige for denne oppgaven. Likevel har jeg intervjuet tidligere forskningssjef ved FFI, Erik Klippenberg, over telefon, for å sjekke hvordan FFI behandlet Gomulka-planen. Også nevnte Garbo er intervjuet over telefon, på bakgrunn av hans sentrale rolle i Venstre og som stortingsrepresentant i nesten hele denne oppgavens tidsrom.¹⁷ Det er flere problematiske aspekter ved å ta i bruk muntlige kilder.¹⁸ Hovedårsaken til at jeg likevel anser disse intervjuene som en styrke for oppgaven, er at spørsmålene disse fikk overlevert var på bakgrunn av funn i primærkildene. Følgelig kunne jeg sjekke intervjuobjektens opplysninger og påstander opp mot kildene.

Aviskildene jeg har brukt er funnet i arkivmaterialet, hovedsakelig i avisdossierer. De er to årsaker til at avisartikler enkelte steder er brukt. Enten fordi de forteller noe nyttig som

¹⁶ Langes arkiv inneholdt en del interessant materiale. Det var også en del om de polske planene i Finn Moes arkiv. Dette ble undersøkt fordi Moe var en av de på norsk hold som beskjeftiget seg mest med de polske idéene, samt at Moe i utgangspunktet tilhørte en gruppering i regjeringspartiet som ville føre en mer imøtekommende politikk overfor øststatene enn kretsen rundt Lange. For mer om «internasjonalisten» Moes politiske legning, se Elvebakk 2004 og 2006. Jeg understreker også at en del håndskrevne notater i Finn Moes arkiv ikke er nøyte gjennomgått, av hensyn til arbeidsomfanget dette ville innebåret. I Rolf Thues arkiv finnes det mye interessant materiale om ulike atomfrie og «atomfryste» soner, men ikke så mye om de polske forslagene. Jeg vil også påpeke at en av mine medstudenter på masterstudiet, Atle Alund, som har jobbet med en biografisk oppgave om Hans Engen, har holdt et våkent øye med mitt tema i Hans Engens privatarkiv ved RA. Han mente han ikke fant noe spesielt av interesse for min oppgave, men han kunne ikke utelukke at det fantes noe her.

¹⁷ Jeg understreker at telefonintervjuet med Garbo ble gjennomført såpass sent samt at det var av en såpass begrenset omfang at jeg gjort begrenset bruk av dette. Jeg forsøkte også å kontakte følgende personer, uten å lykkes: Jahn Otto Johansen, Berge Furre og Reiulf Steen. Førstnevnte på grunn av hans bok om Polen fra 1962, der han, i forbindelse med denne, blant annet intervjuet Polens utenriksminister Rapacki. Furre, fordi jeg ville forhøre meg om Rapacki-planens betydning for påskeopprøret i april 1958. Steen, siden han i likhet med Garbo er en av de få gjenlevende stortingspolitikere fra oppgavens tidsrom. I tillegg spilte Steen en rolle for hvordan landsmøtet til Arbeiderpartiet (Ap) i 1965 behandlet atomfrie- og nedrustede soner, som leder av partiets redaksjonskomité.

¹⁸ Blant annet kan nøyaktigheten i kildenes erindringer problematiseres, samt at kilden kan ha eventuelle ønsker om å framstille historien annerledes for å tjene inntrykket av seg selv eller andre. For mer, se Kjeldstadli 1999: 195-197. Jeg understreker at spørsmålene Klippenberg og Garbo ble spurt om, ikke var kontroversielle, hverken i dag eller i samtiden.

jeg ikke har funnet andre steder eller fordi de supplerer manglende funn i de andre kildene.¹⁹ Jeg fant det ikke nødvendig å gjøre grundige søk i aviser med ulike politiske synspunkter, siden jeg bare følte det ville vært nødvendig dersom jeg ikke hadde funnet nok relevant materiale i de andre kildene. Dessuten vinkles problemstillingene mine inn mot de sentrale myndighetene. Således er *Arbeiderbladet*, samtidens regjeringsorgan, mest brukt.

Metodologiske og teoretiske betraktninger

Arbeidet tar utgangspunkt i historieforskningens prinsipper for kildekritikk. Jeg har foretatt en kvalitativ studie av kildene, samt gransket og tolket de forskjellige kildene for å besvare oppgavens problemstillinger

En utfordring i kildearbeidet er å legge vekt på de viktigste hendelsene. Et mulig metodologisk problem er at enkelte hendelser og drøftinger mellom aktører og personer kan bli mer vektlagt enn andre.

Det er vanskelig å unngå at elementene som er valgt som grunnlag for den historiske fortellingen blir valgt ut ifra forfatterens «skjønn».²⁰ I den sammenheng kan denne historien være en av flere mulige framstillinger om temaet, men en slik relativisme skal ikke overdrives. Spesielt siden jeg har forsøkt å tolke det tilgjengelige kildematerialet så presist så mulig, i kontekst av min kunnskap om den kalde krigen og norsk utenrikspolitikk i dette tidsrommet. Jeg vil plassere denne oppgaven som en del av fagtradisjonen «kritisk empirisme».²¹

I motsetning til mange andre samtidshistoriske studier er ingen av hovedaktørene i denne oppgaven fortsatt i live. Dette gjør at de skriftlige kildene så å si er det eneste som er igjen fra perioden. Kildene sier ikke selv hva som skjedde. De må tolkes, kategoriseres, og behandles med kildekritikk. Det som har blitt funnet i arkivene har blitt lagret for ettertiden, og de må anses som både levninger og beretninger.²²

Ideers påvirkning på beslutning og betraktninger kan også diskuteres. Statsviterne Judith Goldstein og Robert Keohane hevder at ideer og verdensanskuelser kan påvirke

¹⁹ Et eksempel er delen om Halvard Langes besøk i Polen høsten 1959, i kapittel fem. Hoveddossieren fra besøket var forsvunnet ved RA, dermed måtte jeg støtte meg på avisdossieren fra samme arkivserie.

²⁰ Historikeren Francis Sejersted understreker i hvor stor grad historikere er bundet av kulturens normer og sjangrene i faglige framstillinger. Se Sejersted 1995: 313-325.

²¹ Kildekritikken oppfattes i den kritiske empirismen som historiefagets egenartede metode. Man skal innenfor denne tradisjonen bruke en framgangsmåte som kan minne om en detektivs, og kildekritikk og annen fagdebatt oppfattes som analogt til det som skjer ved bevisbedømmelsen i en rettsak. For mer om kritisk empirisme, se for eksempel Langholm 1967. Også sentrale verk av historikeren Ottar Dahl belyser denne tradisjonen.

²² Kjeldstadli 1999: 169-175.

politiske vurderinger og beslutninger.²³ I denne sammenhengen vil jeg trekke fram synet på atomvåpen som et absolutt onde og en eksistensiell trussel, som en relativt generell oppfattelse. I denne oppgaven styres sannsynligvis mange av aktørenes handlinger og argumentasjon av denne oppfattelsen, spesielt blant Rapacki- og Gomulka-planenes tilhengere. Mange av planenes støttespillere hadde nok også en oppfatning om at de polske idéene kunne fungere som en internasjonal norm, som i neste omgang kunne bidra til å redusere trusselen om atomvåpenbruk. Flere av planenes motstandere hadde nok også denne oppfattelsen, men la større vekt på at trusselen fra Sovjetunionen og østblokken var såpass sterk at den kunne forsvare atomvåpen som legitime redskap.

Det er også nyttig å trekke fram kjernefysisk avskrekking, en forestilling spesielt motstanderne av planene antakelig forfektet. Grunntanken i USAs og NATOs sikkerhetspolitikk fra 1950-tallet var å avverge krig gjennom avskrekking. Atomvåpenenes ødeleggelsesevne gjorde dem politisk vanskelige å bruke i krigføring, dermed ble de vurdert som politisk nyttige til avskrekking mot angrep, noe den kjente militærstrategen Bernard Brodie har påpekt.²⁴ For at avskrekkingen skulle fungere, måtte det likevel være en reell kjernefysisk trussel. På amerikansk og vestlig hold følte man at atomvåpnene som pressmiddel var mest nyttig når man hadde et nukleært overtak på Sovjetunionen og østblokken. Planens motstandere fryktet nok at de polske planene kunne føre til at øst ble mer likestilt med vest på det kjernefysiske området, noe som var uheldig siden det var viktig for vest å kompensere for østs konvensjonelle overtak med atomvåpen. Historikeren John Lewis Gaddis er blant dem som argumenter for at atomvåpnene bidro til at den kalde krigen ble «den lange freden».²⁵ Perspektivene fra de to ovennevnte avsnittene tas kort opp i konklusjonen.

I norsk samtidshistorie har det blitt påpekt fra flere hold at de norske holdningene til forpliktende internasjonalt samarbeid har vært preget av ambivalens. Norske myndigheter har på en side ønsket å nyte godt av samarbeidets fordeler, mens det på den annen side har vært en begrenset vilje til å bære samarbeidets byrder. Følgelig har Norge blitt kalt «en skeptisk alliert» og «en som marsjerer i utakt» i NATO.²⁶ Tesen om en norsk utenrikspolitisk dualisme er en generell teori om norsk utenrikspolitikk, men den kan framheves som forklarende for sikkerhetspolitikken generelt, og atompolitikken spesielt.

Jeg vil i denne oppgaven undersøke om det norske synet på Rapacki og Gomulka-

²³ Goldstein og Keohane 1995: 8-12.

²⁴ Brodie 1973: 377.

²⁵ Se Gaddis 1987.

²⁶ Skogrand og Tamnes 2001: 322. Angående det velkjente norske ønsket om særordninger i forskjellige institusjoner og fora, har Norges tidligere utenriksminister Knut Frydenlund framhevet at man på norsk hold «ønsket å være med, uten å være med, eller omvendt». Se også Eriksen og Pharo 1997: 407-408.

planen passer til denne dualistiske innfallsvinkelen. Her er utgangspunktet at Norge har en dualistisk holdning, der blant annet realpolitiske og idealistiske hensyn gjør at man vil diskutere planene, mens realpolitiske hensyn gjør at man ikke vil realisere dem. Hvis det er tilfelle, kan de norske holdningene og reaksjonene plasseres i en bredere norsk utenrikspolitisk tradisjon. Dette drøftes i konklusjonen.

Dualismen vedrørende sikkerhets- og atompolitikken har blitt betegnet som en balanse mellom det Tamnes har kalt *integrasjon og avskjerming*. Dette velbrukte begrepsparet har blitt brukt for å forklare Norges forhold til sine allierte under den kalde krigen. Norge ville bli beskyttet av NATOs atomvåpen, samtidig som man ikke ville ha noen befatning med disse på egen jord.²⁷ Også den tidligere norske forsvars- og utenriksministeren Johan Jørgen Holsts dikotomi, *avskrekking og beroligelse*, som har blitt brukt for å belyse Norges relasjoner til Sovjetunionen, er en nyttig innfallsvinkel til oppgaven.²⁸

Disse begrepsparene kan være nyttige verktøy for å forklare norsk atompolitikk på 1950- og 60-tallet generelt, og holdningene til de polske planene spesielt, siden jeg vil undersøke i hvilken grad de norske holdningene og reaksjonene ble dannet og tok form i kryssningen mellom hensynet til de allierte i NATO, og ønskeligheten av å føre en østpolitikk overfor Polen.

Historikeren Olav Riste har kalt det etiske aspektet av norsk utenrikspolitikk for «misjonærimpulsen».²⁹ Idéen om at småstaten Norge kunne gjøre sin stemme gjeldende blant stormaktene på den internasjonale arenaen, ble ført i pennen av den senere norske utenriksministeren Halvdan Koht i 1906, og har fra rundt denne tiden vært et sentralt element i norsk utenrikspolitikk.³⁰ Norge har siden da fremmet demokrati og menneskerettigheter, og gitt materiell støtte til de fattige delene av verden.

Misjonærimpulsen, som for alvor synliggjorde seg i årene etter 1970 gjennom en bredere engasjementspolitikk for den tredje verden, har Riste kalt et overskuddsfenomen, og delvis eskapisme, når interessepolitikken har hatt vanskelige kår.³¹ Jeg vil i konklusjonen diskutere om det norske engasjementet for Rapacki- og Gomulka-planene kan sees på som en forløper for engasjementspolitikken norske styresmakter førte etter 1970.

Jeg vil i tillegg framheve en artikkel av Tamnes der han redegjør for den såkalte

²⁷ Tamnes 1986a.

²⁸ Holst 1967. Disse to begrepsparene er blitt mye brukt innen fagfeltet, selv om de er blitt kritisert fra ulike hold.

²⁹ Riste 2001: 256. Det etiske aspektet kan også sies å inneholde den norske fredstradisjonen.

³⁰ Koht 1906.

³¹ Se Riste 2003: 53-85.

Skodvin-skolen, etter historikeren Magne Skodvin.³² Oppgaven tar utgangspunkt i denne skolen, som fokuserer på at småstaten Norge får viktige sikkerhetspolitiske premisser lagt av det internasjonale samfunnet, i dette tilfellet hensynet til de allierte og til Sovjetunionen. Jeg vil i konklusjonen drøfte hvorvidt Norge på noe punkt i sin politikk overfor de polske nedrustningsforslagene forsøkte å utfordre de internasjonale premissene.³³

³² Tamnes 1986b: 42-64.

³³ Jeg vil også, der det passer, ta i bruk generelle statsvitenskapelige teorier som brukes for å forklare aktørers adferd i internasjonal politikk, som realisme og liberalisme (idealisme). Disse brukes som et verktøy i analysen for å være med på å forklare holdningene til aktørene i oppgaven. For mer, se Hovi og Malnes 2011.

2. Bakgrunn

Innledning

Hensikten med kapitlet er å plassere de norske holdningene til de polske nedrustningsplanene oppgaven behandler inn i en større og mer helhetlig sammenheng. Formålet er å hjelpe leseren til å forstå oppgavens hoveddel og senere drøfting på en bedre måte.

Kapitlet belyser bakgrunnen for den første Rapacki-planen fra 1957, hvorfor Norge og Polen inngikk i dialog på slutten av 1950-tallet, i tillegg vil jeg gå inn på norske styresmakters holdninger til atomvåpenspørsmålet og andre samtidige nedrustningsforslag. Hensikten med temaene som belyser norske forhold er for det første å skissere bakgrunnen for de norske holdningene, og for det andre å sette de norske holdningene til de polske planene inn i en samtidig kontekst. På grunn av sistnevnte vil noen av kapitlets emner gå litt inn i perioden 1957-65.

Den kalde krigen og Tysklandsspørsmålet

Et av særtrekkene ved den kalde krigen var atomvåpnenes og terrorbalansens sentrale posisjon i kappløpet mellom de to supermaktene og deres allierte i de to militæralliansene, NATO fra 1949, og Warszawapakten fra 1955. Under Koreakrigen og andre konflikter tidligere på 1950-tallet, som var en av de mer anspente periodene under den kalde krigen, var drøftingene om bruk av atomvåpen av stor betydning. Selv om en avspenning kom i etterkant av den sovjetiske leder Josef Stalins død i mars 1953, var fortsatt situasjonen i Tyskland på dette tidspunkt en kime til nye motsetninger.

Mye av motivasjonen for idéene bak *disengagement* og Rapacki-planen fra midten av 1950-tallet, var nettopp den uavklarte situasjonen i Tyskland. I hele tidsrommet 1957-65 stod øst og vest med sine respektive militærallianser rettet mot hverandre på det tyske området.

Bakgrunnen var at stormaktene i 1945 hadde forskjellige syn på landets framtid. De fire ledende allierte fra andre verdenskrig kontrollerte i kjølvannet av krigen hver sin okkupasjonszone, hvorav Sovjetunionen var mer interessert i å hente ut krigsskadeerstatninger fra sin sone enn hva USA var. I juli 1946 slo USA og Storbritannia sammen sine soner av økonomiske hensyn.³⁴ USA fremmet så Marshallplanen sommeren 1947 for å hindre en europeisk økonomisk kollaps. Sovjetunionens avslag av denne, samt at landet nektet de øvrige østeuropeiske landene og ta del i den, påskyndet prosessen med å etablere en egen vesttysk

³⁴ Gaddis 1999: 117 og Lundestad 2004: 37-38.

stat.³⁵

Sovjetunionens svarte på denne utviklingen med Berlin-blokaden sommeren 1948. Denne framskyndte etableringen av Vest-Tyskland i mai 1949, som igjen førte til at Sovjetunionen omgjorde sin okkupasjonssone til Øst-Tyskland senere samme år. Berlin ble værende under delt kontroll mellom de tre ledende vestmaktene og Sovjetunionen inne på østtysk territorium.³⁶

Tidlig på 1950-tallet ble idéen om et nøytralt og nedrustet Tyskland tatt opp både fra amerikansk og sovjetisk hold, uten resultat.³⁷ I 1955, i kjølvannet av Korea-krigen, ble Vest-Tyskland, til tross for en opprinnelig vestlig skepsis, opprustet og innlemmet i NATO. USA så dette som eneste mulighet til å kontrollere et opprustet Vest-Tyskland. Følgen ble at Sovjetunionen lanserte Warszawapakten samme år.³⁸ Ordningen med et delt Tyskland var i samtiden ansett som midlertidig av stormaktene, og den skapte grobunn for usikkerhet, spesielt blant Tysklands naboer.

Avspenning og opprustning

Stalins død, toppmøtet i Genève sommeren 1955 og ikke minst den nye sovjetiske leder Nikita Khrusjtsjovs oppgjør med stalinregimets metoder på det sovjetiske kommunistpartiets 20. partikongress i 1956, representerte et klimaskifte i den kalde krigen.³⁹ Spesielt Khrusjtsjovs hemmelige tale som ble lekt til en rekke land i øst og i vest fikk betydning. Talen gav signaler om økt kontakt med Vest-Europa, og indikasjon om stigende grad av selvstendig styre til østblokklandene. Khrusjtsjov tok i talen et oppgjør med stalinregimets karakter, og lanserte tesen «fredelig sameksistens» som hovedlinje for Sovjetunionens utenrikspolitikk. Denne gikk ut på at kjernevåpnenes mulige skadevirkninger ved en krig var så omfattende at den kapitalistiske og den sosialistiske verden måtte lære seg å leve side om side.⁴⁰

Kremls nye avspenningslinje hadde likevel sine begrensninger. 4. oktober 1957 beviste Sovjetunionen, gjennom Sputnik-oppskytningen, at landet hadde utviklet interkontinental kapasitet. NATO drøftet i kjølvannet av oppskytningen å utplassere atomutrustede mellomdistanseraketter i vesteuropeiske land for å møte denne utfordringen. Stasjonering av slike raketter i Europa var på USAs dagsorden også før Sputnik-episoden,

³⁵ Gaddis 1999: 118-119.

³⁶ Gaddis 1999: 119-121.

³⁷ Gaddis 1999: 121-135.

³⁸ Gaddis 1999: 134-135. Warszawapakten var uansett en formalisering av allerede eksisterende forhold.

³⁹ Genève-møtet var det første møtet mellom «de fire store», USA, Sovjetunionen, Storbritannia og Frankrike siden Potsdamkonferansen sensommeren 1945.

⁴⁰ Khrusjtsjov understreket og i talen at det fantes en fredelig vei til sosialismen, samt at de forskjellige land kunne velge ulike veier til sosialismen. Se Bergh og Eriksen 1998: 11.

men diskusjonen ble påskyndet av denne hendelsen.⁴¹ På NATOs rådsmøte i Paris i desember 1957 dreide således de viktigste meningsutvekslingene seg om gjennomføringen av dette.

NATOs gjeldende militærstrategiske doktrine *massiv gjengjeldelse* ble introdusert i 1954 og vedtatt våren 1957. Denne åpnet for at USAs allierte i Vest-Europa kunne få egne nasjonale atomstyrker. Doktrinen gikk i korte trekk ut på at enhver form for fiendtlig angrep på NATOs område skulle møtes med hele alliansens atomstyrke. Den primære årsaken for denne linjen var Sovjetunionens konvensjonelle overlegenhet samt USAs forsprang når det kom til atomvåpen. Et annet amerikansk motiv var at Eisenhower-administrasjonen ønsket å trekke seg hjem over Atlanteren og overlate forsvaret av Europa til europeerne selv.⁴² President Dwight D. Eisenhower var bekymret for at USA skulle bli et «festningssamfunn».

For øvrig fant det sted en økende kritikk mot massiv gjengjeldelse mot slutten av 1950-tallet. Fra starten av 1960-tallet gjennomførte NATO, anført av USA, en gradvis omleggelse til *fleksibel respons*, som blir nærmere beskrevet senere. Massiv gjengjeldelse indikerte uansett at en spredning av atomvåpen kunne være innen rekkevidde. Følgen av en slik spredning kunne bli en mer anspent situasjon i Europa, noe både norske og polske myndigheter var kritiske til.

Den polske bakgrunnen

I etterkant av andre verdenskrig eksisterte det en polsk frykt for nabostatene Sovjetunionen og Tyskland. Av bakenforliggende årsaker kan for det første oppslutningen rundt den katolske kirken nevnes. Polen var det eneste helkatolske østeuropeiske landet, noe som gav grunnlag for motstand, spesielt mot det ateistiske Sovjetunionen. For det andre var motstanden mot nabolandene historisk begrunnet. Både det daværende russiske keiserriket og de tyske statene Preussen og Østerrike spilte sentrale roller i de tre oppdelingene av Polen, i henholdsvis 1772, 1793 og 1795.⁴³ Disse oppdelingene hadde sørget for et Europa-kart uten en polsk stat fram til 1918 da Den andre polske republikk så dagens lys. Denne vedtok en liberal grunnlov i 1921, men i 1926 foretok general Józef Pilsudski statskupp.⁴⁴ Dermed styrte militære krefter Polen fram til en ny russisk-tysk oppdeling av Polen, «Molotov-Ribbentropp-pakten», fra 23. august 1939.

Den sovjetiske massakren av de polske offiserene ved Katyn våren 1940, og nazismens forbrytelser i Polen under andre verdenskrig forsterket motviljen mot russere og

⁴¹ Eriksen og Pharo 1997: 234.

⁴² Trachtenberg 1999: 146.

⁴³ Davies 2001: 272.

⁴⁴ Svenbalrud 2007: 20.

tyskere. Ved freden i mai 1945 var USA og Storbritannia opptatt av å sikre landet en liberal framtid.⁴⁵ Likevel, etter Stalins innstrammingspolitikk, etter hvert som den kalde krigen utviklet seg på slutten av 1940-årene, skulle den kommunistiske polske republikken fra 1952 bli en sovjetisk marionettstat.⁴⁶ Etter diktatorens død i 1953, og den såkalte «avstaliniseringen» fra 1956, så polakkene igjen muligheten til å kunne spille en selvstendig rolle på den internasjonale arenaen.

En sentral del av bakgrunnen for at polske styresmakter fremmet Rapacki-planen var at stalinisten Boleslaw Bierut ble erstattet av den mer liberale Wladyslaw Gomulka i 1956, som følge av den økte liberaliseringen i øst etter Khrusjtsjovs tale. Under Poznan-opprøret i juni dette året tvang det polske folk gjennom et mer liberalt, humant og nasjonalistisk orientert styre representert ved Gomulka. Hendelsene dette året har fått betegnelser som «Den polske oktober» og «Gomulkas tøvær». Med Gomulka som ny førstesekretær i det polske kommunistpartiet, og Rapacki som ny utenriksminister, søkte Polen kontakt med stater på den andre siden av jernteppet.

Norske myndigheters holdninger til atomvåpenspørsmålet

Norge gav sin tilslutning til det vestlige sikkerhetspolitiske samarbeidet gjennom undertegningen av Atlanterhavspakten i 1949. Norges medlemskap i det som utviklet seg til en organisasjon som følge av Korea-krigen i 1950 ble et medlemskap med selvpålagte restriksjoner. Baseerklæringen fra 1949 sa at Norge ikke skulle ha fremmede baser stasjonert på norsk jord med mindre landet ble angrepet, eller utsatt for trusler om angrep. Denne selvpålagte restriksjonen var spesielt myntet på Sovjetunionen, som hadde uttrykt bekymring for en eventuell tilstedeværelse av fremmede makters militære styrker på norsk jord kort tid før den norske erklæringen. Norge hadde uansett fra starten av 1960-tallet et «baseskjelett» stående klart til bruk. Det ble også åpnet for at dette kunne ta imot allierte atomvåpen, ved trussel om krig.

Med atombevæpningen av NATOs forsvar i 1954, utviklet Norske myndigheter fire retningslinjer for norsk atompolitikk. For det første ble det avvist utplassering av mellomdistansevåpen i landet. For det andre motsatte man seg lagring av atomstridshoder for taktiske styrker og norsk atombevæpning i fredstid. Den tredje gikk ut på at Norge *kunne* motta atomvåpen utenfra ved krig eller trussel om krig. Det fjerde prinsippet påpekte at

⁴⁵ For Winston Churchill var Polen viktig fordi dette var landet britene erklærte krig for i 1939, mens president Roosevelt i USA og senere president Truman måtte ta hensyn til en stor opinion av polsk-amerikanere i USA.

⁴⁶ Et stalinistisk polsk statsapparat var i praksis på plass allerede etter Boleslaw Bieruts inntreden som landets leder fra og med 1948, selv om den «sovjetiserte» polske staten ble institusjonalisert først i 1952.

allierte styrker kunne bruke atomvåpen i forsvaret av Norge og nordflanken ved en potensiell krigs- eller krisesituasjon.⁴⁷ Retningslinjene ble for øvrig gjentatt ved NATOs rådsmøte i Paris i desember 1957 og ikke endret senere.

På Aps landsmøte i juni 1957 ble det slått fast at man skulle ha et kategorisk forbud mot utplassering av atomvåpen i Norge. Forbudet skapte strid og misnøye i regjeringspartiet og i store deler av det norske styringsverket, ikke minst i Forsvaret. En redegjørelse for den restriktive norske atompolitikken ble lagt fram for NATO i 1960. Denne ble møtt med forståelse fra flere hold i alliansen.⁴⁸ I 1961 fant det også sted en grensesetting innenfor Ap og på Stortinget. Regjeringspartiets nye atomvedtak i 1961 representerte en oppmykning i forhold til vedtaket fire år før, men i praksis var forskjellene små. Motstanden mot den norske grensesettingen fant man blant enkelte grupperinger i Ap, enkelte kretser blant de borgerlige, samt store deler av de fagmilitære.

Eriksen og Pharo har påpekt at Norge fra og med inngåelsen av NATO-medlemskapet i 1949 ble utsatt for et press fra venner og fiender. Allierte krefter mente den forsiktige norske atompolitikken var å få «i både pose og sekk». Sovjetunionen på sin side, fremmet i 1949-65, med uforminsket kraft, et press mot norske myndigheter med det mål å opprettholde de norske atom- og baserestriksjonene.⁴⁹ Teorien om en *dualisme* i norsk utenrikspolitikk har dermed gjort seg spesielt synlig i atomspørsmålet. Norge ønsket å dra fordel av den sikkerheten som lå i NATO, spesielt alliansens atomparaply, men man ville ikke ha atomvåpen på egen jord.⁵⁰ Et hovedmotiv for dette var hensynet til Sovjetunionen. Her kan det være på sin plass å trekke inn Tamnes' og Holsts begrepspar integrasjon og avskjerming og avskrekking og beroligelse.⁵¹ Norge skilte seg ut i NATO på grunn av restriksjonene, men også land innen østblokken utmerket seg. Polen var et av disse.

Den norske østpolitikken

Rapacki-planen var på slutten av 1950-tallet det primære temaet i de norske relasjonene med Polen. Dette var på mange måter en del av starten på det som fra midten av 1960-tallet skulle bli en omfattende norsk «østpolitikk» overfor flere av de sovjetiske satellittstatene. Det eksisterer ingen klar definisjon på den norske østpolitikken innen fagfeltet, følgelig vil jeg i

⁴⁷ Skogrand og Tamnes 2001: 104.

⁴⁸ Her la man blant annet fram følgende momenter: Norges grense med Sovjetunionen, Finlands utsatte stilling, altså hensynet til den nordiske balansen, samt aktsomheten til en indrepolitisk opposisjon både innenfor og utenfor den parlamentariske arenaen, som regjeringen måtte ta hensyn til. Se Skogrand og Tamnes 2001: 142.

⁴⁹ Eriksen og Pharo 1997: 274.

⁵⁰ Skogrand og Tamnes 2001: 322.

⁵¹ Se henholdsvis Tamnes 1986a og Holst 1967.

denne oppgaven definere østpolitikken som «det norske engasjementet overfor Sovjetunionen og de øst-europeiske landene under sovjetisk kontroll».⁵²

På 1950-tallet dominerte den atlantiske tilnærmingen norsk utenrikspolitikk, og Norge pleide nære relasjoner med vestmaktene. Likevel eksisterte det et kontinuerlig norsk ønske om brobygging. Gerhardsens reise til Moskva i 1955, samt Norges relasjoner med Polen og Jugoslavia på slutten av tiåret, var eksempler på norske brobyggingsforsøk for å normalisere forholdet mellom øst og vest.⁵³ Østpolitikken må også sees i sammenheng med det som fra starten av 1960-tallet ble en sterkere norsk interesse for den europeiske utviklingen. Dermed ble den atlantiske dimensjonen i norsk utenrikspolitikk tonet ned til fordel for den europeiske. De to viktigste årsakene til dette var normaliseringen i relasjonene med Vest-Tyskland, og en norsk tilnærming til det europeiske økonomiske felleskapet. Mot denne bakgrunnen var interessen for Rapacki-planen et første skritt mot en mer europeisk tilnærming i norsk utenrikspolitikk.⁵⁴

Norges østpolitikk hadde flere forutsetninger. De to viktigste var sannsynligvis at NATO-medlemskapet gav norske myndigheter den nødvendige sikkerhetspolitiske ryggdekningen til å kunne føre en dialog med øststater uten å frykte for nasjonal sikkerhet. For det andre, som jeg kommer tilbake til, gjorde nettopp NATO-medlemskapet Norge til en mer interessant samtalepartner for østeuropeiske land, enn det nøytrale stater var.⁵⁵

Martin Halvorsen framhever flere årsaker og motiver for østpolitikken i sin hovedoppgave om norsk østpolitikk for tidsrommet 1962-72 fra 1998. Først og fremst endret man på norsk hold synet på østblokken etter Stalins død. For det andre viste flere østeuropeiske land selvstendighetstendenser i kjølvannet av de post-stalinistiske omveltningene. For det tredje underbygget den kalde krigens teknologiske utvikling, med atomvåpenenes sentrale rolle, oppfatningen om at ingen stater kunne trygge seg selv ved passiv isolasjon. Dermed kunne norske styresmakter like godt, for å si det med Einar Gerhardsen, gå inn i en «kritisk dialog» med øststatene.⁵⁶ I tillegg var det i Norge, som i en del småstater i Øst-Europa, en tro på at småstater kunne spille en konstruktiv rolle på det internasjonale plan for å hindre krig. Dette ble kombinert med en skepsis til stormaktene. Norge hadde også en

⁵² Verken Eriksen og Pharo eller Tamnes opererer med en klar definisjon av østpolitikk i sine behandlinger av temaet i bd. fem og seks av *Norsk utenrikspolitikks historie*. Likevel blir østpolitikken behandlet på følgende sider; Eriksen og Pharo 1997: 193-230 og Tamnes 1997: 17-20 og 25-41.

⁵³ Halvorsen 1998: 3-4. For mer om Gerhardsens besøk i Moskva, se Bones 2006.

⁵⁴ Halvorsen 1998: 4-5.

⁵⁵ Halvorsen 1998: 15. Se Halvorsens hovedoppgave for ytterligere utdypning om dette.

⁵⁶ Halvorsen 1998: 15-17.

interesse av å prate med øst, siden Norges spesielle strategiske posisjon manet til forsiktighet.⁵⁷

Norsk-polske relasjoner i lys av «fredelig sameksistens»

Det var i etterkant av det polske regimeskiftet i 1956 at forholdet mellom Polen og Norge endret seg drastisk til det bedre. Norge gikk foran sine øvrige allierte i bestrebelsene på å inngå nærmere relasjoner med Polen, men polakkene var pådriveren for et bedre forhold mellom landene.⁵⁸ Således var det på polsk initiativ at de diplomatiske forbindelsene mellom landene i 1957 ble oppgradert fra legasjon til ambassade.⁵⁹ Polens motiver for å inngå nærmere relasjoner med norske styresmakter var mest sannsynlig å markere en uavhengig politisk profil, som var viktig av innenrikspolitiske og utenrikspolitiske grunner. Polen ville nok på den ene siden sikre seg mot tyske krav om grenserevisjon, og på den andre siden redusere presset fra Sovjetunionen. Disse målene kunne best nås gjennom nedrustning og reduksjon i spenningsnivået, slik Rapacki-planen tok til orde for. Følgelig ble planen en fanesak for polske styresmakter.⁶⁰ Norske mål med å inngå dialog med Polen var først og fremst at Norge ønsket en internasjonal avspenning og nedrustning. I Norge, i likhet med i Polen, var noe av viljen for å diskutere nedrustning og militær uttynning en frykt for følgene av vesttyske atomvåpen.⁶¹ På norsk hold var dette begrunnet i en gjennomgående skepsis til vesttysk militarisme og revansjisme. Dette kan også sees i sammenheng med hensynet til Finland og den såkalte nordiske balansen, der man fryktet at vesttysk opprustning kunne føre til sovjetiske krav overfor Finland.⁶² Norge ville også løsne på båndene mellom Polen og Sovjetunionen mens Polen ønsket å løsne på Norges bånd til NATO.⁶³

Hvorfor var Norge en attraktiv samarbeidspartner for Polen? Sannsynligvis gjorde Norges NATO-medlemskap og utenriksminister i årene 1946-65⁶⁴, Halvard Lange, og hans respekterte posisjon i alliansen, landet til en mer interessant partner enn det det nøytrale Sverige for eksempel var. Polakkene tenkte nok at Norges NATO-medlemskap gjorde stormaktene mer lydhøre overfor norske ønsker.⁶⁵ Det kan også ha spilt inn at Norges

⁵⁷ Halvorsen 1998: 17-18. Se de aktuelle sidene for mer inngående forklaringer av de ulike elementene.

⁵⁸ Eriksen og Pharo 1997: 221.

⁵⁹ Svenbalrud 2007: 31.

⁶⁰ Eriksen og Pharo 1997: 221.

⁶¹ Eriksen og Pharo 1997: 221-222 og 246.

⁶² For mer om den nordiske balansen, se Skogrand og Tamnes 2001: 142-143.

⁶³ Tamnes og Eriksen 1999: 15 og Eriksen og Pharo 1997: 225.

⁶⁴ Lange var ikke utenriksminister de fire ukene Lyng-regjeringen satt høsten 1963.

⁶⁵ Eriksen og Pharo 1997: 221. Da North Atlantic Treaty Organization (NATO) nedsatte kommisjonen kjent som «De tre vise menn» for å bedre konsultasjonsordninger i alliansen i 1956, var Lange en av tre medlemmer, sammen med Italias utenriksminister Gaetano Martino, og canadiske Lester B. Pearson.

baserestriksjoner i NATO kunne fungere som et eksempel til etterfølgelse for Polen. Den polske utenriksledelsen registrerte også at Norge skilte seg ut innenfor NATO som talsmann for avspenning og nedrustning.⁶⁶

På personplan fikk den polsk-norske dialogen godt gjennomslag, og utenriksministrene Rapacki og Lange utviklet et godt forhold. Førstnevntes norgesbesøk høsten 1958 var det første besøket i Norge av en utenriksminister fra østblokken.⁶⁷ Også norske politikere drog i østerled. Aps partisekretær Haakon Lie besøkte Polen i 1958, og Lange besøkte landet høsten året etter. Det var spesielt Rapackis besøk i Norge som bidrog til at dialogen mellom landene ble tettere og mer spikret.⁶⁸

Ellers gjorde dialogen mellom landene på slutten av 1950-tallet seg utslag i form av en gjensidig støtte i FN, og et utvidet handels- og kultursamkvem.⁶⁹ Gjennomgått kildemateriale støtter opp om at drøftingene mellom de to landene i seg selv var vurdert med en politisk verdi, og at både norske og polske styresmakter så nytten av de felles møtene. Begge parter mente at kontakten på lang sikt kunne forbedre det internasjonale grunnlaget for avspenning.⁷⁰ Dette var helt i tråd med den norske østpolitikken.

Polens forslag til atomvåpenfrie og nedrustede soner

Fra midten av 1950-tallet kom de første av mange utspill som omhandlet atomvåpenfrie soner og militær uttynning i Europa. Slike sonetanker ble blant annet fremmet av George F. Kennan, en av strategene bak den amerikanske oppdemmingspolitikken.⁷¹ Tamnes påpeker at det i tiden fram til 1955 ble lansert flere forslag om såkalte nedrustede soner, vestlig tilbaketrekning og militær uttynning, sentrert om Tyskland. Kjernevåpen ble først trukket inn i sonediskusjonen i 1956.⁷² Et eksempel på et soneforslag som ikke dreide seg om kjernevåpen var den britiske Eden-planen fra 1954. Denne tok til orde for et demilitarisert Tyskland, der seiersmaktene skulle trekke ut sine styrker.⁷³ Tamnes framhever at initiativene

⁶⁶ Samme sted. Eriksen og Pharo skriver og at polske styresmakter betraktet det norske sosialdemokratiet som en modell for den videre utviklingen i landet.

⁶⁷ Tsjekkoslovakias utenriksminister Jan Masaryk besøkte Norge i 1947. Det var likevel før det kommunistiske kuppet, dermed blir det feil å si at Masaryk da representerte et østblokkland.

⁶⁸ Eriksen og Pharo 1997: 223. Eriksen og Pharo skriver, at Rapackis Norgesbesøk var det første besøket hans til et NATO-land. Det stemmer ikke, han hadde på dette tidspunktet allerede vært i USA. Se kapittel fire.

⁶⁹ Samme sted. For eksempel støttet de to land hverandre ved valgene til FNs sikkerhetsråd.

⁷⁰ En del kildemateriale fra Utenriksdepartementets (UD) arkiv bekrefter dette. Se RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1-2.

⁷¹ Eriksen og Pharo 1997: 245. Den amerikanske oppdemmingspolitikken skulle demme opp for sovjetisk ekspansjon, noe Trumandoktrinen og Marshallplanen eksemplifiserte. Se Tjelmeland 2006: 35.

⁷² Tamnes 1981: 2.

⁷³ Tamnes 1981: 3. I 1955 ble også Gaitskill-planen lansert fra britisk hold. Denne gikk ut på at de to tyske stater, Tsjekkoslovakia, Polen og Ungarn skulle trekkes ut av blokkpolitikken, demilitariseres og så kontrolleres

til slike soner hadde rot i den kalde krigen, og spesielt i det tyske problem.⁷⁴ Rapacki-planen var således det første soneforslaget som inneholdt eksplisitte referanser til atomvåpen.

De fire polske planene omfattet de samme fire landene: Vest-Tyskland, Øst-Tyskland, Tsjekkoslovakia og Polen. Innholdsmessig skilte de seg fra hverandre, men ingen av dem forutsatte tysk samling eller nøytralitet. Forslaget som ble fremmet høsten 1957 tok sikte på å forby produksjon og lagring av atomvåpen i de fire landene. Partene i planen skulle kontrolleres gjennom et kontrollsystem.⁷⁵ Polen vurderte først å inkludere Ungarn, men da ville sannsynligvis Sovjetunionen krevd at også Danmark skulle inkluderes, og polakkene fryktet at planen da ville ha «sklidd ut».⁷⁶

Den andre Rapacki-planen fra november 1958 tok utgangspunkt i en to-fase løsning. I den første fasen skulle partene fastfryse antall atomvåpen og leveringsmidler. I den andre fasen tok man sikte på en full atomfri sone, parallelt med at konvensjonelle styrkereduksjoner ble gjennomført.⁷⁷

Den tredje planen fra mars 1962 var i stor grad identisk med den andre versjonen. Forskjellen var at den tredje utgaven åpnet for at alle interesserte europeiske land kunne slutte seg til arrangementet.⁷⁸

Den fjerde planen, Gomulka-planen, ble lansert første gang i desember 1963. Denne begrenset seg til en fastfrysing av antall atomladninger. Planen skulle ikke inkludere leveringsmidler. Arrangementet skulle kontrolleres gjennom et oppsyns- og garantisystem.⁷⁹ For å kontekstualisere de norske holdningene og reaksjonene til de fire planene, er det fruktbart å se hvordan norske styresmakter reagerte på lignende samtidige utspill.

Samtidige sone- og nedrustningsforslag

Det ble fremmet flere forslag til atomvåpenfrie og nedrustede soner i tidsrommet 1957-1965. Sovjetunionens statsminister, Nikolaj Bulganin, lanserte idéen om en atomvåpenfri sone som skulle omfatte hele Nord-Europa i januar 1958.⁸⁰ Forslaget ble i samtiden sett på som

av de fire seiersmaktene fra andre verdenskrig. En revidert utgave av denne kom i mars 1958. Se Tjelmeland 2009: 21.

⁷⁴ Tamnes 1981: 1. Et samtidig problem for vestlige land, hvis man gikk med på en av soneløsningene, var at man da til en viss grad ville anerkjenne eksistensen av Øst-Tyskland.

⁷⁵ Tamnes 1981: 2.

⁷⁶ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1, UD-notat fra Ole Ålgård, 24.02.1958. Professoren understreket at han var i Norge som privatperson, men at han rett før avreise fra Warszawa hadde hatt samtaler med Rapacki.

⁷⁷ Tamnes 1981: 3.

⁷⁸ Samme sted.

⁷⁹ Samme sted. Gomulka-planen ble for øvrig revidert i 1965. Men den reviderte versjonen fikk mindre oppmerksomhet siden idéen om atomfrie- og nedrustede soner mistet aktualitet fra midten av 1960-tallet. Siden jeg avgrenser meg til høsten 1965, går jeg bare kortfattet inn på reaksjonene til den reviderte planen i oppgaven.

⁸⁰ Skogrand og Tamnes 2001: 135.

uakseptabelt av Norge og en del andre stater, først og fremst fordi planen ikke ville omfatte sovjetisk territorium. Man var i tillegg negative på norsk hold siden en slik løsning kunne innebære svekkede norske forbindelser til både USA og NATO.⁸¹

Sveriges utenriksminister, Östen Undén, lanserte idéen om en atomfri klubb på FNs 11. generalforsamling i oktober 1961. Forslaget tok til orde for at alle land som på dette tidspunkt ikke var i besittelse av atomvåpen, skulle gi avkall på å produsere, ta imot og bruke slike våpen.⁸² Forslaget åpnet også for at alle interesserte land kunne slutte seg til. Etter et par viktige forbehold sluttet Norge seg til Undéns plan, sammen med sine meningsbrødre i NATO, Canada og Danmark.⁸³

Finlands president Urho Kekkonen fremmet så Kekkonen-planen i mai 1963. Planen, som sprang ut av et russisk initiativ, skulle, i likhet med Bulganins, omfatte de nordiske landene, og utgjøre en nordisk atomvåpenfri sone. Et sentralt motiv for Kekkonen var sannsynligvis å beholde Norden som et lavspenningsområde, og dermed slippe mulige sovjetiske sanksjoner mot Finland, som ville vært sannsynlige følger av et kjøligere klima i Norden.

Idéen om Norden som en formelt utskilt atomvåpenfri sone ble sterkt motarbeidet fra norsk hold. Norske styresmakter pekte på faktumet at Norden allerede *hadde vært og var* en atomfri sone, samt at en befestning av de eksisterende forholdene ville gjort det politisk vanskeligere for norske myndigheter å kunne benytte seg av atomvåpen i en eventuell krisesituasjon. Norges viktigste allierte, USA, var også sterkt kritiske til idéen. Amerikanerne påpekte i likhet med norske aktører at en slik sone ville svekke NATOs forsvarsopsjoner i nord. En realisering ville også gitt sovjeterne en formell mulighet til å blande seg inn i norsk politikk.⁸⁴ Til tross for at norske styresmakter var skeptiske til en del tanker om nedrustede soner hadde man et bredt engasjement for nedrustningen og den norske innsatsen for å fremme de polske planene var ikke et isolert norsk nedrustningsinitiativ på denne tiden.

Reaksjonen på de polske idéene må sees i sammenheng med at Norge samtidig fremmet andre forslag som omhandlet kjernefysisk kontroll. Dette gjaldt først og fremst forbud mot atomprøvesprengninger i atmosfæren.⁸⁵ Disse prøvene gjennomførte supermaktene med jevne mellomrom, men det var spesielt de sovjetiske sprengingene i

⁸¹ Skogrand og Tamnes 2001: 135. Warszawapakt-landene sluttet uansett rekkene bak Kremls ønske.

⁸² Eriksen og Pharo 1997: 241. For mer om det norske synet, se Stortingsmelding nr. 64, 1961-62, vedlegg 6., s. 159-160.

⁸³ Disse to var NATO-landene som sammen med Norge sterkest fremmet nedrustning og avspenning, men Norge skilte seg ved enkelte anledninger klarere ut som en representant for nedrustning og avspenning enn disse.

⁸⁴ Skogrand og Tamnes 2001: 165-166.

⁸⁵ For utdypning om dette, se Njølstad 1996.

nordområdene som bekymret norske styresmakter. Sådan gjaldt de norske bekymringene i årene 1956-57 både amerikanske og sovjetiske sprengninger, men fra høsten 1958 ble den norske kritikken rettet mer spesifikt inn mot Sovjetunionen. Dette gjorde kritikken enklere å håndtere for norske myndigheter. Bakgrunnen var at Sovjetunionen hadde gjennomført omfattende prøvesprengninger på og rundt øygruppen Novaja Zemlja i Nordishavet. Den geografiske nærheten til Norge og eventuelle følger det radioaktive nedfallet fra disse prøvene kunne få for norske områder bekymret norske myndigheter og norsk opinion.⁸⁶ Det var følgelig en rekke interesseorganisasjoner i Norge som hadde brodd mot atomvåpen og prøvesprengningene. Spesielt aksjonen kjent som «De 13» gjorde seg bemerket.⁸⁷

Et annet initiativ norske myndigheter fremmet var bestrebelsene ved årsskiftet 1957-58 for å arrangere et toppmøte mellom amerikanske og sovjetiske myndigheter. Tanken var at norske aktører skulle inneha en meklerrolle mellom supermaktene for å minske samtidens krigsfrykt. Forslaget ble likevel avvist, spesielt av USA.⁸⁸ Summen av denne norske aktiviteten sammen med andre norske samtidige bestrebelser for ikke-spredning og kjernefysisk produksjonsstans, som Norges vilje til å diskutere Rapacki-planen, viste at norske myndigheter aktivt søkte å bidra til å myke opp den fastlåste situasjonen i Europa.⁸⁹

Norges syn på rustningskappløpet og våpenkontroll

I de første tiårene av den kalde krigen skilte Norge seg ut som en av statene som var mest kritiske til våpenkappløpet mellom øst og vest, og følgelig mest positive til våpenkontroll. Når norske styresmakter var interessert i å diskutere Rapacki-planen, var sannsynligvis noe av bakgrunnen at man anså planen som et reelt polsk forsøk på nedrustning, og at man ønsket å gi preferanser til Polen som et av de mer liberale øststatene som prøvde å spille en selvstendig rolle på den internasjonale arenaen. Sentrale vestmakter som Vest-Tyskland, Frankrike og Italia var mer kritiske til planen. Den norske tilbøyeligheten til å fremme våpenkontroll gjorde dermed at Norge kunne komme på kant med sine allierte.

Hadde norske myndighetene hatt opplysninger som pekte i den retning at Rapacki- og Gomulka-planen var et sovjetisk initiativ, ville sannsynligvis forslaget blitt tatt mindre seriøst. På norsk hold skilte man mellom utspill som kom fra sekundære øststater som Polen, og forslag som kom fra Sovjetunionen. Norges holdning til Bulganin-planen kan eksemplifisere

⁸⁶ Eriksen og Pharo 1997: 242.

⁸⁷ For mer utfyllende informasjon om protester mot atomvåpen i Norge i denne perioden, se Ekelund 2006.

⁸⁸ Skogrand og Tamnes 2001: 118 og Skogrand 2004: 177. Rapacki-planen spilte en viss rolle for dette initiativet, noe jeg kommer tilbake til i kapittel tre. Norske myndigheter forsøkte også å spille en meklerrolle litt senere i 1958, i forbindelse med den såkalte «Formosa-krisen» i Taiwan-stredet. Se Eriksen og Pharo 1997: 226.

⁸⁹ Eriksen og Pharo 1997: 248.

dette. Når supermaktnaboen i øst kom med idéer som omhandlet nedrustning og våpenkontroll ble framstøtene tatt med en solid klype salt og man regnet med at nedrustning var et vikarierende sovjetisk motiv.

Det er også verdt å påpeke at Norge høsten 1957 så annerledes på Rapacki-planen enn sin viktigste allierte, USA, som i samtiden var usikre på Polens selvstendighet vis á vis Sovjetunionen.⁹⁰ Den første Rapacki-planen ble blankt avvist på amerikansk hold og man mente at en realisering av den ville styrke østblokkens strategiske posisjoner. Når denne ble diskutert uttalte USAs utenriksdepartement, *State Department* «[...] the plan seems to have serious disadvantages from the standpoint of the security of the free world and of a genuine relaxation of tensions».⁹¹ Amerikanske myndigheter tvilte på om Polen eller Sovjetunionen var den virkelige arkitekten bak planen. I Norge fryktet man at en realisering av planen kunne føre til at de amerikanske styrkene trakk seg ut av Vest-Europa.⁹² Etter hvert finner det sted en endring i synet på de polske planene hos amerikanske myndigheter, og man begynner å anerkjenne disse som uttrykk for en selvstendig polsk politikk.⁹³

Den norske politiske konteksten

På slutten av 1950- og starten av 60-tallet eksisterte det en utenrikspolitisk debatt i Norge der sikkerhetspolitiske spørsmål relatert til atomvåpen hadde en framtrædende rolle. Helt siden Norges inntreden i NATO i 1949 hadde det eksistert et mindretall innad i Ap som var kritisk både til norsk politikks vestvending og til vestmaktenes politikk overfor østblokken. Forskningen har også vist at det var fellestrekk ved opposisjonen mot norsk NATO-medlemskap og opposisjonen som var kritiske til atomvåpen på norsk jord, og atomopprustning generelt.⁹⁴

De som stilte seg mest positive til nedrustning og atomvåpenfrie soner på denne tiden i norsk politikk var den såkalte tradisjonelle *venstrefløyen*. Denne fant man i deler av Ap, sondert rundet avisen *Orientering*, samt i Norges Kommunistiske Parti.⁹⁵ I 1961 brøt deler av venstrefløyen ut fra Ap, hovedsakelig som protest mot regjeringens atompolitikk, og stiftet

⁹⁰ Ribuffo 1990: 386.

⁹¹ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1, «Note by The United States Delegation», 19.02.1958.

⁹² RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 2, UD-notat fra 4. politiske kontor (4. pol. ktr.), 21.05.1958. 4. pol. ktr. sine arbeidsområder var blant annet Norden, Europa og diverse europeiske organisasjoner. Fra 1962 begynte kontoret også å beskjeftige seg med blant annet Nord- og Latin-Amerika, samt de arktiske strøk. Se *Utenriksdepartementets kalender for 1957, 1960, 1962 og 1965*.

⁹³ Maruzsa 2009: 5.

⁹⁴ Meyer 1989: 82-83.

⁹⁵ På grunn av Norges Kommunistiske Partis isolerte posisjon i norsk politikk, hadde ikke partiet påvirkningskraft på regjeringen, dermed vil jeg ikke inkludere partiet i den videre analysen.

Sosialistisk Folkeparti (SF). Kjennetegn ved venstrefløyen var en kritisk holdning til Norges NATO-medlemskap og til USAs politikk. Grupperingen var også skeptisk til atomvåpen generelt, støttet nedrustning og var positive til den norske østpolitikken.⁹⁶

I tillegg var det en mindre homogen gruppering innad i regjeringspartiet som ikke tilhørte venstrefløyen, men som også mente regjeringen burde føre en mindre stivbent nedrustningspolitikk. Denne gruppen som siden slutten av 1940-tallet hadde vært kritiske til vestvendingen i norsk politikk godtok det norske NATO-medlemskapet, men kunne være uenig i vektleggingen i den norske politikken.⁹⁷

Krav om en mer aktiv nedrustningspolitikk kunne man også finne i deler av de borgerlige mellompartiene, Venstre og Kristelig Folkeparti (KrF). Enkelte i Venstre var mer kritiske enn sine partifeller til regjeringens politikk, og kan tilskrives samme syn som den sistnevnte grupperingen fra Ap.

Tamnes skriver at utenriksminister Lange på slutten av 1950- og starten av 60-tallet i økende grad ble konfrontert av en venstreside i eget parti, og av borgerlige krefter i det politiske landskapet, som begge krevde en mer aktiv og selvstendig utenrikspolitikk, som distanserte seg fra vestmaktenes opprustning.⁹⁸ Rapacki-planen kunne dermed vært noe regjeringen ville diskutere for å tilfredsstille opposisjonen.

Tilslutningen til «Påskeopprøret» våren 1958, som ble startet av personer tilknyttet venstrefløyen av regjeringspartiet, er en pekepinn på at det eksisterte en betydelig «indre» opposisjon mot regjeringens politikk. Et flertall av Aps stortingsgruppe sluttet seg til oppropet som gikk ut mot atomopprustning av Vest-Tyskland, selv om de aller fleste av disse tok avstand fra oppropet da partiet fikk samlet seg. Påskeopprøret var likevel et eksempel på at Aps ledelse ikke lenger kunne regne med selvsagt støtte for sin sikkerhetspolitiske linje. Opposisjonen var nå blitt en faktor ledelsen måtte ta hensyn til.⁹⁹

En annen mindretallsgruppering som bemerket seg i norsk politikk var den Martin Halvorsen kaller *høyrefløyen*. Denne fantes primært i Høyre, men den hadde også et vist nedslagsfelt i Bondepartiet. Høyrefløyen var opptatt av militær styrkepolitikk og avskrekking gjennom atomvåpen, samt ønsket den et tettere norsk samarbeid med de ledende vestallierte, spesielt USA. Gruppen var ikke fornøyd med regjeringens politikk på disse områdene, og den

⁹⁶ Tamnes 1981: 38 og Halvorsen 1998: 65.

⁹⁷ Tamnes 1981: 34-39.

⁹⁸ Tamnes 1981: 34.

⁹⁹ Meyer 1989: 86. Påskeopprøret blir nærmere forklart i kapittel fire.

var skeptisk til regjeringens initiativ overfor enkelte øststater.¹⁰⁰ De i høyrefløyen som stod steilest på disse kravene har tradisjonelt fått betegnelsen «mørkeblå». En rød tråd i gruppens argumentasjon på Stortinget i perioden var at de mente atomvåpen på norsk jord og allierte atomvåpen var et selvfølgelig middel i kampen mot det de omtalte som «diktaturet i øst».

Det skal også ha vært meningsbrytninger innad i regjeringen. Det er fra flere hold blitt hevdet at det var et uenighetsforhold mellom SMK og UD fra midten av 1950-tallet, og noen år framover.¹⁰¹ Uenigheten imellom de to viktigste utenrikspolitiske aktørene hos norske styresmakter skal blant annet ha dreid seg om hvordan Norge skulle imøtekomme endringene i østblokkens politikk, som følge av avstaliniseringen fra midten av 1950-tallet. SMK og Gerhardsen skal i denne sammenheng ha understreket mulighetene for konstruktiv dialog med østblokklandene i større grad enn UD og Lange.

Som en følge av dette innledet statsministeren og hans sikkerhetspolitiske rådgiver fra 1955, Andreas Andersen, fra midten av 1950-tallet et underhåndsdiplomati med enkelte østeuropeiske ambassader i Oslo. Dette gjaldt spesielt Sovjetunionen og Jugoslavias ambassader, men i mindre grad også Polens ambassade. Denne politikken utførte SMK ved siden av den offisielle politikken overfor øststatene som ble utmeislet i UD's kontorer.

NATO-skeptikeren Andersen var for øvrig i likhet med statsministeren kritisk til atomopprustning og skeptisk til den vestlige politikken overfor Sovjetunionen og øststatene. Andersen delte etter alt å dømme også Gerhardsens *konvergensteori*, som kort fortalt gikk ut på at den kapitalistiske og den kommunistiske verden ville bli gradvis likere hverandre over tid.¹⁰² Et sentralt spørsmål videre blir om denne angivelige uenigheten også omfattet Rapacki-planen, spesielt i forbindelse med NATOs rådsmøte i Paris i desember 1957.

¹⁰⁰ Halvorsen 1998: 53. Halvorsen skriver i samme oppgave på s. 59 at høyrefløyen var preget av en type antikommunisme som man så i USA på starten av 1950-tallet. Bondepartiet skiftet for øvrig navn til Senterpartiet i juni 1959.

¹⁰¹ Lie 1975: 97 og Eriksen og Pharo 1997: 197-200 og 415-417.

¹⁰² For utdypning om Andersen se Berlin 2007 og 2009. For mer om konvergensteorien se Eriksen og Pharo 1997: 198, Bones 2006: 281 og Tjelmeland 2009: 18-19. Det er også godt mulig at informasjon fra utenlandsk presse og fagfolk som Andersen videreformidlet til Gerhardsen kan ha dannet bakgrunnen for Gerhardsens konvergensteori. Se Berlin 2009: 61.

3. Oktober 1957-mars 1958: «Mot strømmen»

Innledning

Dette kapitlet omhandler tidsrommet fra den første Rapacki-planen ble fremmet, i oktober 1957, fram til mars 1958. Planen ble tatt opp på nytt i en litt endret form av polske myndigheter gjennom et memorandum 14. februar 1958. Den første offisielle norske reaksjonen kom på NATOs rådsmøte i desember 1957. Norske styresmakter viste tidlig etter dette møtet en interesse for de polske soneforslagene samtidig som mange vestlige land vurderte å bygge ut sin nukleære kapasitet i kjølvannet av Sovjetunionens Sputnik-oppskytning. Det ble også opprettet kontakt med polske myndigheter om planen kort tid etter Paris-møtet.

Rapacki-planen var ett av temaene som ble omfattende behandlet av de ulike partienes representanter i Stortingets utenriksdebatt, som fant sted i etterkant av det nevnte rådsmøtet, i slutten av januar 1958. Dette var ifølge samtidige aktører det mest omfattende utenrikspolitiske ordsiftet i Norge på lang tid. I debatten framkom sterke meningsforskjeller om den polske idéen.

Også Forsvarsstabens uttalelse fra januar 1958 og Det interdepartementale A-paktutvalgets utredning av Rapacki-planen fra måneden etter vil kunne belyse norske beslutningstageres syn på planen. Især siden utvalget bestod av representanter for de departementene på norsk hold som i størst grad syslet med utenrikspolitikk, UD, FD og SMK.

Spørsmål jeg vil forsøke å besvare er for det første om det eksisterte en uenighet mellom de sentrale norske aktørene, primært SMK og UD, om hvordan Norge skulle reagere på Rapacki-planen, spesielt i forbindelse med Paris-møtet i 1957. For det andre vil jeg også undersøke om realpolitiske hensyn eller verdihensyn var rådende for norske styresmakter da man innledet dialog med Polske myndigheter om planen. Gjorde man dette fordi man ville være imøtekommende overfor Gomulka-regimet? I forbindelse med stortingsdebatten vil jeg prøve å finne ut om den sikkerhetspolitiske opposisjonen i regjeringspartiet og i de borgerlige mellompartiene spilte noen rolle for den norske politikken overfor den første Rapacki-planen. For det fjerde, førte hensynet til de allierte til at norske styresmakter var ekstra forsiktige i sin framtrede i forbindelse med planen, den første tiden etter at den var lansert?

Den internasjonale konteksten

Høsten 1957 var preget av de nevnte diskusjonene i NATO om utplassering av kjernefysiske mellomdistanseraketter. Det ble sett på som ekstra presserende å få gjennomført dette på bakgrunn av at Sovjetunionen sommeren 1957 foretok den første vellykkede prøven av en interkontinental rakett.¹⁰³ Forestillingen om et *missile gap* i sovjetisk favør ble bestyrket av Sputnik-sjokket, to dager etter at den første Rapacki-planen ble lansert.¹⁰⁴

I løpet av 1957 så Polen med skepsis på remilitariseringen av Vest-Tyskland, og fryktet at landet kunne få kontroll over atomvåpen i løpet av et par års tid. Den polske frykten for Vest-Tyskland ble forsterket av at landet nektet å anerkjenne Polens vestgrense, Oder-Neisse-grensen.¹⁰⁵ Forbundsrepublikken var på denne tiden ikke villig til å starte diplomatisk samkvem med Polen på bakgrunn av Hallsteindoktrinen. Polske styresmakter ble og urolige av Khrusjtsjovs forsøk på å finne en løsning på Tysklandsspørsmålet.¹⁰⁶ Polakkene fryktet i verste fall at Forbundsrepublikken og Sovjetunionen skulle inngå en tysk-sovjetisk overenskomst, etter modell av den sovjetiske utenriksminister Molotovs forslag fra 1952. Altså at vesttyskerne og sovjetrusserne skulle inngå en avtale om endring av Oder-Neissegrensen på Polens bekostning, som en kompensasjon til Vest-Tyskland, på bakgrunn av en eventuell samling, demilitarisering og nøytralisering av de to tyske statene.¹⁰⁷

Ledende vestmakter som USA, Vest-Tyskland og Frankrike stilte seg negative til den første Rapacki-planen. Den ungarske historikeren Zoltan Maruzsa, som har undersøkt Rapacki-planen på bakgrunn av ungarsk og østerriksk arkivmateriale, påpeker at den første planen stort sett enten ble fullstendig avslått, eller møtt med krav som var umulige å innfri innenfor den kalde krigens rammer.¹⁰⁸ Etter at Polen presiserte den første versjonen gjennom et memorandum i februar 1958, svarte vesttyskerne samme måned med å lansere den såkalte Strauss-planen, angivelig med det formål å fjerne fokuset på Rapackis forslag.¹⁰⁹

¹⁰³ Skogrand og Tamnes 2001: 25 og Gaddis 1999: 238.

¹⁰⁴ Skogrand og Tamnes 2001: 25. Forestillingen om et *missile gap* i sovjetisk favør var framtrædende i USA på slutten av 1950-tallet, og gikk ut på at Sovjetunionen hadde et våpenteknologisk forsprang på USA og Vesten.

¹⁰⁵ Maruzsa 2009: 7.

¹⁰⁶ Samme sted.

¹⁰⁷ Maruzsa 2009: 7-8 og Gaddis 1999: 126-127. Hallsteindoktrinen gikk kort fortalt ut på at Vest-Tyskland ikke skulle ha diplomatisk samvær med land som anerkjente det østtyske regimet. Doktrinen kom dermed primært til å ramme Vest-Tysklands relasjoner med de øvrige østblokkstatene, og etter hvert flere land i den tredje verden. Se Tjelmeland 2006: 103. Den polske forestillingen om en tysk-sovjetisk enighet som kunne gå på bekostning av Polen, ble bestyrket av Konrad Adenauers besøk i Moskva i 1955 og opptakten av de diplomatiske relasjonene mellom Vest-Tyskland og Sovjetunionen.

¹⁰⁸ Maruzsa 2009: 9-10.

¹⁰⁹ Se Hinterhoff 1959: 227-228 og Maruzsa 2009: 12 for Strauss-planens innhold. Maruzsa hevder at planen ble lansert for å fjerne fokus fra Rapackis forslag, og var uakseptabel for øststatene.

Rapacki-planen lanseres i oktober 1957

Rapacki-planen ble fremmet for første gang 2. oktober 1957 på FNs generalforsamling. Essensen i forslaget var at Polen ønsket å forby produksjon av kjernevåpen og fryse eller fjerne eksisterende våpenlagre, *dersom* de to tyske statene sa seg villig til å gjøre det samme. Kort tid etterpå støttet Tsjekkoslovakia det polske framstøtet. Dermed var idéen, i samtiden kjent som «Rapacki-planen», født.¹¹⁰ Den røde tråden i talen der Rapacki lanserte idéen var en frykt for vesttysk opprustning og følgene dette ville få for Europa og verdens sikkerhet.¹¹¹ Og selv om de ledende vestmaktene som sagt stilte seg kjølige, hadde Polen merket seg at Norge muligens hadde en annen holdning.

Sputnik-episoden førte til at det ble stilt rundt planen de første par månedene, men i desember 1957 uttrykte Sovjetunionens statsminister Bulganin sin støtte til planen i forkant av NATOs rådsmøte i Paris.¹¹² Det er blitt hevdet at Bulganin var en av dem som påvirket innholdet i statsminister Gerhardsen tale på det nevnte rådsmøtet. Dette vil jeg undersøke sammen med andre aktører som kan ha påvirket statsministeren og hans krets.

Forspillet før NATOs rådsmøte i Paris

I et notat slutten av november 1957 tok daværende statssekretær i UD, Dag Bryn, til orde for å undersøke atomvåpenfrie soner nærmere i forbindelse med diskusjonen om utplassering av atomvåpen på norsk jord. Bryn påpekte mulighetene for norsk deltagelse i et bredere sonearrangement i Europa, og var inne på Rapacki-planen i drøftingene om aktuelle nedrustningsspørsmål.¹¹³ Bryn antydte at planen kanskje burde overveies på nytt av NATO og ledende makter som USA og Storbritannia, selv om han vektla kontrollproblemet med en atomvåpenfri sone. Et viktig moment for Bryn var at vestmaktene og Sovjetunionen skulle gi innrømmelser på sine respektive områder ved et eventuelt sonearrangement. Bryn stilte også spørsmålet om man på norsk hold hadde mulighet til å ta opp slike løsninger ved NATOs kommende rådsmøte i Paris.¹¹⁴

¹¹⁰ Eriksen og Pharo 1997: 246, Maruzsa 2009: 1 og Hinterhoff 1959: 215-216. For Rapackis tale, se Rapacki-planen, (brosjyre) utgitt av den pressetjenesten ved den polske ambassaden i Oslo, 1959.

¹¹¹ Rapacki-planen, (brosjyre) utgitt av pressetjenesten ved den polske ambassaden i Oslo, 1959.

¹¹² Gaddis 1999: 138. Historikeren John Lewis Gaddis skriver om Rapacki-planen i sitt nytradisjonalistiske verk om den kalde krigen, der han generelt sett mener Sovjetunionens politikk var årsaken til konflikten. I tråd med dette skriver han at Rapacki-planen ble diskutert av Polen og Sovjetunionen allerede i 1956, og at motivasjonen bak planen hovedsakelig var å vanskeliggjøre posisjonen til den vesttyske regjeringen, heller enn at planen var et seriøst forslag til *disengagement*. Zoltan Maruzsa problematiserer dette, og mener at lanseringsdatoen, rett før oppskytingen av Sputnik, tyder på at sovjeterne ikke var med på alle sider av prosessen med å fremme den første planen. Se Maruzsa 2009: 6-9.

¹¹³ RA, S-1005, Db, boks L0284, mappe «NATOs rådsmøte i desember 1957», notat «Norge og atomvåpnene», 28.11.1957.

¹¹⁴ Samme sted.

Det faktum at Bryn ville undersøke atomvåpenfrie soner nærmere, kan indikere en enighet mellom SMK og UD om hvordan norske styresmakter skulle agere overfor Rapacki-planen. Det er interessant at Bryn i tillegg var en av de sterkeste talsmennene for atomvåpen på norsk jord, sammen med Aps partisekretær Haakon Lie.¹¹⁵ Bryn tilhørte altså det motsatte ytterpunkt enn atomskeptikeren Andreas Andersen i den norske atomdebatten.

På en annen side avsluttet Bryn notatet ved å stille spørsmålet om dersom vestmaktene hadde kommet med et forslag om et bredt sonearrangement i Europa, og russerne hadde forkastet det, ville *det* i neste omgang ha ført til at den atomskeptiske opinionen i Norge likevel ville gått med på stasjonering av atomvåpen på norsk jord?¹¹⁶ Dette tyder på at Bryns mål med utredningen, til tross for at han ville undersøke den polske planen, var en spredning av atomvåpen, ikke en begrensning, som planen tok til orde for. Således ser det ut som at Bryn ønsket å bruke en utviklet Rapacki-plan som en potensiell brekkstang for å realisere norske atomvåpen. Likevel er det ikke utenkelig at Bryns skisse påvirket statsministeren og hans krets, i og med at den skulle vises til både Gerhardsen og Andreas Andersen.¹¹⁷

Det er tidligere blitt hevdet at et brev fra Sovjetunionens statsminister Bulganin, som Gerhardsen mottok rett før han reiste til NATOs rådsmøte i Paris, var del av bakgrunnen for at Gerhardsen tok opp den polske planen på møtet.¹¹⁸ Historikeren Finn Olstad har påpekt at brevet neppe innvirket på Gerhardsens tale, siden statsministeren på dette tidspunktet allerede hadde bestemt seg for hva han ville si.¹¹⁹ Da er det mer trolig at en samtale Gerhardsen hadde i Oslo med den daværende ferske nobelprisvinneren, canadiske Lester B. Pearson, rett før avreise til Paris, kan ha bestyrket han i forestillingen om å understreke nedrustning.¹²⁰

Polske styresmakter hadde også kontaktet Norges chargé d'affaires i Polen 11. desember. Her hadde utenriksminister Rapacki understreket den polske frykten for en vest-tysk opprustning.¹²¹ Utenriksministeren trakk også fram Rapacki-planen, og antydte at de skandinaviske landene kanskje kunne bruke sin innflytelse i NATOs råd for å fremme den.¹²² I tillegg hadde Polens ambassadør til Norge henvendt seg til Gerhardsen om planen rett før

¹¹⁵ Eriksen og Pharo 1997: 277.

¹¹⁶ RA, S-1005, Db, boks L0284, mappe «NATOs rådsmøte i desember 1957», notat «Norge og atomvåpnene», 28.11.1957.

¹¹⁷ Samme sted.

¹¹⁸ Lie 1975: 141-142.

¹¹⁹ Olstad 1999: 350.

¹²⁰ Tjelmeland 2009: 21. Norge og Canada delte de fleste synspunktene når det kom til nedrustning, både generelt og i NATO, dermed er det mer sannsynlig at Gerhardsen ville hørt på Pearson.

¹²¹ Tamnes 1981: 11. Se også Tamnes 1991: 170. Tamnes skriver at dette fant sted 12. desember, men utfra kilden i neste fotnote å bedømme fant møtet sted 11. desember.

¹²² RA, S-2259, UD 34.4/91, bd. 2, Norges ambassade i Warszawa (AmbWar) til UD, 11.12.1957. Se også Eriksen og Pharo 1997: 247.

statsministerens reiste til Paris. Selv om regjeringen ikke tok stilling til saken, er det ikke utenkelig, slik Eriksen og Pharo påpeker, at denne henvendelsen hadde betydning for utformingen av Gerhardsens tale.¹²³

Uenigheten mellom Gerhardsen og Lange ved rådsmøtet

NATOs rådsmøte i Paris 16.-19. desember 1957 var det første statsministtermøtet i alliansens historie. Under møtet framhevet Gerhardsen i det som er blitt kalt hans «store tale», Norge som en talsmann for avspenning og nedrustning, parallelt med at møtets sentrale diskusjon stod om hvor NATOs nye mellomdistanseraketter skulle utplasseres. Et av hovedmomentene i statsministerens tale var at han støttet forslagene som var kommet den siste tiden om å opprette militært uttynnede soner i Mellom-Europa. Det var primært Rapacki-planen statsministeren hadde i tankene.¹²⁴

Litteraturen om Gerhardsens Paris-tale har tradisjonelt påpekt at denne var en del av den velkjente uenigheten mellom SMK og UD på denne tiden.¹²⁵ Bakgrunnen for striden i forbindelse med Paris-møtet var en uenighet om utformingen av talen statsministeren skulle holde. SMKs utkast til tale, utmeislet av Andreas Andersen, brøt med forslaget UD hadde skissert på flere punkt. Eksempelvis tok SMKs forslag til orde for å undersøke Rapacki-planen, noe UD's utkast ikke gjorde. UD's utkast var på sin side mer forsiktig utformet, tydelig med den hensikt at Norge ikke skulle legge seg ut med sine allierte.¹²⁶ Talen som Gerhardsen faktisk holdt, var et kompromiss mellom SMK og Andersens forslag og UD og kretsen rundt Langes forslag, som bestod av forsvarsminister Nils Handal og NATO-sekretær Jens Boyesen.¹²⁷ Likevel reflekterte muligens talen SMKs utkast mest.

Eriksen og Pharo, samt historikeren Hallvard Tjelmeland, har på sin side påpekt at Gerhardsen og Lange generelt var enige om å støtte de polske nedrustningsbestrebelsene.¹²⁸ Eriksen og Pharo skriver følgende om Lange: «I likhet med statsministeren understreket han ved en rekke anledninger at de vestallierte tross alt måtte være villige til å ta noen sjanser for å fremme fred og avspenning. [...] Her finner vi også kjernen i hans vilje til å samarbeide med polakkene om nedrustede soner.»¹²⁹ Vil min undersøkelse underbygge dette synet? Og

¹²³ Eriksen og Pharo 1997: 246.

¹²⁴ Eriksen og Pharo 1997: 246, se også Olstad 1999: 349 og Tjelmeland 2009: 15. Også Gerhardsen 1972: 261, kan tolkes i retning av at statsministeren mente Rapacki-planen.

¹²⁵ Se spesielt Lie 1975: 93-112 og 141-143, og Nyhamar 1983: 192-220. Også Bjørlo 1973: 46-56 antyder dette. Bakgrunnen for uenigheten mellom SMK og UD er nærmere beskrevet i kapittel to.

¹²⁶ Nyhamar 1983: 192-220 og Bjørlo 1973: 36-43.

¹²⁷ Nyhamar 1983: 204 og Gerhardsen 1972: 263.

¹²⁸ Eriksen og Pharo 1997: 225-228 og 256-258 og Tjelmeland 2009: 23.

¹²⁹ Eriksen og Pharo 1997: 228.

spilte Rapacki planen en rolle for uenigheten mellom SMK og UD ved rådsmøtet i Paris?

Hvis SMK skulle ha trukket fram Rapacki-planen i et mer positivt lys enn hva UD gjorde, skulle man tro at statsministerens sikkerhetspolitiske rådgiver og ekspedisjonssjef ved SMK, Andreas Andersen, ville vært en av personene som fremmet slike tanker, med utgangspunkt i hans utradisjonelle syn på den kalde krigen og NATO. Andersen var tross alt en av dem i det norske styringsverket som var mest influert av George F. Kennans tanker om *disengagement*.¹³⁰ Jeg har likevel ikke funnet noe materiale i Andersens privatarkiv ved RA, eller i hans arkiv i tilknytning til SMK ved RA, som tilsier at Andersens syn på planen brøt med UDs linje.

UD og Lange understreket, som vi skal se, adskillige ganger i perioden 1957-1965 de polske planenes betydning som et konstruktivt nedrustningsforslag som kunne være et gunstig første skritt mot en mer omfattende nedrustning. UD framhevet altså planens betydning som et diskusjonsgrunnlag mellom øst og vest. UD poengterte også de militærstrategiske implikasjonene ved en eventuell realisering av planen, slik den ble lagt fram i FN høsten 1957. Andersen var helt på linje med UD på begge disse punktene. I likhet med utenriksministeren og andre norske embetsmenn, poengterte også Andersen at planen kunne være en innledning til ytterligere konsultasjoner, men at den hadde sine svakheter, noe som tyder på at Andersen delte de de sikkerhetspolitiske innvendingene mot idéen.¹³¹ Dermed støtter min undersøkelse opp om synet til Eriksen og Pharo så vel som Tjelmeland.

På rådsmøtet i Paris var sannsynligvis Lange enig i brorparten av innholdet i Gerhardsens tale, men utenriksministeren mente nok rådsmøtet var feil arena å ta opp nedrustning på. Og i den grad uenigheten mellom SMK og UD om Paris-talen dreide seg om Rapacki-planen, var det sannsynligvis fordi Lange mente at møtet var feil plass å ta opp et nedrustningsforslag fra en øststat, selv om Lange altså selv anså planen som en konstruktiv idé. Jeg vil hevde at Lange og Gerhardsen var enige om målet med planen, som en innledning til diskusjon mellom øst og vest, men uenige om at Paris-møtet var rette arenaen å ta planen opp på. De var altså uenige om middelet. Sannsynligvis følte Lange at statsministeren tråkket inn på hans arena.¹³²

¹³⁰ Blant norske beslutningstakere var spesielt Andersen og Statsminister Gerhardsen influert av Kennans tanker om sonevis uttynning i Europa. For utdypning om disse, se Eriksen og Pharo 1997: 245.

¹³¹ Se blant annet RA, S-1005, Andreas Andersens arkiv, boks L0001, mappe «Notater 1957 -», «Samtale med professor Hochfeld», 21.02.1958; RA, S-1005, Andreas Andersens arkiv, boks L0003, mappe «Andersen foredrag», *Bergens Tidende*, 01.03.1958. I denne kilden uttaler Andersen at planen er «for smal». Andersen sluttet seg også til A-paktutvalgets utredning om Rapacki-planen.

¹³² «Rollefordelingen mellom Gerhardsen og Lange påpekes på s. 416 og 258 i Eriksen og Pharo 1997. De skriver på s. 258: «Gerhardsen [...] en eksponent for avskjermingspolitikken, Lange [...] en talsmann for integrasjonselementene i alliansepolitikken.»

I kjølvannet av Gerhardsens tale merket Polske styresmakter seg at man kunne inngå en konstruktiv dialog om Rapacki-planen med Norge. Polens ambassadør til Norge, Albert Morski, diskuterte planen med Gerhardsen og UUKKs formann Finn Moe i Polens ambassade 2. januar 1958. Statsministeren uttalte her at forslaget kunne ha en politisk og psykologisk virkning selv om det hadde militære svakheter.¹³³ Morski kom også inn på planen i en samtale med utenriksråd i UD Rasmus Skylstad noen dager senere. Her understreket Skylstad at man på norsk hold var interessert i alle planer som kunne føre til avspenning i det politiske forholdet mellom øst og vest.¹³⁴

Rapacki-planen drøftes i NATOs råd

Tidlig på nyåret 1958 drøftet UD og Norges NATO-delegasjon i Paris hvordan norske myndigheter skulle legge fram sitt syn på Rapacki-planen i organisasjonen. 20. januar 1958 understreket NATO-delegasjonen at man fra norsk side burde støtte synet at vestmaktene ikke burde avvise planen, men gi uttrykk for sine innvendinger mot den. Det ble også drøftet å komme med et vestlig motforslag mot det polske forslaget, sannsynligvis med formålet å starte en konstruktiv dialog om nedrustning.¹³⁵

UD poengterte at Norge burde støtte det polske forslaget som grunnlag for videre forhandlinger mellom øst og vest. Dette synspunktet forfektet og NATO-delegasjonen ved et rådsmøte i alliansen 22. januar samme år. Norge sluttet seg ved dette møtet til en gruppe land, sammen med Storbritannia og sine meningsbrødre i alliansen, Canada og Danmark, om at Rapacki-planen var et forslag som kunne bygges videre på. Muligens gjennom et vestlig motforslag, som i neste omgang kunne være starten på en løsning av de europeiske sikkerhetsproblemene.¹³⁶ Sannsynligvis ville Norge og de andre landene som gikk inn for forslaget som forhandlingsgrunnlag uttale seg meget forsiktig ved denne anledningen, ikke minst fordi USAs representant i NATOs råd mente Rapacki-planen var et lite konstruktivt forslag.¹³⁷ Bakgrunnen for USAs negative holdning var antakelig at utenriksminister John Foster Dulles omtalte Rapacki-planen som et svært farlig forslag i et telegram sendt til USAs NATO-delegasjon dagen før rådsmøtet.¹³⁸ Alt i alt kan den norske holdningen på møtet være

¹³³ RA, S-1005, Andreas Andersens arkiv, boks L0001, mappe «notater 1957 -», «samtale mellom statsministeren og den polske ambassadør», 03.01.1958.

¹³⁴ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1., UD-notat Skylstad til utenriksministeren og flere, 08.01.1958.

¹³⁵ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1., Norges NATO-delegasjon i Paris (NATODelParis) til UD, 20.01.1958.

¹³⁶ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1., NATODelParis til UD, 24.01.1958.

¹³⁷ Samme sted.

¹³⁸ *FRUS*, 1958-60, Volume X, Part 1, Document 1 «Telegram from the Department of State to the mission to the North Atlantic Treaty Organization and European Regional Organizations», 21.01.1958. Foster Dulles påpekte likevel at planen var interessant, hvis den var et ekte polsk initiativ.

en indikasjon på at norske myndigheter gjorde en avveining mellom ønsket om å fremme lavspenning og å ikke brenne broer til sine viktigste allierte, især USA, tidlig i prosessen med å følge opp det polske forslaget.

Forsvarsstabens vurdering

Forsvarsstabens utredning fra slutten av januar 1958 var mer negativt innstilt til det polske planforslaget enn tilsvarende innspill fra andre sentrale norske organer. Forsvarsstaben påpekte at en realisering av arrangementet først og fremst ville ramme de vestlige landene fordi Vesten ville bli fratatt de beste mulighetene for et framskutt forsvar. Dette mente man endret maktbalansen til østmaktenes fordel.¹³⁹ Forsvarsstaben konkluderte med at siden Norge og Danmark var uten atomvåpen på grunn av landenes basepolitikk, ville Sør-Norge bli ytterligere utsatt for Sovjetiske angrep hvis man fjernet Forbundsrepublikkens nukleære kapasitet. Forsvarsstaben konkluderte til slutt med at en realisering av planen ville være problematisk siden vest ville legge åpent et av sine viktigste strategiske områder, mens øst kun ville legge åpent et framskutt forsvarsområde.¹⁴⁰

Her skimter vi en viss uenighet, mellom regjeringen, representert gjennom sikkerhetsutvalget, som behandles senere i kapitlet, og Forsvaret, representert gjennom Forsvarsstaben. Hvis vi sammenlikner denne redegjørelsen med A-paktutvalgets utredning om planen som også kommer senere i kapitlet, vil vi likevel se at norske styresmakter for øvrig hadde samme syn på det første polske forslaget. At Forsvarsstaben skulle legge mere vekt på de militærfaglige aspektene ved Rapacki-planen enn hva SMK og UD gjorde, må vel sies å ha vært helt naturlig. På Stortinget var meningsbrytningene om det polske forslaget mer framtreddende.

Storm på Stortinget i januar 1958

Johan Kr. Meyer har påpekt følgende om statsministerens Paris-tale: «Reaksjonene på Gerhardsens utspill avslørte større uenighet om sikkerhetspolitikken enn det man hadde vært vitne til siden striden om NATO-medlemskap i 1949.»¹⁴¹ Kjernen i talen, som var et uttrykk for den norske avskjermingslinjen, var at Norge gikk imot utplassering av atomutrustede mellomdistanseraketter til flere europeiske land, slik Eisenhower-administrasjonen initierte til. Også statsministerens uttalelser til støtte for den siste tids forslag for å opprette

¹³⁹ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1., notat fra Forsvarsstaben, 28.01.1958.

¹⁴⁰ Samme sted.

¹⁴¹ Meyer 1989: 83. Meyer behandler den sikkerhetspolitiske opposisjonen i Ap i perioden 1949-61 utdypende i sin studie fra 1989.

atomvåpenfrie soner i Mellom-Europa, der Gerhardsen primært siktet til Rapacki-planen, skapte meningsbrytninger på Stortinget.

Statsministerens tale førte til at den sikkerhetspolitiske opposisjonen igjen følte det var legitimt å diskutere det videre veivalget i norsk utenrikspolitikk. Dette hadde vært vanskelig tidligere på 1950-tallet på grunn av McCarthyismen og paranoiaen som da rådde i vest. Gerhardsens tale hadde gjort det mulig «å puste fritt igjen», slik Aps Trygve Bull beskrev det.¹⁴² Dette på tross av at Norge ikke la ned veto, men sluttet rekkene bak NATOs råds avgjørelse i Paris om å utplassere raketter med nukleær kapasitet i flere vest-europeiske land.¹⁴³ Således fanger dualismen i norsk utenrikspolitikk opp regjeringens reaksjon på drøftingene i Paris.

Utenriksministeren utenrikspolitiske redegjørelse 23. januar dannet bakgrunnen for stortingsdebatten som fant sted 30. og 31. januar. Gerhardsens «store tale» og spørsmålet om hvordan Norge skulle reagere på Rapacki-planen, var blant temaene som ble betydelig drøftet.

Lange behandlet for så vidt ikke Rapacki-planen omfattende i sin redegjørelse, men uttalte moderat at norske myndigheter alltid var interessert i slike nedrustningstiltak i hjertet av Europa, som planen representerte. Utenriksministeren understreket likevel at en forutsetning for realiseringen av et slikt arrangement, var at øst og vest gav like mye, og at resultatet ikke bare kom den ene part til gode.¹⁴⁴

Debattens aktører: Tradisjonalistene og reformistene

Stein Bjørlo har i sin hovedoppgave fra 1973, *Gerhardsens store tale – Norge og Nato's rådsmøte i Paris 1957*, delt stortingsdebattens 26 deltagere inn i to hovedgrupper, *tradisjonalistene* og *reformistene*, hvorav førstnevnte telte 15 og sistnevnte ni.¹⁴⁵

Tradisjonalistene var positive til norsk NATO-medlemskap, de var stort sett ikke kritiske til regjeringens atompolitikk og de var mer skeptiske til Rapacki-planen som forhandlingsgrunnlag enn hva reformistene var. Tradisjonalistene mente i tillegg at alliert samhold og satsing på atomvåpen var det beste vestlige svaret på Sputnik-utfordringen.¹⁴⁶

Reformistene var på sin side tilbøyelige til å være negative til Norges NATO-medlemskap, de var kritiske til regjeringens atompolitikk, og innenfor denne gruppen fant man primært de som tok til orde for at norske myndigheter burde undersøke Rapacki-planen

¹⁴² Meyer 1989: 83.

¹⁴³ Skogrand og Tamnes 2001: 117.

¹⁴⁴ Stortingstidende (S. tid), 1958, s. 33, 23. januar.

¹⁴⁵ Bjørlo 1973: 97 og Meyer 1989: 82. Bjørlo plasserte ikke to av debattens deltagere.

¹⁴⁶ Bjørlo 1973: 77-78 og Meyer 1989: 82.

som forhandlingsgrunnlag. Således mente reformistene at «[...]militære løsninger basert på atomopprustning måtte vike for politiske forhandlingsløsninger» i atomalderen.¹⁴⁷ Jeg vil bruke betegnelsene reformist og tradisjonalist gjennom hele oppgaven, basert på ovennevnte definisjon.

Her påpeker jeg at idéer og verdensanskuelser kan ha spilt en rolle for aktørenes holdning siden de som stilte seg mest positive til Rapacki-planen delte idégrunnlaget om atomvåpen som et eksistensielt onde, mens de som var mest negative til planen, delte synet på atomvåpnene og den nukleære avskrekkingen som en nødvendighet i den kalde krigen.

Johan Kr. Meyer har framhevet at reaksjonen på Gerhardsens utspill om militært uttynnede soner og spørsmålet om forhandlinger mellom stormaktene skal ha vært ganske åpen under stortingsdebatten. Slike forhandlinger var, som nevnt i kapittel to, noe norske styresmakter ønsket på denne tiden. Et viktig spørsmål blir hvilke synspunkter som ble forfektet av de som anså det polske forslaget for å være et konstruktivt nedrustningsforslag.

UUKKs formann Finn Moe, Olav Versto, Sverre Løberg, Peter Kjødseth-Moe, Trygve Bull, Trond Hegna og Torstein Selvik fra Ap, samt de to Venstre-representantene Gunnar Garbo og Helge Seip, var de som argumenterte sterkest for Rapacki-planen som et utgangspunkt for videre forhandlinger mellom øst og vest. Disse kan tilskrives reformistiske synspunkter i Bjørlos betydning.¹⁴⁸

Det første hovedsynspunktet denne gruppen fremmet, var at den anså planen som et fruktbart innlegg i nedrustningsdebatten. For det andre ble det hevdet at planen kunne være en mulig innledning til ytterligere forhandlinger mellom øst og vest.¹⁴⁹ Moes uttalelser om at en realisering av planen nødvendigvis ikke ville svekke Vestens forsvar, og at det ville være bedre for vest å forhandle om Rapacki-planen dersom den også omfattet konvensjonelle styrker enn å bare forkaste den uten mer omfattende behandling, kan eksemplifisere denne linjen.¹⁵⁰ Her kan vi også trekke inn Hegna, som Tamnes har påpekt var den som i størst grad sammen med Moe, argumenterte for Rapacki-planen i stortingsdebatten.¹⁵¹ Hegas fremste argument for planen som forhandlingsgrunnlag var at en realisering av planen ikke ville innebære noen stor risiko for forholdet mellom de to blokkene. Spesielt siden hovedtyngden

¹⁴⁷ Bjørlo 1973: 77-78 og Meyer 1989: 82. Som Bjørlo selv påpeker er denne inndelingen av stortingsdebattens aktører for en enkelhetens skyld meget grov. For eksempel blir NATO-motstandere som kommunistpartiets Emil Løvlien og Aps Sverre Løberg regnet som reformister på lik linje med Venstres Helge Seip og Gunnar Garbo.

¹⁴⁸ Meyer 1989: 82. Selv om Bjørlo ikke ville benevne Selvik som reformist, er han plassert her for oversiktens skyld. Tross det at Bull ikke nevnte planen eksplisitt i sitt innlegg, har nok Meyer gjort rett i å plassere han her, på bakgrunn av hans tilknytning til Aps venstrefløy.

¹⁴⁹ Se S. tid, 1958, s. 54-84, 30. januar og S. tid, 1958, s. 96-117, 31. januar.

¹⁵⁰ S. tid, 1958, s. 55. 30. januar.

¹⁵¹ Tamnes 1981: 34.

av maktmidler hos begge parter ikke var konsentrert i det aktuelle området.¹⁵²

I denne gruppen eksisterte tydelige nyanseringer. På den ene siden, de som godtok planen som en del av en mer omfattende opposisjon mot regjeringens sikkerhets- og atompolitikk, og følgelig tilhørte den tradisjonelle venstrefløyen i Ap.¹⁵³ På den andre siden, de som ikke var prinsipielle motstandere av regjeringens politikk, hvor engasjementet for Rapacki-planen heller var en del av overbevisningen om at forhandlingsløsninger burde stått i førersetet i atomalderen. Førstnevnte beskrivelse innbefatter Versto, Løberg, Kjedseth-Moe, Bull og Hegna. Sistnevnte passet til Moe, Selvik, Garbo og Seip.¹⁵⁴

Å anse Rapacki-planen som et forhandlingsgrunnlag for videre drøftelser mellom øst og vest var en tanke som ikke bare hadde slått rot hos reformistene. Også bredere borgerlige kretser mente norske myndigheter heller måtte studere planen nærmere enn å avvise den ved første øyekast. Grupperingen, som Stein Bjørlo har kalt for «liberale og moderat-konservative tradisjonister», bestod av Kjell Bondevik og Erling Wikborg fra KrF, Bent Røiseland og Olav Benum fra Venstre, samt Bondepartiets parlamentariske leder, Per Borten.¹⁵⁵

Denne gruppen ville ikke avvise en «utviklet» Rapacki-plan, eksempelvis et arrangement som inneholdt konvensjonelle våpen. I tillegg anså de planen som fruktbar som en del av et bredere nedrustningsarrangement.¹⁵⁶ Bondeviks konstatering at Vesten måtte studere planen grundigere, og at man ikke kunne se den isolert, men i sammenheng med et bredere nedrustningsarrangement, kan tjene som eksempel på denne linjen.¹⁵⁷ Denne gruppen viser og at skillelinjen mellom reformister og tradisjonister, der førstnevnte var positive, og sistnevnte var negative til planen som forhandlingsgrunnlag, bare var delvis rett.

Planens motstandere fantes først og fremst blant tradisjonistene på den borgerlige fløy, som i stor grad sammenfalt med høyrefløyen i norsk politikk. Fra Høyre fant man Alv Kjøs, Bernt Ingvaldsen og Erling Petersen. Fra Bondepartiet Hans Borgen. Jeg inkluderer også to av regjeringspartiets tradisjonister, Stortingspresident og tidligere forsvarsminister Nils Langhelle og Olaf Watnebryn.¹⁵⁸

Hovedlinjen denne gruppen forfektet dreide seg om at planen ville få meget negative

¹⁵² S. tid, 1958, s. 96, 31. januar.

¹⁵³ Se definisjonen i kapittel to.

¹⁵⁴ Meyer 1989: 82.

¹⁵⁵ Bjørlo 1973: 99. Bjørlo har plassert Benum her, selv om Benum ikke nevnte den polske planen eksplisitt. Benum pratet om «forhandlinger», dermed var det muligens Rapacki-planen han siktet til.

¹⁵⁶ Bjørlo 1973: 99 og S. tid, 1958, s. 60-79, 30. januar, og S. tid, 1958, s. 101-104, 31. januar.

¹⁵⁷ S. tid, 1958, s. 79. 30. januar.

¹⁵⁸ Watnebryn omtalte ikke Rapacki-planen eksplisitt i denne debatten, men jeg vil inkludere han i gruppen siden han sannsynligvis var mostander av den polske idéen, på bakgrunn av hans forsvar for norske atomvåpen. Johan Kr. Meyer har også plassert Watnebryn blant planens kritikere i denne debatten, se Meyer 1989: 82. I tillegg kritiserte han planen i oktober debatten samme år, som behandles i kapittel fire.

konsekvenser for forsvaret av Vest-Europa. Gruppen var og høyst tilbøyelige til å kritisere reformistene.¹⁵⁹ For å eksemplifisere gruppens hovedlinje kan vi bruke Kjøs. Han understreket de militærstrategiske implikasjonene ved Rapacki-planen, og framhevet at en realisering av planen ville bety at de amerikanske styrkene, som var av stor betydning for forsvaret av Vest-Europa, ville trekke seg ut. Kjøs sa seg også forbauset over at så mange av talerne hadde tatt opp planen uten at man hadde undersøkt de militærstrategiske følgene av den.¹⁶⁰ En lignende, men litt mer syrlig kritikk, kom Borgen og Ingvaldsen med. De spurte om det allerede ikke var et militært uttynnet område i Vest-Europa, sammenlignet med «den veldige oppladningen» Sovjetunionen hadde langs sin vestgrense.¹⁶¹ Det er også verdt å nevne at Hans Borgen kritiserte Finn Moe såpass sterkt, på grunn av Moes støtte til Rapacki-planen i Europarådet i januar 1958, at Moe i et ironisk svar sa seg rede til å gå av som UUKKS formann, og lanserte Borgen som sin etterfølger.¹⁶²

Det var like fullt nyanseringer i synet på planen innad i gruppen. Petersen og de to representantene fra Ap uttalte seg mer forsiktige enn Kjøs, Ingvaldsen og Borgen. Her vil jeg likevel legge fram to forbehold mot denne nyanseringen. Petersen skal senere vise seg å være den fremste kritikeren av den polske idéen, således var ikke holdningene hans ved denne debatten en del av et fast reaksjonsmønster. I tillegg var ikke Kjøs, for eksempel, nødvendigvis var så mye mer kritisk enn Langhelle. Der Langhelle, tross sine forbehold mot planen, uttalte at den ikke måtte avvises uten videre, gav også Kjøs, tross sine motforestillinger, ingen sterke innvendinger mot at utenriksministeren og regjeringen skulle studere planen mer inngående.¹⁶³ Gruppen kan uansett sies å inneha samme grunnleggende holdning til planen, spesielt i lys av deres tradisjonalistiske synspunkter. Hva var så regjeringens syn?

I sitt avsluttende innlegg konstaterte Lange at Rapacki-planen var under vurdering sammen med andre planer som omhandlet avtalemessig avspenning i Mellom-Europa. Lange fastslo at forutsetningen for at forhandlingene om slike planer skulle bli suksessfulle, var at innbyggerne i de gjeldende landene fant den aktuelle ordningen betryggende.¹⁶⁴ Sannsynligvis var det først og fremst Vest-Tyskland utenriksministeren hadde i tankene med denne formuleringen.

I lys av debatten ovenfor kan man spørre seg om det norske politiske miljøet spilte

¹⁵⁹ Se S. tid, 1958, s. 58-74, 30. januar og S. tid 1958, s. 89-108, 31. januar.

¹⁶⁰ S. tid, 1958, s. 58, 30. januar og S. tid, 1958, s. 108, 31. januar.

¹⁶¹ S. tid, 1958, s. 64 og 74, 30. januar.

¹⁶² S. tid, 1958, s. 116-117, 31. januar.

¹⁶³ S. tid, 1958, s. 103 og 108, 31. januar.

¹⁶⁴ S. tid, 1958, s. 115, 31. januar.

noen rolle for Norges reaksjon på den første Rapacki-planen? Debatten er et godt eksempel på at en betydelig del av regjeringspartiets stortingsgruppe ikke ville avvise Rapacki-planen på det daværende tidspunktet. «Påskeopprøret» som fulgte i april samme år var enda et godt bevis på at betydelige krefter i Ap kunne være «på glid» i utenrikspolitikken. Var dermed noe av forklaringen på de norske, i NATO-sammenheng, positive holdningene og reaksjonene på planen begrunnet med at den ledende kretsen i regjeringspartiet så det som fruktbart å følge opp forslaget, av hensyn til reformistene i Ap?

Analyse av Arbeiderpartiet

Mine kildeundersøkelser hos Arbark har ikke gitt holdepunkter for å si at norske myndigheter fulgte opp den første Rapacki-planen primært av hensyn til reformistene i Ap. Hos Arbark er relevante deler av Aps arkiv, Aps stortingsgruppes arkiv, og LOs arkiv undersøkt, uten funn som støtter opp om dette. Tvert imot støtter trykte partisaker, som for eksempel landsmøteprotokollene til Ap fra slutten av 1950- og starten av 60-tallet, opp om en betydelig enighet i regjeringspartiet for å følge opp det man anså å være konstruktive nedrustningsforslag. Også de som ble initiert av øststatene.

Av lignende materiale kan forslag til utenrikspolitisk program for Ap fra 1956 stå som et godt eksempel. Her understreket man en «Aktiv støtte av arbeidet for en skrittvis nedrustning omfattende alle våpenarter, og under felles og gjensidig kontroll. Forbud mot atomvåpnene som en del av en slik nedrustning».¹⁶⁵ i Aps arbeidsprogram for perioden 1958-1961 ble det i tillegg påpekt at man ville arbeide for en kontrollert nedrustning, og at de internasjonale tvistene skulle løses gjennom forhandlinger og dermed bane veien for avspenning og nedrustning.¹⁶⁶

Et interessant spørsmål er hvorfor Aps tradisjonalister ikke tok til orde mot reformistene, dersom de var uenige. Bjørlo påpeker at tradisjonalistene muligens holdt stilt fordi partiet ville bevare inntrykket av enighet i utenrikspolitikken. Således kan enkelte tradisjonalister i Ap ha unngått å kritisere det polske forslaget, av dette hensyn.¹⁶⁷ På en annen side er det kanskje mer sannsynlig at tradisjonalistene delte Langes syn på planen, og dermed

¹⁶⁵ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek (Arbark), Finn Moes privatarkiv, D sakarkiv, boks 5, mappe «DNA Utenrikspolitisk program utv. 1, 1956», «Utenrikspolitisk program – utkast til diskusjonsgrunnlag».

¹⁶⁶ Arbark, Aps arbeidsprogram for stortingsperioden 1958-1961.

¹⁶⁷ Bjørlo 1973: 97-98. Symptomatisk for debatten var at mange representanter kritiserte Finn Moe. I ettertid uttalte Moe til *Arbeiderbladet* at de hakket på han, siden de ikke turte å kritisere Gerhardsen direkte, for hans Paris-tale. Se Gerhardsen 1972: 269. Knut Einar Eriksen har i sitt arbeid om striden i Ap om norsk NATO-medlemskap fra 1949 påpekt at partiets kultur tilsa at man skulle gi inntrykk av enighet utad, selv om det eksisterte uenighet innad i partiet. Se Eriksen 1972: 238. Dette kan muligens overføres til situasjonen i 1958, siden partieliten i Ap så å si var den samme i 1949 og 1958.

ikke hadde behov for å kritisere regjeringens linje, noe kildeundersøkelsene støtter opp om.

Dermed peker dette i retning av at norske myndigheters holdninger til – og reaksjoner på den første Rapacki-planen ikke ble bestemt ut fra partitaktiske hensyn i regjeringspartiet. Et annet spørsmål er om synet på Rapacki-planen på borgerlig side, og holdningen til spesielt de borgerlige mellompartiene, kan ha påvirket regjeringen?

Analyse av de borgerlige

De borgerlige positive tradisjonalistene antydte sterkere enn reformistene de problematiske aspektene ved idéen. Kanskje var de positive borgerlige tradisjonalistene fra mellompartiene Venstre og KrF, sammen med Langhelle, mer på linje med Lange og UDs offisielle syn på planen enn hva reformistene i Ap og Venstre var? Likevel, det faktum at denne borgerlige grupperingen ikke avviste Rapacki-planen som et konstruktivt grunnlag for mer inngående forhandlinger mellom øst og vest, kan muligens ha overbevist SMK, UD og regjeringen *ytterligere* om at forslaget var verdt å undersøke nærmere for norske styresmakter.

Sannsynligvis ble ikke regjeringen oppmuntret til å inngå i dialog med polakkene om planen av innenrikspolitiske hensyn. Ap hadde jo programfestet å støtte nedrustningsinitiativ. Likevel kan regjeringen ha blitt *styrket ytterligere* i sin overbevisning om at man burde komme polakkene i møte på grunn av det norske politiske miljøets holdning til idéen. Således kan kanskje norske styresmakter ha blitt oppmuntret til om å ikke inngå, men i hvert fall utvikle, en sonedialog med polakkene av indrepolitiske grunner.

Reformistene i Ap og Venstre, samt de positive borgerlige tradisjonalistene kan dermed ha spilt en sekundær rolle for Norges politikk overfor den første Rapacki-planen. I den grad at SMK og UD kunne støtte seg på en betydelig enighet om planen i det norske politiske miljøet. Noe som forsterket dette, var at også flere av planens sterkeste kritikere, som Høyres Kjøs, heller ikke motsa seg at regjeringen ville undersøke planen *ytterligere*.

A-paktutvalgets utredning av Rapacki-planen

I februar 1958 ble det opprettet en arbeidsgruppe innenfor A-paktutvalget for å undersøke saker med militære og politiske aspekter som kunne være nyttig for Regjeringens sikkerhetsutvalg (RSU) og få utredet. Gruppen bestod av Andreas Andersen fra SMK, utvalgets formann Frithjof Jacobsen fra UD, Erik Himle fra FD og Dagfinn Eilif Kjøholt som var Forsvarsstabens sakkyndige. Egil Ulstein var utvalgets sekretær. Arbeidsgruppen

undersøkte Rapacki-planen som sin første oppgave.¹⁶⁸

Arbeidsgruppen påpekte at en realisering av Rapacki-planen slik den ble framlagt av polakkene i oktober 1957, ville bety en forskyvning av maktbalansen til Sovjetunionen og østblokkens fordel i Sentral-Europa. Gruppen konkluderte og med at en virkeliggjøring av planen kunne indikere et potensielt økt behov for stående styrker i Sør-Norge, samt kunne det bli fremmet krav i NATO om å innføre taktiske atomvåpen på norsk jord.¹⁶⁹ Sistnevnte for å veie opp for at amerikanske atomvåpen kunne bli trukket ut av Vest-Tyskland.

Arbeidsgruppen sluttet opp om at de politiske hensynene som talte for planen i sin opprinnelige form, ikke veide opp for de politiske og militære betenkelighetene med planen.¹⁷⁰ Utvalget konkluderte likevel med at det burde være mulig å benytte forslaget som en plattform for videre forhandlinger om en mere tilfredsstillende ordning.¹⁷¹ Man avsluttet konklusjonen med å påpeke at både øst og vest kunne være beredt på å gjøre militære innrømmelser i Sentral-Europa, på grunn av den våpenteknologiske utviklingen. Det faktum at polakkene presiserte Rapacki-planen ytterligere, gjennom et memorandum 14. februar 1958, endret ikke arbeidsutvalgets konklusjon, men styrket den enda mer.

Som forslag til et forhandlingsopplegg mellom øst og vest, lanserte arbeidsgruppen i sin rapport en uttynning av både NATO og Warszawapaktens styrker som skulle gjennomføres i tre etapper. Kjernen i første etappe var en avtale om forbud mot opprettelse av baser for mellom- og langdistanseraketter i det aktuelle området, kombinert med et kontrollorgan som skulle kontrollere tiltakene. I andre del skulle man ha en fullstendig av-atomisering av traktatområdet. Tredje stadium gikk ut på at alle fremmede tropper skulle trekkes ut av det foreliggende området, samtidig som de grunnleggende politiske problemene i Mellom-Europa skulle søkes løst.¹⁷² Spesielt tredje del ville sprengte rammene for den opprinnelige Rapacki-planen.

RSU støttet i grove trekk opp om A-paktutvalgets utredning. Sikkerhetsutvalget understreket at det ville være en fordel å få knyttet mulige forhandlinger om en ordning i Mellom-Europa til Rapackis navn, selv om eventuelle vestlige motforslag kom til å ligge langt unna den opprinnelige polske idéen.¹⁷³ Som en begrunnelse for dette resonnementet, ble

¹⁶⁸ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1., UD-notat Jacobsen til Utenriksminister Lange, 08.02.1958; RA, S-2259, UD, 33.12/34, bd. 1., notat, «Rapacki-planen», signert av arbeidsgruppens medlemmer Jacobsen, Andersen, Himle, Kjehtolt og Ulstein, udatert.

¹⁶⁹ RA, S-2259, UD, 33.12/34, bd. 1., notat, «Rapacki-planen», signert av arbeidsgruppens medlemmer Jacobsen, Andersen, Himle, Kjehtolt og Ulstein, udatert.

¹⁷⁰ Samme sted.

¹⁷¹ Samme sted.

¹⁷² Samme sted.

¹⁷³ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1., UD til NATODelParis, 26.02.1958.

det påpekt at det ville være betydningsfullt å slutte opp om de polske bestrebelsene på å føre en mer uavhengig utenrikspolitikk. Utvalget ville heller ikke undervurdere virkningene av publisiteten planen hadde vært gjenstand for i de ulike land i øst og vest.¹⁷⁴ RSU konstaterte og at idéen uten tvil var et genuint polsk initiativ. I regjeringen var det for så vidt bare forsvarsminister Handal som skal ha uttrykt forbehold, ved å påpeke problemene en realisering av forslaget ville bety for forsvaret av Sør-Norge, samt fryktet Handal, som var en tilhenger av norske atomvåpen, kritikk fra USA og Vest-Tyskland.¹⁷⁵

På den ene siden kan kanskje RSUs vurdering av Rapacki-planen beskrives av den idealistiske tradisjonen i norsk utenrikspolitikk. Flere plasser i kildemateriale har jeg funnet eksempler på at norske styresmakter ønsket å være imøtekommande overfor Gomulkas regime, fordi man ville spre demokratiske idealer til Polen, og løsne båndet landet hadde til de andre kommunistiske regimene i Øst-Europa.¹⁷⁶ Skogrand og Tamnes har framhevet at UD gikk inn i dialog om Rapacki-planen for å være med på «[...] en tillitsskapende prosess som kunne bringe bevegelse i fastlåste kaldkrig-mønstre.»¹⁷⁷ Dette var likevel ikke bare idealisme. Det var realpolitisk gunstig for Norge å støtte opp om at Polen fikk mer spillerom fra Sovjetunionen og mer støtte fra Vesten. Det var i Norges interesse at øststatene ble mer lik Vesten. Dermed trakk de norske verdihensynene i en interessepolitisk retning.

Interessant nok kan det se ut som at Frithjof Jacobsen, formann i arbeidsgruppen og ekspedisjonssjef i UD, fra personlig ståsted, var noe kritisk til arbeidsgruppens konklusjon om at Rapacki-planen kunne tjene som et springbrett for videre nedrustningsforhandlinger mellom øst og vest. Ekspedisjonssjefen konstaterte i et notat til Lange 11. februar 1958, at Norges rolle vedrørende Rapacki-planen burde være mere tilbakeholden enn landene som hadde en mer sentral stilling i det påtenkte området. Jacobsen mente i første rekke landene som ville bli mer direkte berørt av den atomvåpenfrie sonen enn Norge.¹⁷⁸ Dette var et forhold Norge skulle ta hensyn til senere i prosessen med å følge opp planen.

UD delte Jacobsens syn, og påpekte at Vest-Tyskland og stormaktene som spilte mer sentrale roller i Rapacki-området, og som hadde mer inngående kunnskap om de reelle forholdene i de gjeldende landene enn hva man hadde i Norge, hadde bedre forutsetninger for

¹⁷⁴ Samme sted.

¹⁷⁵ Eriksen og Pharo 1997: 246. Som nevnt i kapittel én ville jeg selv undersøke protokollene til RSU. Se kapittel én for årsak til at dette ikke kunne gjennomføres.

¹⁷⁶ En del materiale fra RA, S-2259, UD 33.12/34, bd., 1-4; UD 34.4/91, bd. 3; RA, S-2259, UD 34.4/91, bd. 2. bekrefter dette.

¹⁷⁷ Skogrand og Tamnes 2001: 108.

¹⁷⁸ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1., UD-notat Jacobsen til utenriksminister Lange, 11.02.1958.

å vurdere planen enn hva norske myndigheter hadde.¹⁷⁹ Man konstaterte uansett at framstillingen til A-paktutvalgets arbeidsgruppe kunne være et nyttig grunnlag for Norges bidrag til drøftelsene mellom vestmaktene i forkant av et eventuelt toppmøte mellom øst og vest.¹⁸⁰ Det at UD så en sammenheng mellom Rapacki-planen og et slikt møte indikerer at norske styresmakter forsøkte å knytte planen opp til en bredere nedrustningsdiskusjon, noe som sammenfalt med den polske regjeringens ønsker med planen. Noe av bakgrunnen for dette engasjementet var muligens at Sovjetunionens ambassadør til Norge, Mikhail Gribanov, kontaktet Finn Moe i desember 1957 om muligheten for at Norge kunne formidle kontakt mellom de to supermaktene om planen. Dette var første gang idéen om Norge som mekler ble fremmet, således var planen med i betraktningen for dette initiativet helt fra starten av. Amerikanerne var uansett skeptiske til planen som forhandlingsgrunnlag.¹⁸¹ Heller ikke i februar 1958, også da på sovjetisk initiativ og med en betydelig norsk interesse, førte Norges forsoningsforsøk med utgangspunkt i blant annet militær uttynning til resultater.¹⁸²

I tillegg ble det diskutert om NATO-delegasjonen i Paris skulle legge fram en revidert norsk plan innad i alliansen. Dette forslaget skulle bygge på arbeidsutvalget konklusjon. Jacobsen frarådet i ovennevnte notat delegasjonen i Paris å legge fram en revidert norsk plan, basert på arbeidsutvalgets syn. Jacobsen mente likevel ikke at arbeidsutvalgets konklusjon om Rapacki-planen som forhandlingsgrunnlag burde forkastes. Han mente man kunne bruke utvalgets rapport som diskusjonsgrunnlag for mer uformelle forhandlinger med andre lands delegasjoner.¹⁸³ Dette tyder nok på at Jacobsen ikke hadde endret mening om utvalgets konklusjon, men at han i større grad enn denne understreket en norsk forsiktighet for hvordan man burde respondere på det polske forslaget. Kanskje indikerer dette at hensynet til de allierte og andre sentrale lands syn på planen, var viktigere for UD på dette tidspunktet, enn å fremme nedrustningsforslag fra et østblokkland for enhver pris. Med andre ord hadde Norge en dualistisk holdning til Rapacki-planen på et tidlig tidspunkt.

Memorandum om Rapacki-planen

14. Februar 1958 la polske myndigheter fram et memorandum om Rapacki-planen. Hensikten var å gi en mer detaljert framstilling av forslaget som ble tatt opp i FN høsten før. A-paktutvalgets arbeidsgruppe framhevet at memorandumet sannsynligvis ble utarbeidet for å

¹⁷⁹ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1., UD-notat Jacobsen til RSU, 13.02.1958. Dette ble sendt på anmodning fra utenriksministeren.

¹⁸⁰ Samme sted.

¹⁸¹ Berlin 2009: 63.

¹⁸² Eriksen og Pharo 1997: 225.

¹⁸³ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1., UD-notat Jacobsen til utenriksminister Lange, 11.02.1958.

imøtekomme vestlige innvendinger mot det første forslaget.¹⁸⁴ Disse innvendingene var, for det første, at vestmaktene ville unngå annerkjennelse av det øst-tyske regimet, for det andre, problemet rundt en kontrollordning, og for det tredje, muligheten for å inkludere konvensjonelle styrker i sonen. Sistnevnte var særs viktig for de vestlige landene med tanke på Sovjetunionens daværende konvensjonelle overlegenhet i Mellom-Europa.¹⁸⁵

Memorandumet la vekt på følgende momenter i forhold til den opprinnelige planen: For det første skulle statene som disponerte kjernevåpen forplikte seg til å ikke bruke slike våpen mot sonen. For det andre skulle det opprettes et omfattende og effektivt kontrollsystem som skulle konsentreres både mot bakke- og luftkontroll. Dette har Johan Jørgen Holst, som har redegjort kort for de ulike utgavene av Rapacki-planen i et forskningsnotat fra Norsk Utenrikspolitisk Institutt (NUPI) fra 1983, kalt for «a system of verification with respect to compliance».¹⁸⁶ For det tredje understreket polske styresmakter problemene med annerkjennelsen av Øst-Tyskland, og fastslo at man søkte muligheter for å unngå akkurat det.¹⁸⁷

Polen formidlet memorandumet til en rekke land, og materiale i UDs arkiv bekrefter at norske myndigheter grundig sonderte om det var en holdningsendring til planen hos Norges nærmeste allierte i kjølvannet av memorandumet.¹⁸⁸ Spesielt USA gikk hardt ut mot memorandumet. Amerikanerne reagerte særlig mot den delen som tok til orde for å ikke bruke atomvåpen mot det aktuelle området. Amerikanske myndigheter påpekte det problematiske med at gjennomføringen av sonen måtte baseres på tilliten til gjensidig godvilje, uten at det var mulig å sikre arrangementet ved virkelig kontroll.¹⁸⁹

At norske styresmakter orienterte seg så sterkt opp mot de nærmeste alliertes reaksjoner kan tyde på at man gikk en vanskelig balansegang mellom det å være et tro NATO-medlem på den ene siden, og ønsket om å fremme lavspenning og å imøtekomme polakkene på den andre siden. Myndighetene hadde også opplysninger om at polakkene hadde konferert med russerne før de offentliggjorde memorandumet. Dermed var man på norsk hold

¹⁸⁴ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1., notat, «Rapacki-planen. Polsk memorandum av 14. februar 1958.», signert arbeidsgruppens medlemmer Jacobsen, Andersen, Himle, Kjøholt og Ulstein, udatert.

¹⁸⁵ Samme sted.

¹⁸⁶ Holst 1983: 2. Holsts' forskningsnotat ble for øvrig funnet ved RA, Rolf Thues arkiv, D sakarkiv, Dg utklipp- og notatbøker, L0001.

¹⁸⁷ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1., notat, «Rapacki-planen. Polsk memorandum av 14. februar 1958.», signert arbeidsgruppens medlemmer Jacobsen, Andersen, Himle, Kjøholt og Ulstein, udatert.

¹⁸⁸ En del materiale fra RA, S-2259, UD, 33.12/34, bd. 2. bekrefter dette. Eksempelvis ambassaden i Bonn til UD 01.03.1958; Ambassaden i Paris til UD, 10.03.1958.

¹⁸⁹ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1., UD-notat, «Kommentarer til «Rapacki-planen», fra vestlig hold, både offisielle og i pressen, og fra østlig hold.», 26.02.1958. Se for øvrig RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 2., NATODelParis til UD, 02.05.1958, for mer om USAs syn på memorandumet.

innforstått med at russerne hadde godkjent, og kanskje til og med vært med på å utmeisle, endringene. Lange ble i en privat samtale med den polske professoren Julian Hochfeld i Oslo 21. februar 1958 opplyst om at russerne hadde godkjent memorandumet. Professoren var i Norge på privat ærend, som Aps gjest. Hochfeld hadde gode kontakter til det polske politiske miljøet, og han hadde nettopp ført samtaler med de britiske sosialdemokratene Denis Healey og Hugh Gaitskell, rett før han ankom Norge.¹⁹⁰

Kjensgjerningen at norske styresmakter visste om russernes aksept av Rapacki-planen, kan ha gjort norske myndigheter ekstra påpasselige med å rådføre seg med sine allierte. De allierte vestmaktene visste nemlig også om den russiske aksepten. Dermed kan dette ha ført til at norske styresmakter ble ekstra forsiktige, slik at man ikke ble fremstilt som en aktør som fremmet et nedrustningsforslag, som sannsynligvis enkelte i vest nå så på som like russisk som polsk. En indikasjon for en ekstra følsomhet fra norsk side kan være at UD kort tid etter Hochfelds besøk i Norge, opplyste amerikanske, britiske og franske myndigheter, om drøftingene man hadde hatt med professoren i Norge. Her la man for det første fram det generelle norske synet på Rapacki-planen, i tillegg til de norske inntrykkene av samtalene med professoren.¹⁹¹

Den norsk-polske nedrustningsdialogen etablert

28. februar møttes Polens ambassadør til Norge, Morski, Lange og ekspedisjonssjef i UD, Frithjof Jacobsen i Oslo for å diskutere Rapacki-planen. Her påpekte Lange og Jacobsen at idéen var verdt å følge opp, og at den kunne danne grunnlag for en mer omfattende nedrustning. Likevel ble også følgende krav framlagt: For det første at Norge måtte konsultere planen med sine allierte i NATO før man gikk videre, selv om man ikke ønsket å ta steget med å legge fram en norsk plan. For det andre måtte kontrollproblemet ved en slik sone få sin løsning i at kontrollen først måtte begynne i det små og omhandle mer ubetydelige våpen, for å skape tillit mellom partene. Norske styresmakter ville for det tredje heller ikke forby taktiske atomvåpen i startfasen av et sonearrangement.¹⁹² Kjernen i det norske budskapet var med andre ord at man måtte gå skrittvis fram, for å skape gjensidig tillit hos både øst og vest.

Følgende analyse kan være interessant: Jacobsen var tilstede under samtalen mellom Lange og Morski. Det antyder at han var en av de norske aktørene som på dette tidspunktet ble sett på som en autoritet på Rapacki-planen. Dette var for øvrig naturlig i og med at han var

¹⁹⁰ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 1., UD-notat fra Ole Ålgård, 24.02.1958.

¹⁹¹ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 2., UD-notat fra Frithjof Jacobsen, 01.03.1958.

¹⁹² RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 2., UD-notat fra 4. pol. ktr., 03.03.1958.

formann i det allerede nevnte arbeidsutvalget. I tillegg henviste Lange under samtalen med Morski til Jacobsens syn på planen, siden han var leder for utvalget som kort tid i forveien hadde redegjort for planen. For det tredje understreket utenriksministeren at Norge ikke ville legge fram en revidert norsk plan i NATO med det første. Sistnevnte var et syn Jacobsen, som vi allerede har vært inne på, kort tid i forveien på personlig basis, hadde forfeftet overfor UD.¹⁹³ Dermed kan vi konkludere med at Jacobsen sannsynligvis hadde en ikke ubetydelig innvirkning på Lange når det kom til hvordan Norge skulle stille seg til planen. En faktor som kan underbygge dette er at Jacobsen var en av Langes nære medarbeidere, og en som utenriksministeren støttet seg på.¹⁹⁴

Dette kan i neste omgang bety, men ikke nødvendigvis, at kritikken Jacobsen på personlig basis uttrykte mot arbeidsutvalgets konklusjon, kan tillegges en større krets hos UD. Morski hadde på sin side i samtalene med nordmennene gitt uttrykk for at Polen la såpass stor vekt på Norges holdning at innholdet i det polske memorandumet fra 14. februar hadde tatt hensyn til argumentasjonen i stortingsdebatten fra januar.¹⁹⁵ Det at Polen var meget interessert i Norges syn, blir bestyrket av at Morski oppsøkte UDs konsulent Ole Ålgård noen dager senere for å avklare om Norge så på tysk samling som en forutsetning for realisering av Rapacki-planen. Det gjorde man ikke i første omgang, ifølge Ålgård.¹⁹⁶

Hvordan man i Norge stilte seg til Rapacki-planen fra våren 1958 og utover, blant annet i sammenheng med diskusjonen om utplassering av atomvåpen i Vest-Tyskland, behandles i neste kapittel.

Konklusjon

Ingenting tyder på at SMK og UD var uenige om hvordan Norge skulle reagere på den første Rapacki-planen. Det er heller ingenting som tyder på at uenigheten mellom Gerhardsen og Lange dreide seg om det polske forslaget. Konklusjonen til A-paktutvalgets arbeidsgruppe som redegjorde for planen i februar 1958 indikerer enighet mellom SMK og UD på bakgrunn av gruppens sammensetning. Andreas Andersen, statsministerens sikkerhetspolitiske rådgiver og ett av medlemmene, hadde et noe annet syn på den kalde krigen og NATO-samarbeidet enn de andre av gruppens medlemmer. Det undersøkte kildematerialet viser at han nok likevel var enig med disse om hvilken rolle Rapacki-planen kunne spille, og at SMK og UD således

¹⁹³ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 2., UD-notat fra 4. pol. ktr., 03.03.1958.

¹⁹⁴ Samtale med Olav Njølstad 26.09.2013. Professor i historie ved Universitetet i Oslo, og sønn av Halvard Lange, Even Lange, hadde overfor Njølstad gitt uttrykk for at Jacobsen og Lange hadde et godt faglig og personlig forhold. For eksempel pleide Jacobsen å besøke utenriksministeren på hytta.

¹⁹⁵ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 2., UD-notat fra 4. pol ktr., 03.03.1958.

¹⁹⁶ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 2., UD-notat fra 4. pol. ktr., 08.03.1958.

var på linje i synet på planen.

Forsvarsstaben, også representert i arbeidsgruppen, leverte en utredning fra slutten av januar som antydte at Forsvaret var mer skeptisk til Rapacki-planen enn andre myndighetsorganer. Dette var nok likevel ikke en dyp uenighet, men heller en naturlig skepsis på bakgrunn av Forsvarets virkeområde i forhold til de andre sentrale aktørene.

RSUs syn på A-paktutvalgets utredning viser også at mottakelsen planen fikk av norske myndigheter, i dens første fase, var en del av en bredere norsk østpolitikk overfor det polske regimet. Norges verdi- og interessepolitikk gikk her hånd i hånd. Det var i Norges interesse at Polen fikk mer selvstendighet, noe som igjen kunne føre til et mindre grunnlag for motsetning mellom øst og vest generelt.

Stortingsdebatten i januar 1958 er en god kilde til de ulike partienes syn på Rapacki-planen. De som talte varmest for forslaget var i grove trekk synonymt med de fremste NATO-skeptikerne, nemlig Aps venstrefløy. I tillegg mente også deler av den sikkerhetspolitiske opposisjonen i Ap og Venstre som ikke tilhørte venstrefløyen, samt en bredere borgerlig krets i Venstre, KrF og Bondepartiet, at planen burde bli undersøkt nærmere. Planens kvasseste kritikere fant vi på borgerlig side, primært hos Høyre. Regjeringspartiet var splittet i saken. De i Ap som ikke talte varmest for planen tilhørte likevel neppe dens argeste kritikere, men var nok mer på linje med Lange og regjeringen, samt den nevnte bredere borgerlige kretsen, og gav planen en lunken støtte.

Tre typer hovedargumenter kan spores i debatten. 1) De som talte for Rapacki-planen som et gunstig forhandlingsgrunnlag mellom øst og vest. 2) De som påpekte de uheldige militærstrategiske implikasjonene planen ville gi for Vesten og Norge. Dette kan også slås sammen med kontrollproblemet ved en eventuell realisering. 3) De som avviste planen, og framhevet dens åpenbare svakheter på flere plan. Gruppen som drog denne linjen lengst, argumenterte med at en realisering av planen ville ha ført til at amerikanerne trakk seg ut av Europa. Argument 1) og 2) samt 2) og 3) kunne kombineres, men ikke argument 1) og 3).

Det er ikke funnet noe i de undersøkte kildene som hentyder at de norske reaksjonene og holdningene til den første Rapacki-planen var begrunnet av hensynet til den interne opposisjonen i Ap og de borgerlige mellompartiene. Likevel, det at betydelige grupperinger i disse partiene ikke avviste planen kan imidlertid ha styrket regjeringen i dens bestrebelser på å reagere på og å fremme forslaget.

Det kan også se ut som at det på et tidlig tidspunkt etter at planen ble lansert, eksisterte en tydelig avveining hos norske styresmakter om hvordan man skulle behandle planen, uten å legge seg ut med sine viktigste allierte, spesielt USA, som var mer kritisk til idéen. Det

eksisterte en norsk forsiktighet der man var i dialog med sine allierte, sannsynligvis med formålet å finne ut hvordan man burde stille seg til planen. Det at Polen endret planen gjennom et memorandum 14. februar 1958 endret ikke de norske holdningene nevneverdig.

4. Mars 1958-januar 1959: «Sprekker i jernteppet»

Innledning

Dette kapitlet omhandler norske myndigheters holdninger til – og reaksjoner på Rapacki-planen i tidsrommet mars 1958 - januar 1959. I starten av denne perioden pågikk det en debatt i Norge om ett av Rapacki-landene, Vest-Tyskland, skulle få mellomdistanseraketter med nukleær kapasitet. 20. juni 1958 la Norge fram en revidert versjon av Rapacki-planen i NATO. Den ble i første omgang møtt med kritikk av Norges allierte. Også deler av det norske politiske miljøet var svært kritiske til denne idéen. Således blåste det opp til storm i Stortingets organer høsten 1958, spesielt under stortingsdebatten 27. oktober. Dette var attpåtil samme dag som Rapacki ankom Norge på statsbesøk. Besøket var en del av en utstrakt reisevirksomhet mellom de to lands myndigheter på denne tiden.

Rapacki-planen ble uformelt diskutert under møtene mellom polske og norske styresmakter i Oslo, således lanserte Polen den andre varianten av planen i kjølvannet av Rapackis norgesbesøk, 4. november 1958. Polske myndigheter la ikke skjul på at den andre versjonen av planen ble moderert på bakgrunn av de norske innvendingene som ble gitt under den polske utenriksministerens norgesbesøk.

Jeg vil forsøke å gi en framstilling av Forsvarets syn på og behandling av Rapacki-planen. Jeg ikke har funnet mye om dette i kildene, dermed vil jeg gjøre dette på bakgrunn av komitéarbeider utført ved Forsvarets Høgskole (FHS) ved årsskiftet 1958-59. Deltagere ved Forsvarets Normalkurs drøftet her hvilke politiske og militære følger en eventuell realisering av Rapacki-planen ville betydd for både Vesten og Norge. Selv om dette ikke er en optimal kilde, var komiteenes deltagere sentrale personer i Forsvaret

Spørsmål jeg vil prøve å besvare i dette kapitlet er for det første om norske myndigheter gikk en vanskelig balansegang mellom å være et trofast NATO-medlem, og å støtte opp om de polske nedrustningsbestrebelsene? For det andre vil jeg fokusere på om det norske innenrikspolitiske miljøet spilte noen rolle for å utvikle dialogen med polakkene? For det tredje vil jeg forsøke å finne ut om det eksisterte noen betydelig uenighet mellom Forsvaret og regjeringen etter lanseringen av Rapacki-planens andre utgave i november 1958. Følgelig vil et vesentlig spørsmål være om Norske myndigheter endret sine holdninger på bakgrunn av planens endrete form, gjennom lanseringen av planens andre versjon.

Den internasjonale konteksten

Det utenrikspolitiske spørsmålet det stod strid og debatt om i Norge våren 1958, var drøftingene i NATO som gikk ut på å utplassere amerikanske atomvåpen i enkelte vesteuropeiske land, blant annet Vest-Tyskland. Bakgrunnen var at det i forkant av NATOs nevnte rådsmøte i Paris i desember 1957 ble foreslått å utplassere mellomdistanseraketter i Vest-Europa under kommandoen til NATOs øverstkommanderende i Europa, SACEUR. I tillegg ble det diskutert å opprette atomlagre med stridshoder til både mellomdistanseraketter og taktiske atomvåpen i noen land, inkludert Vest-Tyskland. Disse skulle ved kriser gjøres tilgjengelig for de gjeldende landenes styrker på sentralfronten, men USA ville inneha kontroll og vetorett over bruk av de eventuelt nukleære stridshodene.¹⁹⁷

Kritikerne påpekte at mellomdistanseraketter til Vest-Tyskland var en atomopprustning av landet, og fryktet at vesttyskerne selv skulle ta kontroll over våpnene, eller produsere egne.¹⁹⁸ Diskusjonen, som må ses i sammenheng med det nevnte rådsmøtet i 1957, skapte splid i det norske politiske miljøet. Spesielt Gerhardsens tale under møtet beredte grunnen for det såkalte Påskeopprøret i april 1958. Sistnevnte var på mange måter første steg mot dannelsen av SF i 1961.¹⁹⁹

I likhet med den første versjonen ble også den andre Rapacki-planen avvist av de aller fleste vestlige land, hovedsakelig på grunn av sikkerhetspolitiske hensyn. Fra høsten 1958 ble det også vanskeligere for Polen å opprettholde internasjonal fokus på planen, som følge av den økende spenningen omkring Berlin-spørsmålet.²⁰⁰

Rapacki-planen som motargument mot vesttysk nukleær kapasitet

Et viktig spørsmål er om Rapacki-planen var et argument i den norske debatten om vesttyske atomladninger. I hvor stor grad koblet norske aktører det polske forslaget opp mot det tyske atomspørsmålet?

¹⁹⁷ Eriksen og Pharo 1997: 242. Når det gjelder ordningen det var snakk om for Vest-Tyskland, har Marc Trachtenberg framhevet hvor liten faktisk kontroll USA hadde over kjernefysiske stridshoder som skulle være underlagt amerikansk kontroll. Den amerikanske vetoretten det var snakk om var en såkalt «duel-keys» ordning, der USA innehadde én nøkkel, og det vesteuropeiske landet den andre. Meningen med ordningen var at begge nøkler måtte være på plass for å bruke det kjernefysiske utstyret. Se Trachtenberg 1999: 195-201. For mer om konteksten rundt NATOs rådsmøte i desember 1957, se kapittel to og tre. Muligheten for at Vest-Tyskland var ett av landene som skulle få mellomdistanseraketter ble vurdert av amerikanerne, men aldri tatt seriøst innad i NATO, av militære og politiske grunner. Se Skogrand og Tamnes 2001: 43.

¹⁹⁸ Eriksen og Pharo 1997: 242.

¹⁹⁹ «Påskeopprøret» var en aksjon initiert av Sosialistisk studentlag under ledelse av Berge Furre og Kaare Sollund, som påsken 1958 fikk 42 av 78 Arbeiderparti-representanter på Stortinget til å skrive under på en resolusjon som krevde et norsk Veto i NATO mot at Vest-Tyskland fikk utskytningssmidler med nukleær kapasitet. Dette brøt radikalt med regjeringens politiske linje, og førte til at enkelte tilhørende «Orienterings-kretsen» ble ekskludert fra Ap. For mer se Kjos Fonn 2011: 101-104.

²⁰⁰ Berlin-krisene og kriseperioden 1958-62 generelt blir mer utdypende behandlet i kapittel fem.

UD påpekte 19. april 1958 at Rapacki-planen, og følgene en mulig vesttysk opprustning ville få for en eventuell gjennomføring av planen, sannsynligvis ville være et av hovedargumentene motstanderne mot vesttysk opprustning ville forfekte under den kommende stortingsdebatten 24. april.²⁰¹ Den polske ambassadøren i Norge, Morski, framhevet på sin side overfor utenriksminister Lange hvilke følger mellomdistanseraketter med nukleær kapasitet i Forbundsrepublikken ville få for den polske idéen.²⁰² Rapacki-planen var jo blitt utbedret nettopp for å forhindre en slik bevæpning av vesttyske styrker.

I debatten skulle Rapacki-planen derimot *ikke* bli trukket fram som et sentralt motargument mot utplasseringen av de potensielt nukleære utskytningsmidlene. For eksempel spurte Aps Sverre Løberg hvor det var blitt av Rapacki-planen under debatten om vesttyske atomvåpen. Løberg uttalte at vesttysk atomopprustning ville legge avgjørende hindringer i veien, og bety dødsstøtet, for en realisering av planen.²⁰³ Også andre representanter fra regjeringspartiet som Peter Kjeldseth Moe, Trygve Bull og Oscar Ingebrigtsen etterlyste planen som en mer sentral del av diskusjonen. Ingebrigtsen mente planen kunne være et fruktbart grunnlag for et møte på høyeste plan, hvis den ble realisert før Vest-Tyskland fikk atomvåpen, i stedet for etterpå.²⁰⁴

Interessant nok spilte Rapacki-planen en indirekte rolle i debatten siden flere representanter spurte om den mulige utplasseringen til Vest-Tyskland ville føre til samme type utstyr i de tre østlige Rapacki-landene, og om disse allerede hadde slikt utstyr. Lange understreket ved denne anledningen, og i sin utenrikspolitiske redegjørelse 14. mai, at det sannsynligvis eksisterte baser for mellomdistanseraketter i de østlige Rapacki-landene.²⁰⁵ Utenriksministeren uttalte og ved debatten 24. april at om en opprustning av Vest-Tysklands kjernefysiske kapasitet skulle legge hindringer i veien for Rapacki-planen, så det likevel ut som om de ledende vestmaktene i samtiden var lite interessert i arrangementer som Rapacki-planen. Lange påpekte likevel at regjeringens syn var at om vesttyskerne mottok våpnene, ville det uansett ikke hindre et sonearrangement som omfattet blant annet forbud mot

²⁰¹ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 2., UD-notat fra 3. politiske kontor (3. pol. ktr.), 19.04.1958. Her ble for det første viktigheten av at man tok opp Rapacki-planen med de allierte i NATO før man foretok seg noe annet, understreket. For det andre påpekte man betydningen av at det ikke måtte se ut som den norske politikken var ledet av et opinionspress. UDs 3. pol. ktr. var kontoret som på slutten av 1950- og starten av 60-tallet arbeidet med den delen av utenrikspolitikken som var relatert til forsvars- og sikkerhetspolitikk, inkludert Norges NATO-politikk. Fra 1962 syslet kontoret i tillegg med nedrustningsspørsmålet. Se *Utenriksdepartementets kalender for 1957, 1960, 1962 og 1965*.

²⁰² RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 2., UD-notat fra Tim Greve, 09.04.1958.

²⁰³ S. tid, 1958, s. 1088-1089, 24. april.

²⁰⁴ S. tid 1958, s. 1086, 1117 og 1123, 24. april. For Ingebrigtsens uttalelse se S. tid, 1958, s. 1134, 24. april.

²⁰⁵ S. tid, 1958, s. 1122, 24. april., Se også S. tid, 1958, s. 1399, 14. mai.

produksjon av atomvåpen, samt baser for mellom- og langdistanseraketter.²⁰⁶ Dette ville vært et smalere arrangement enn Rapacki-planen, men som kunne ha hatt sitt utspring i den polske idéen. Dette var for øvrig en tanke norske styresmakter skulle komme tilbake til.

Situasjonen i Øst-Tyskland, Tsjekkoslovakia og Polen

Rapacki-planen ble et sentralt tema i UUKK 24. april. Bondepartiets parlamentariske leder, Per Borten, tok opp spørsmålet om hvilke mellomdistanseraketter som var plassert i de østlige Rapacki-landene, i sammenheng med diskusjonen om en revidert norsk plan. Sistnevnte blir behandlet nedenfor. Disse spørsmålene ble og av enkelte sett i sammenheng med den eventuelt forestående «nukleære opprustningen» av Vest-Tyskland.²⁰⁷

Ved samme anledning redegjorde Lange for den reviderte norske planen, samt NATOs forestående utenriksministtermøtet som skulle finne sted i København 5.-7. mai 1958. Her skulle Norge presentere sitt syn på Rapacki-planen, som gikk ut på følgende: Norge skulle støtte idéen, men Lange understreket at det var en avveining mellom hvor langt man kunne gå i å ta en risiko på det sikkerhetspolitiske området, for å oppnå politiske fordeler, samtidig som man på norsk hold ville vektlegge den amerikanske reaksjonen.²⁰⁸

Lange holdt utenrikspolitisk redegjørelse 14. mai, som skulle omhandle rådsmøtet i København. Denne ble ikke tatt opp i åpen stortingsdebatt, men i UUKK, 28. mai, siden møtene i NATOs faste råd var hemmelige. I UUKK ble spørsmålet om utskyttingsanlegg for rakettvåpen i de østlige Rapacki-landene det sentrale temaet. Dette kan vise at selv om Rapacki-planen ikke hadde en framtrædende plass i stortingsdebatten om atomvåpen i Vest-Tyskland, slik UD forventet, var det et betydelig ordskifte på norsk hold om de østlige Rapacki-landene hadde våpen med nukleær kapasitet, og om en økt kjernefysisk kapasitet i Forbundsrepublikken ville føre til lignende skritt i disse landene. Eksempelvis spurte Aps Olav Meisdalshagen om en tysk nukleær opprustning ville føre til de samme skrittene i Øst-Tyskland, Tsjekkoslovakia og Polen, og henviste til vesttyske sosialdemokrater som hevdet dette.²⁰⁹ Dermed kan planen, selv om den ikke spilte en primær rolle, ha vært noe de ulike representantene vurderte i sammenheng med en økt vesttysk kjernefysisk kapasitet. Det

²⁰⁶ S. tid, 1958, s.1122, 24. april. Lange henviste til «uttynning under kontroll i et geografisk område i Sentral-Europa», her regner jeg med utenriksministeren primært hadde Rapacki-planen i tankene.

²⁰⁷ Stortingsarkivet (SA), Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité (UUKK,) 24.04.1958. Under denne debatten vil jeg ikke gå inn på argumentene for og imot planen, siden disse ikke var revolusjonerende nye.

²⁰⁸ Samme sted. For øvrig ble Rapacki-planen avvist av USA og Vest-Tyskland ved rådsmøtet i København, mens Langes uttalelser var på linje med de han gav andre steder på denne tiden.

²⁰⁹ SA, UUKK, 28.05.1958. De vesttyske sosialdemokratene støttet for øvrig Rapacki-planen.

bemerkelsesverdige var at norske styresmakter ikke så på vesttysk opprustning som et hinder for forhandlinger om et sonearrangement med utspring i den polske idéen.

Den reviderte norske planen

Norske styresmakter jobbet våren 1958 med reviderte planforslag som kunne brukes som vestlige motforslag til Rapacki-planen. Polske myndigheter hadde gitt uttrykk for at de ønsket slike motforslag overfor norske aktører. På norsk hold var man informert underhånden om at noe av grunnen for dette ønsket var at polakkene da kunne bruke vestlige motforslag i drøftinger med Sovjetunionen, for å prøve få Moskva med på ytterligere konsesjoner.²¹⁰ Utenriksministeren påpekte ved møtet i UUKK 23. oktober 1958 at det våren 1958 ble arbeidet internt på norsk hold med å utforme synspunkter som man kunne framholde i indre diskusjoner i NATOs råd, og i andre instanser tilknyttet alliansen, hvor forslag som Rapacki-planen på denne tiden ble diskutert.²¹¹

Regjeringen vurderte først å lansere en plan basert på premissene til rapporten til A-paktutvalgets arbeidsutvalg fra februar 1958. Denne planen skulle omfatte tre etapper, der spesielt tredje del ville sprengte rammene for den opprinnelige Rapacki-planen.²¹² Under diskusjonen i NATOs råd var Canada det eneste landet som viste interesse for et slikt forslag. Følgelig la Norges representant i NATOs faste råd, 20. juni 1958, fram en skisse som innehadde noen av elementene til arbeidsutvalgets tretrinnsplan, men som var et ganske begrenset forslag i forhold til arbeidsutvalgets plan.²¹³ Forslaget som ble lagt fram inneholdt følgende tre elementer: For det første forbud mot stasjonering av strategiske våpen med kapasitet for kjernefysiske ladninger i det gjeldende området, for det andre forbud mot produksjon av atomvåpen, biologiske våpen og kjemiske våpen (ABC-våpen) i hele området, og for det tredje, en øvre grense for konvensjonelle styrker. De tre fasene skulle kontrolleres gjennom et avtalemessig fastlagt kontroll- og inspeksjonssystem. Sonen i det norske forslaget skulle ikke omfatte et spesielt geografisk område, men en geografisk nøytral linje uavhengig av statsgrensene.²¹⁴ Hva var de alliertes reaksjoner på denne planen?

Den norske idéen ble lagt fram for NATO-rådets sikkerhetsgruppe for europeiske sikkerhetsspørsmål 20. juni. Denne bestod av embetsmenn fra USA, Storbritannia, Frankrike

²¹⁰ SA, UUKK, 23.10.1958. Det er mulig den polske professor Hochfeld som nylig hadde vært på norgesbesøk var den som uttrykte dette overfor norske myndigheter.

²¹¹ Samme sted.

²¹² Siden arbeidsgruppens plan er behandlet i forrige kapittel vil jeg ikke utdype den her.

²¹³ SA, UUKK, 23.10.1958.

²¹⁴ Samme sted. Grovt sett tok det norske forslaget til orde for det samme geografiske området som Rapacki-planen, men man så det som formålstjenlig å utvide området noe. For eksempel kunne Ungarn bli involvert på østlig side, og en del av Italia bli implementert på vestlig side.

og Vest-Tyskland. Det norske forslaget ble kontant avvist. Hovedinnvendingen var at man ikke kunne belage seg på en europeisk sikkerhetsavtale som ikke tok hensyn til en løsning av de politiske problemene. Da mente man hovedsakelig Tysklands samling.²¹⁵ Rapporten til NATO-rådets sikkerhetsgruppe kom i neste omgang opp til behandling i NATOs Faste råd i starten av oktober 1958. Det faste råd viste seg så å være kritiske til den negative reaksjonen den norske skissen ble møtt med av NATO-rådets sikkerhetsgruppe. Resultatet av Det faste råds drøfting av den norske idéen, var at den fortsatt skulle stå på dagsordenen fram til senere behandlinger på høsten 1958. Da i forbindelse med tiltak mot overraskelsesangrep, som var et sentralt vestlig ankepunkt mot atomvåpenfrie soner i Mellom-Europa.²¹⁶

De endelige allierte reaksjonene på den begrensede norske planen skulle tas opp på grunnlag av resultatene av de kommende forhandlingene om overraskelsesangrep, som skulle drøftes 10. november 1958.²¹⁷ Jeg har ikke funnet noen endelig alliert konklusjon på den begrensede norske planen, dermed ser det ut som den ble liggende i det blå høsten 1958. Det kan være to grunner til dette. For det første gav ikke forhandlingene 10. november noe konkret resultat, dermed ble den reviderte norske planen, sammen med lignende forslag, liggende «brakk». For det andre lanserte polakkene en ny versjon av Rapacki-planen tidligere samme måned, som vi kommer tilbake til senere i kapitlet. Den nye planen kan dermed ha stjålet fokus fra det norske og lignende forslag. Lange påpekte likevel at amerikanernes og briteres representanter i NATOs faste råd skal ha uttalt sympati med at Norge forsøkte nye innfallsvinkler for å løse de europeiske problemene.²¹⁸

Eriksen og Pharo har på sin side påpekt at den nye norske versjonen som ble presentert i NATO sommeren 1958, da regner jeg med at de henviser til den begrensede norske planen, ikke planen som bygde på arbeidsutvalgets konklusjon, ble møtt med negative reaksjoner både fra sivile og militære embetsmenn.²¹⁹ Forslaget skal ha fått noen godord fra canadisk og britisk side, men en hovedinnvending fra Norges allierte skal ha vært at den norske planen ville endret maktbalansen i Vestens disfavør. Også andre kjente motargumenter mot Rapacki-planen som at østblokken ville styrke sin konvensjonelle overlegenhet og at amerikanerne i

²¹⁵ Samme sted.

²¹⁶ Samme sted.

²¹⁷ Samme sted.

²¹⁸ Samme sted.

²¹⁹ Eriksen og Pharo 1997: 248. Gjennom min tolkning av de to norske planforslagene i NATO i 1958 har jeg funnet ut at Canada var det eneste landet som viste interesse for det første forslaget, mens det andre forslaget, som var et begrenset forslag i forhold til det første, ble først avvist av NATO-rådets sikkerhetsgruppe, før Det faste råd i neste omgang bestemte seg for ikke å avvise forslaget i første omgang likevel. Eriksen og Pharo på sin side påpeker at den første planen ble kontant avvist, mens den andre planen, ifølge dem, fikk støtte fra Canada og delvis Storbritannia. Det er mulig jeg tolker de to planenes behandling annerledes enn Eriksen og Pharo ut fra kildene, eller så er det mulig Eriksen og Pharo har sammenfattet kildematerialet på en annen måte enn meg.

verste fall kunne trekke seg ut av Europa, ble tatt opp, ifølge Eriksen og Pharo.²²⁰

Det ble dermed vanskelig for norske myndigheter å opprettholde dialogen med polakkene om et atomvåpenfritt område i Sentral-Europa. Som Eriksen og Pharo skriver kunne ikke Lange formidle den allierte kritikken direkte til Rapacki, som skulle avlegge statsbesøk i Norge høsten 1958. Utenriksministeren måtte formulere de allierte innvendingene som norske betenkeligheter, det samme gjorde han overfor den norske opinionen.²²¹ De nevnte historikerne påpeker også at en realisering av de norske planene som ble lagt fram i NATO muligens kunne ha redusert Norges sikkerhet.²²² Det er likevel lite sannsynlig at norske styresmakter forventet at framstøtene skulle få konkrete resultater.

Rapacki-planen stod likevel på agendaen da Polens utenriksminister ankom Norge. Hvilke innvendinger regjeringen hadde i forbindelse med dette besøket skal vi komme tilbake til. Det kan se ut som at enkelte norske aktører som besøkte Polen i mellomtiden kan ha skrudd opp polakkenes forventninger.

Norske reiser i østerled

I tiden før Rapackis norgesbesøk eksisterte det en utstrakt reisevirksomhet mellom de to landene. Hele tre norske delegasjoner besøkte Polen i løpet av sensommeren og høsten 1958. Først en gruppe ordførere i august, så en parlamentarikerdelegasjon i midten av september før Aps partisekretær, Haakon Lie, besøkte landet 3.-7. oktober 1958. Lie reiste som det polske kommunistpartiets gjest, hvor han skulle føre samtaler med sin gode venn, professor Julian Hochfeld.²²³ Hverken Lie eller gruppen som besøkte landet i august, kom, så langt det undersøkte kildemateriale kan tilsi, inn på Rapacki-planen. Det er mulig Lie diskuterte planen med polakkene, men partisekretæren gav av etter eget ønske ingen intervjuer under besøket.²²⁴

Den norske parlamentarikerdelegasjon som besøkte Polen i september 1958 ble ledet av UUKKs formann Finn Moe og Aps parlamentariske leder Nils Hønsvold. Moe hadde som kjent fremmet positive synspunkter om Rapacki-planen ved tidligere anledninger. Også en annen av de norske parlamentarikerne som hadde vist seg positiv til planen under stortingsdebatten i januar, Peter Kjeldseth Moe, var med på reisen.

²²⁰ Samme sted.

²²¹ Samme sted.

²²² Samme sted.

²²³ RA, S-2259, UD 34.4/91, bd. 2., AmbWar til UD, 08.10.1958; RA, S-2259, UD 34.4/91, bd. 2., UD-notat Ålgård til Ordfører Sverre Øvergaard, 06.06.1958. Utfra materiale som er funnet ved Arbark om Lies besøk i Polen, er det lite som tyder på at partisekretæren drøftet Rapacki-planen under oppholdet. Se Arbark, Arbeiderpartiets sakarkiv, boks 164.

²²⁴ RA, S-2259, UD 34.4/91, bd. 2., AmbWar til UD, 08.10.1958.

Parlamentarikerdelegasjonenens besøk var først og fremst en gest til den frie og selvstendige politikken Gomulka-regimet hadde ført siden den polske «oktoberrevolusjonen» høsten 1956. Reisen var likevel så omstridt at bare Venstre deltok av de ikke-sosialistiske partiene.²²⁵ Naturlig nok skulle det vanskelig unngås å komme inn på Rapacki-planen under besøket. Knut Løfsnes skrev i *Orientering* 22. september 1958 at Moe og Hønsvold hadde omtalt Rapacki-planen på en «meget oppmuntrende måte» under sitt besøk i Polen.²²⁶ Moe omtalte også planen i positive ordelag i et intervju med den polske avisen *Kurier Polski* 10. september 1958. Her framhevet Moe for det første nedrustningens betydning generelt, for det andre Rapacki-planens nytte for nedrustningen, og for det tredje viktigheten av at land på hver sin side av jernteppet inngikk i konstruktiv dialog.²²⁷

Et sentralt spørsmål er om den norske parlamentarikerdelegasjonen skrudde opp polakkenes forventninger *ytterligere* før Rapacki skulle avlegge sitt norgesbesøk måneden etter? Tamnes slutter seg til muligheten av denne hypotesen i sin behandling av Rapacki-planen fra 1981.²²⁸ Vi har før sett at enkelte mente Moe uttalte seg i overkant positivt om planen, blant annet under Europarådets møte i januar 1958. Det kan og stilles spørsmål om når Moe stilte seg så positiv til planen i et intervju med en polsk avis, er det da mulig at Moe og andre i parlamentarikerdelegasjonen gikk enda lenger i uformelle samtaler med polakkene?

Materiale undersøkt i Moes privatarkiv kan peke i den retning. Moe skal eksempelvis ha snakket om Rapacki-planen med representanter for det polske magasinet *Polish Perspectives*. Moe skal ha blitt spurt om bladet kunne trykke Moes syn på planen i en av de kommende utgavene. Moe ble så spurt om dette burde gjøres før eller etter Rapackis norgesbesøk.²²⁹ Sistnevnte opplysning antyder muligens at Moe under reisen kom med synspunkter som avvek fra Lange og regjeringens offisielle ståsted. I neste omgang kan delegasjonens mulige omfavnelse av planen ha ført til at Lange så på en norsk grensesetting overfor forslaget, før Rapackis besøk, som ekstra nødvendig. Muligens kan utenriksministeren og hans krets ha tenkt seg en slik markering i utgangspunktet, også siden en talsmann for planen som Moe, og et medlem av den sikkerhetspolitiske opposisjonen, som Kjeldseth Moe, hadde vært med på turen til Polen. Disse var jo Reformister i Stein Bjørlos betydning.

Det kan også være på sin plass å påpeke at kommuniststyrte land ikke hadde et like

²²⁵ Tamnes 1981: 12

²²⁶ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 2., *Orientering* 22.09.1958.

²²⁷ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 2., AmbWar til UD 11.09.1958. Se vedlegg, «Kurjer Polski no. 212 of september 10th, 1958», for selve intervjuet. Her er uansett bare den kortfattede engelske oversettelsen.

²²⁸ Tamnes 1981: 12.

²²⁹ Arbark, Finn Moes privatarkiv, D sakarkiv, boks 1, mappe «1958», tosidert notat, «Polish perspectives», fra Józef Giebułtowicz, 10.10.1958.

tydelig skille mellom vestlige politikeres private og profesjonelle roller. Dermed kan for eksempel Moe, om han gav uttrykk for synspunkter som privatperson, ha blitt tilegnet disse i kraft av å være UUKKs leder. Det kan uansett se ut som at man på polsk hold tillå Moe en betydelig rolle i det norske politiske miljøet. Moe ble av det populære polske tidsskriftet *Sztandar Mlodych* 15. oktober 1958 kalt for «den tredje i autoritet i utenrikspolitiske spørsmål i Norge», etter Gerhardsen og Lange.²³⁰

Samtalen mellom Lange, Smith og Rapacki i New York

7. oktober 1958 møttes Lange, Rapacki og Canadas utenriksminister Sidney Earle Smith med følge i FN-bygningen i New York for å diskutere Rapacki-planen. Møtet var en slags forberedelse til Rapackis norgesbesøk senere samme måned. Her skulle Norge og Canada som tilhørte de NATO-landene som hadde vært mest positive til planen, få en anledning til å understreke sine innvendinger til polakkene.

Smith uttalte at Canada var seriøst interessert i Rapackis plan, men at forslaget i samtiden ikke var akseptabelt for canadierne. Canadas utenriksminister påpekte i tillegg at man søkte etter alternative løsninger.²³¹

Lange gav noen litt mer detaljerte motforestillinger mot planen enn Smith. Noe av forklaringen kan ha vært at Lange var ekstra interessert i å fremme norske motsetninger mot planen i lys av parlamentarikerdelegasjonens besøk i september. Lange la fram følgende norske reservasjoner: For det første måtte Rapacki-planen kobles opp mot tiltak mot overraskelsesangrep, for det andre måtte ikke avtaleområdets utstrekning bestemmes på en måte som satte Vest-Tyskland i en særstilling innenfor NATO. For det tredje understreket Lange at et realiserbart arrangement måtte inneholde en uttynning av konvensjonelle styrker på grunn av østblokkens konvensjonelle overlegenhet. Lange ønsket også å finne en annen betegnelse enn *disengagement* på slike planer fordi dette ledet Vesten over på tanker forbundet med sikkerhetspolitisk utrygghet.²³²

Interessant nok kan vi se at de norske innvendingene mot planen ved dette møtet

²³⁰ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 2., AmbWar til UD, 15.10.1958. Følgende sak kan eksemplifisere at Polske myndigheter hadde en manglende forståelse for norske forhold: I forbindelse med en sak i *Morgenbladet* fra 28.april 1960, som beskyldte den daværende polske ambassadør i Norge, Morski, for å ha bakgrunn som spion, krevde Polen nærmest en offentlig erklæring fra den norske regjeringen, der man ønsket at regjeringen skulle ta avstand fra beskyldningene. For mer, se RA, S-1005, Da, boks L0079, mappe «Utenriksdepartementet 1960», UD-notat 5. politiske kontor (5. pol. ktr.) til regjeringen, 04.05.1960. UDs 5. pol. ktr. var for øvrig «Øst-Europa» kontoret i UD, og syslet med Norges forhold til de østeuropeiske landene. Kontoret ble etter mine beregninger utfra kildene opprettet i 1958. Se også *Utenriksdepartementets kalender for 1957, 1960, 1962 og 1965*.

²³¹ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 2., «Rapacki-planen - Referat av samtale 07.10.1958[...]» fra Frithjof Jacobsen, 08.10.1958.

²³² Samme sted. *Disengagement*-begrepet var for øvrig et vestlig begrep, ikke noe polakkene hadde funnet på.

stemmer meget godt overens med andre NATO-lands innvendinger mot planen, samt innsigelsene mot den reviderte norske planen som ble lagt fram i NATO. Eksempelvis trakk Lange fram nødvendigheten av tiltak mot overraskelsesangrep i samtalen med Rapacki og Smith. Dette var jo som vi har sett tidligere, oppe til diskusjon i NATOs organer på denne tiden. Her kan vi ane en balansegang fra UDs side mellom det å holde dialogen med Polen gående, samtidig som man inkluderte de alliertes innvendinger i diskusjonene med polakkene. Og igjen framlegger UD de allierte reservasjonene mot planen som norske betenkeligheter overfor polske styresmakter. Det kan dermed se ut som at Lange og UD høsten 1958 ikke ville redegjøre for sine virkelige innvendinger mot planen overfor sin polske motpart. Akkurat det skulle vise seg enda tydeligere under Rapackis besøk i Oslo. For å finne Lange og UDs oppriktige syn på planen kan det derfor være fruktbart å gå til diskusjonen som fant sted i de norske innenrikspolitiske organene.

Debatten i de norske politiske organene

I Langes utenrikspolitiske redegjørelse 21. oktober 1958, seks dager før Rapacki skulle ankomme Oslo, uttalte utenriksministeren følgende: «Rapackiplanen som den foreligger, kan ikke godtas. Vi må søke etter andre muligheter. I dette arbeid vil naturlig enkelte av de tanker som ligger til grunn for Rapackis plan være av interesse.»²³³ Lange understreket ved samme anledning at man fra norsk hold var sterkt opptatt av å finne en løsning som kunne føre til avspenning i Mellom-Europa, men at det ville være vanskelig med tanke på de sikkerhetskrav Vesten måtte stille ved et eventuelt arrangement.

Utenriksministeren påpekte i tillegg at sikkerhetshensynene som gjorde seg gjeldende i Mellom-Europa, også berørte forsvaret av Norge, og gikk til kjernen av Norges forsvarsplanlegging.²³⁴ Lange avsluttet sin behandling av Rapacki-planen ved å understreke at om muligheten for vestlige innrømmelser i Sentral-Europa var begrenset, primært på grunn av østs konvensjonelle overlegenhet, ville dette være tilfellet i enda større grad for landene som ble innebefattet i en eventuell Rapacki-plan. «I beste fall vil det derfor ta lang tid før vi kan se noen virkelige resultater på dette felt.», uttalte Lange.²³⁵

Langes uttalelser til sine stortingskolleger er et godt eksempel på at norske styresmakter på dette tidspunkt, av naturlige årsaker, ikke erkjente de virkelige norske innvendingene mot planen i uformelle drøftinger med polakkene. Selv om Langes

²³³ S. tid, 1958, s. 2644, 21. oktober.

²³⁴ Samme sted.

²³⁵ Samme sted.

redegjørelse kan analyseres i den retning at man lot «bakdøren stå åpen» for planen, er det liten tvil om at norske styresmakter høsten 1958 ikke hadde tro på snarlige løsninger på bakgrunn av den polske skissen. Det faktum at utenriksministeren uttalte seg såpass bastant 21. oktober kan også ha ført til at Høyres stortingsgruppe gikk hardere ut mot planen enn de gjorde i debatten i januar 1958. Høyres negative holdning til Rapacki-planen under stortingsdebatten 27. oktober, i lys av Langes utenrikspolitiske redegjørelse, ble, som vi skal se, betydelig kritisert av parlamentarikere fra regjeringspartiet og de borgerlige mellompartiene.

Først skal vi til UUKKs møte 23. oktober 1958, der framgangsmåten med å legge fram en revidert norsk plan i NATO, delvis ble møtt med betydelig kritikk. Det var Høyres Erling Petersen som gikk forholdsvis bastant ut mot den norske framgangsmåten. Utenriksministeren fikk på sin side, som Eriksen og Pharo har påpekt, støtte av sin partifelle Nils Langhelle og KrFs Erling Wikborg om at det måtte være småstatens oppgave å forsøke å bevege den fastlåste internasjonale situasjonen.²³⁶ Høyres John Lyng og Bondepartiets Per Borten holdt seg forholdsvis moderate, selv om Lyng understreket viktigheten av at regjeringen måtte ta med de norske politiske organene, primært UUKK, på råd, før man gikk videre med den polske idéen. Lange bekreftet dette overfor Lyng.²³⁷

Jeg vil ikke behandle møtets argumentasjon i dybden, siden denne er av samme type som blir behandlet mer omfattende i stortingsdebatten under. Av interessante opplysninger for utviklingen videre, framhevet Lange overfor komiteen at regjeringen hadde kommet fram til at man ikke skulle informere polske myndigheter om hva Norges allierte hadde sagt om planen. Man skulle altså ikke innvie Rapacki om de interne diskusjonene i NATO. Den norske strategien var å komme med motforestillinger, for å teste om polakkene hadde modifikasjoner som imøtekom disse innvendingene, uttalte Lange.²³⁸ Utenriksministeren påpekte og at han i sin utenrikspolitiske redegjørelse to dager før, hadde talt så håndfast om Rapackis plan bevisst, for å dempe de polske forventningene før Rapackis besøk. Bakgrunnen for det, understreket Lange, var de store forventningene i polsk presse i forkant av besøket.²³⁹ Utenriksministeren uttalte og: «[...] hvis vi kan sørge for at der ikke fra vår side blir sagt noen ting som kan misbrukes til å gjøre skår i tillitsforholdet mellom oss og våre allierte, tror jeg vi har råd til å la dem få propagandaverdien.»²⁴⁰ Lange ville hjelpe Polen på veien til mer

²³⁶ SA, UUKK, 23.10.1958. Se også Eriksen og Pharo 1997: 248.

²³⁷ SA, UUKK, 23.10.1958.

²³⁸ Samme sted.

²³⁹ Samme sted.

²⁴⁰ Samme sted.

selvstendighet innenfor østblokken. Ikke alle i det politiske miljøet syntes det var en god idé.

Det bemerkelsesverdige ved debatten etter Langes utenrikspolitiske redegjørelse, 27. oktober, sammenlignet med debatten i januar, var at flere Høyre-representanter gikk hardere ut mot Rapacki-planen ved denne anledningen. Jeg framlegger hypotesen om at utenriksministerens mer realistiske og pessimistiske behandling av forslaget i sin utenrikspolitiske redegjørelse 21. oktober, og møtet i UUKK to dager senere, sammenlignet med tidligere, bredte grunnen for Høyres mer avvisende linje 27. oktober. Kanskje følte partiets representanter at de nå kunne si hva de egentlig tenkte om planen? Selv om Høyres parlamentarikere ikke avviste planen som et konstruktivt forhandlingsgrunnlag mellom øst og vest, ble de negative aspektene ved planen påpekt i mye større grad av Høyre enn de andre partiene.

Det var Forsvarskomiteens leder Henrik Svensen, Erling Petersen, Sverre Stray, Bernt Ingvaldsen og Per Lønning fra Høyre som skilte seg ut som mer negative til Rapacki-planen enn resten av stortingsdebattantene. Argumentene som denne gruppen forfektet omhandlet blant annet at en realisering av planen ville føre til en dødsrisiko for Norge, at den ville true det vestlige demokrati, og at planen var et polsk forsøk på å skape splid blant de vestlige landene.²⁴¹ Grupperingen så altså på planen som en *trussel* mot norsk og vestlig sikkerhet.

Det var for øvrig bare partiets parlamentariske leder, John Lyng, som framholdt et mer moderat synspunkt på planen i Høyre. Lyng forsvarte sine partifeller ved flere anledninger, og poengterte at disse egentlig ikke hadde gjort noe annet enn å støtte opp om synet utenriksministeren gav i sin redegjørelse.²⁴²

Kritikken mot Høyre var betydelig. Kritikerne fant man både blant regjeringspartiets tradisjonister og reformister. Betydelige krefter kritiserte Høyre i de borgerlige mellompartiene, Venstre og KrF. Også enkelte fra Bondepartiet var kritiske. Kritikerne mente Høyres parlamentarikere ikke tok inn over seg at Norge som småstat og liberal meklingsaktør på den internasjonale arenaen, tross vanskelighetene med planen, måtte gi den en sjanse.

De mest markante kritikerne av Høyre var i stor grad de samme som tok sterkest til orde for planen i januar. Her fant vi Finn Moe, Olav Versto, Peter Kjeldseth Moe, Arvid Johanson, Sverre Løberg og Olaf Watnebryn fra Ap. Bent Røiseland, Helge Seip og Gunnar Garbo fra Venstre. Også KrFs Erling Wikborg, som vanligvis holdt en forsonlig linje, gikk ut mot Høyres beskrivelse av planen. Kritikken fra disse sondererte rundt to hovedargumenter. For det første kritiserte man Høyre for å avvise planen, spesielt på samme dag som Rapacki

²⁴¹ S. tid, 1958, s. 2689-2729, 27. oktober.

²⁴² S. tid, 1958, s. 2721-2750, 27. oktober.

ankom Oslo. For det andre ble det hevdet at Høyre-representantene tydeligvis var redde for avspenning, og bare så ut til å verdsette militær styrke.²⁴³

På tross av kritikken mot Høyre gikk heller ikke denne grupperingen inn for å godta planen. Det kan se ut som at for eksempel Moe hadde et mer pessimistisk syn på planen nå, sammenlignet med stortingsdebatten i januar. Dermed burde denne grupperingen i utgangspunktet vært høvelig på linje med Høyre. Følgelig påpekte Moe og Seip at «planen» på dette tidspunkt hadde mer form av å være en løs skisse eller en idé. Dette, mente de, var *nettopp* et godt argument for å diskutere «Rapacki-idéen».²⁴⁴ Veien fra å vurdere en løs idéskisse til å godta realisering av en plan, som også denne grupperingen mente ville vært farlig fra et norsk militærstrategisk synspunkt, var lang. Noen av innvendingene fra Høyres stortingsmenn hadde nettopp vært at det var bortkastet å diskutere noe som bare var på idéstadiet. Moe og Seips gruppe snudde om på den flisen. Det var mer den negative karakteristikken av planen, og det at Høyres representanter betvilte motivene bak planen, som opprørte denne brede grupperingen fra regjeringspartiet og de borgerlige mellompartiene.

Det så altså ut som at stemningen i det norske politiske miljøet tilsa at regjeringen måtte opprettholde sonedialogen med Polen. Det er ikke utenkelig at den betydelige kritikken Høyre-representantene møtte fra majoriteten av ordsiftets deltakere overbeviste utenriksministeren ytterligere om at man fortsatt måtte gi Rapacki-planen en sjanse. Således kan reaksjonen mot Høyres kritiske holdning overfor planen ha innvirket på den videre offisielle norske politikken overfor det polske forslaget. Dette til tross for at utsiktene til en løsning basert på planen i samtiden må ha virket liten for Lange, på bakgrunn av hans uttalelser på Stortinget.

Rapackis besøk i Oslo

Rapacki avla Norge offisielt statsbesøk 27. – 31. oktober 1958. Besøket var, som nevnt i kapittel to, det aller første besøket i Norge av en utenriksminister fra østblokken. Eriksen og Pharo har framhevet dette besøket som den egentlige innledningen til nære kontakter mellom Norge og Polen, som blant annet skulle omhandle sikkerhetspolitiske konsultasjoner samt

²⁴³ S. tid, 1958, s. 2692-2748, 27. oktober. Interessant nok kritiserte Watnebryn planens tilhengere for å være for optimistiske, samtidig som han kritiserte Høyres kritikere for å være for pessimistiske. Watnebryn sa han personlig delte regjeringens synspunkter.

²⁴⁴ S. tid, 1958, s. 2685, 27. oktober og S. tid, 1958, s. 2718, 27. oktober. Finn Moe sa for øvrig: «Jeg gikk ikke inn for Rapacki-planen i utenriksdebatten i januar heller, og jeg har kontrollert mine uttalelser på fredsmøtet her i september – heller ikke der.» Se S. tid, 1958, s. 2685, 27. oktober.

gjensidig støtte ved valgene til FNs sikkerhetsråd.²⁴⁵

Bakgrunnen for besøket var at Det Norske Studentersamfund inviterte Rapacki til å holde foredrag i Norge høsten 1958. I Polen så man derimot ikke denne invitasjonen som god nok grunn for et besøk. Således hintet Polske myndigheter, inkludert Rapacki selv, i etterkant av Studentersamfundets invitasjon, flere ganger om ønskeligheten av å bli invitert til Norge.²⁴⁶ Norske styresmakter bestemte seg så for å invitere Rapacki på offisielt besøk, hovedsakelig som en gest til Polens friere politiske linje, i kjølvannet av de polske omveltningene i 1956. Den norske regjeringen påpekte at Rapacki-planen ville bli berørt under utenriksministerens besøk, men at man på norsk hold ikke ønsket formelle drøftinger.²⁴⁷

Diskusjonen om Rapacki-planen under den polske utenriksministerens norgesbesøk var en fortsettelse av New-York-samtalene tidligere samme måned, hvor Lange førte en mer forsiktig linje overfor planen enn han gjorde på Stortinget seks dager før Rapackis besøk. I Oslo så norske styresmakter det som politisk nyttig å støtte opp om polakkenes selvstendige bestrebelser på den internasjonale arenaen. Derfor fortsatte man her den forsiktige linjen. Således ønsket ikke Lange eller andre norske embetsmenn å påpeke de norske innvendingene mot planen som synliggjorde seg i Langes utenrikspolitiske redegjørelse, der utenriksministeren i stor grad avviste planen, og under den påfølgende stortingsdebatten.²⁴⁸ Polakkene var på sin side klar over hvordan planen var blitt debattert på Stortinget, siden Rapacki uttalte til *Dagbladet* 28. oktober, på spørsmål om Stortingets behandling av planen, at han var «meget beæret» over at den i det hele tatt var blitt diskutert.²⁴⁹

Lange og Rapacki drøftet Rapacki-planen samt andre bilaterale spørsmål under samtalene i Oslo, 29. og 30. oktober. Langes innvendinger mot det polske forslaget omhandlet for det første viktigheten av å få på plass en ordning mot overraskelsesangrep, som i neste omgang ville gi Vesten større bevegelsesfrihet. Fram til en slik ordning var på plass ville

²⁴⁵ Eriksen og Pharo 1997: 223. Eriksen og Pharo påpeker at Rapackis besøk i Norge var hans første reise til et NATO-land, men Rapacki hadde jo før norgesbesøket, som denne oppgaven viser, vært ved De forente nasjoners (FN) hovedkvarter i New York. Rapackis første besøk til USA var for øvrig allerede i oktober 1957. Se *FRUS*, 1955–1957, Volume XXV, Document 271 «Memorandum of a Conversation, Department of State», 16.10.1957.

²⁴⁶ RA, S-2259, UD 34.7/22, UD-notat fra 5. pol. ktr., 23.10.1958. Rapacki uttrykte et slikt ønske overfor statssekretær Hans Engen ved FN i New York. Hinterhoff 1959: 235 antydte i samtiden at besøket var et norsk initiativ, noe det altså ikke var.

²⁴⁷ RA, S-2259, UD 34.7/22, UD-notat fra 5. pol. ktr., 23.10.1958.

²⁴⁸ Det er for så vidt ikke umulig at representanter for polske styresmakter tenkte at Lange måtte legge seg på en mer negativ linje på Stortinget, blant annet av hensyn til Høyre og negative allierte som USA, mens han sa det han «egentlig» tenkte og mente i samtaler med dem. Lange hadde jo på sin side i UUKK 23.10.1958 påpekt at norske styresmakter på dette tidspunkt ikke ville framlegge hva man egentlig tenkte om planen til polakkene, blant annet i diskusjonene med andre NATO-land.

²⁴⁹ RA, S-2259, UD 34.7/22, avisdossier, *Dagbladet*, 28.10.1958.

strategiske hensyn veie tyngst for vest, understreket Lange.²⁵⁰ Den norske utenriksministeren vektla og viktigheten av ikke å gi Vest-Tyskland en særstilling innen NATO, og konstaterte at eventuelle atomsprengladninger i Vest-Tyskland uansett ville være under amerikansk kontroll.²⁵¹ I tillegg fastslo Lange at man måtte ha på plass en presis definisjon på atomvåpen, og spurte om polakkene mente sprengladninger, eller de midler som skulle føre disse fram. Avslutningsvis, da Rapacki skisserte den andre versjonen av planen, som behandles under, spurte Lange om uttynningen av de konvensjonelle styrkene i sonen også skulle omhandle sonens tilstøtende områder. Her tenkte utenriksministeren på det store antallet konvensjonelle styrker Warszawapakten hadde stasjonert rett øst for en eventuell Rapacki-sone.²⁵²

Sa norske styresmakter noe annet til polakkene enn hva man egentlig mente? Her eksemplifisert gjennom Langes samtaler med Rapacki. Og opererte man på norsk hold primært kynisk og realpolitisk til den polske idéen høsten 1958? Det kan i så fall indikere at de norske holdningene til planen på dette tidspunktet først og fremst ble diktert av sikkerhetshensyn, og at slike hensyn stod i spenning til de norske nedrustningsbestrebelsene.

På en annen side var det kanskje omvendt, nemlig at norske myndigheter var mer positive enn det man sa offentlig? For eksempel, overspilte kanskje Lange kritikken av planen i det offentlige rom, av hensyn til viktige allierte og Høyre? Man var på norsk hold innforstått med at en realisering av de polske tankene lå langt fram i tid, og dersom situasjonen i Mellom-Europa skulle endre seg, var regjeringen muligens beredt til å ta planen på alvor.

Rapacki-planens andre versjon fremmes i november 1958

Få dager etter at Rapacki returnerte til Polen etter sitt norgesbesøk, kunngjorde han den andre utgaven av planen på en pressekonferanse, 4. november 1958. Den andre versjonen hadde vært i støpeskjeen i lengre tid, og den tok inn over seg de vestlige innvendingene som den første planen ble møtt med. Polens ambassadør til Norge, Morski, understreket i en samtale med fungerende utenriksminister Arne Skaug, i desember 1958, at Norge var ett av de vestlige landene som hadde påvirket utformingen av den andre utgaven.²⁵³ Rapacki og Lange hadde jo diskutert den andre versjonen under førstnevntes besøk i Norge.

Den ungarske historikeren Zoltán Maruzsa, som har undersøkt Rapacki-planen på

²⁵⁰ RA, S-2259, UD 34.7/22, referat fra UDs 5. pol. ktr., 05.11.1958.

²⁵¹ Samme sted.

²⁵² Samme sted.

²⁵³ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 3., UD-notat fra Tim Greve, 13.12.1958. Norges påvirkning på den andre utgaven var tydeligvis allmenn kjent i samtiden. Eksempelvis trakk den britiske kapteinen Eugène Hinterhoff fram dette i sin bok om *disengagement* fra 1959. Se Hinterhoff 1959: 235. Polens viseutenriksminister Józef Winiewicz skal også ha understreket dette overfor USAs viseutenriksminister Christian A. Herter, 14. november 1958. Se *FRUS*, 1958-60, Volume X, Part 2, Document 58 «Memorandum of Conversation», 14.11.1958.

bakgrunn av ungarsk og østerriksk arkivmateriale, har påpekt at Rapacki lanserte den andre utgaven av planen for å holde den «på agendaen». Maruzsa framhever og at planens andre variant var tenkt som et første skritt mot en mer omfattende nedrustning.²⁵⁴

Den andre utgaven skulle realiseres i to steg. Det første steget tok til orde for å fastfryse antallet atomvåpen og leveringsmidler i de fire landene.²⁵⁵ Johan Jørgen Holst har understreket at det i første steg ble foreslått å stoppe produksjonen av atomvåpen, samt introduksjonen av slike våpen inn i sonen. I tillegg skulle man få på plass en avtale for passende kontrolltiltak. Planens andre etappe skulle omhandle det Holst kaller en «passende» reduksjon av konvensjonelle styrker.²⁵⁶ Holst har påpekt at dette var første gang atomvåpen ble koblet til spørsmålet om å etablere en konvensjonell balanse. Ved en enighet om en reduksjon av konvensjonelle styrker, skulle alle atomvåpen i sonen fjernes. Holst har understreket at frysing kom inn som et nøkkelelement i den andre planen, mest sannsynlig fordi NATO hadde startet å introdusere taktiske atomvåpen på sitt område, mellom den første og den andre planen.²⁵⁷

Den polske ambassadøren fastslo, ved samme anledning som ovenfor, at man fra polsk side aktet å komme med en formell kunngjøring om den andre planen, men Morski kunne ikke gi Skaug noen indikasjon på når dette ville skje.²⁵⁸ Polen kom ikke med noen formell kunngjøring før framstøtet i mars 1962, som jeg omtaler som den tredje Rapacki-planen. Det var, som vi kommer tilbake til, det økte konfliktnivået i den kalde krigen som førte til at polakkene så det formålstjenlig å vente så lenge. Norges NATO-ambassadør i Paris, Jens Boyesen, gav i NATOs Råd 5. november 1958 en redegjørelse for samtalen mellom Lange og Rapacki under sistnevntes norgesbesøk. Her sa USAs representant seg fornøyd med Boyesens redegjørelse, og understreket nyttigheten av slike kontakter mellom øst og vest.²⁵⁹

NATO-landene avviste likevel også den andre versjonen. Hovedsakelig fordi heller ikke denne utgaven imøtekom de vestlige militærstrategiske innvendingene.²⁶⁰ NATO-

²⁵⁴ Maruzsa 2009: 12.

²⁵⁵ Tamnes 1981: 3

²⁵⁶ Holst 1983: 2. Se også Tamnes 1981: 3 og RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 4., Forsvarets høyskole (FHS), Komité B, 20.12.1958.

²⁵⁷ Holst 1983: 2-3.

²⁵⁸ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 3., UD-notat fra Tim Greve, 13.12.1958. Den polske ambassadøren understreket i samme anledning at Polen håpet Norge ville gjøre sin innflytelse gjeldende i NATO for å hindre at den andre utgaven ble avvist uten videre.

²⁵⁹ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 3., NATODelParis til UD, 07.11.1958. I perioden april 1958-februar 1959, var det amerikansk politikk å oppmuntre polske selvstendige initiativ slik som Rapacki-planen. Se *FRUS*, 1958-60, Volume X, Part 2, Document 64 «Operations Coordinating Board Report», 11.02.1959.

²⁶⁰ For USAs avvisning, se *FRUS*, 1958-60, Volume X, Part 1, Document 12 «Memorandum from the Director of intelligence and Research (Cumming) to Secretary of State Dulles», 06.11.1958; *FRUS*, 1958-60 Volume X, Part 2, Document 56 «Memorandum of Conversation», 06.11.1958 og Document 64 «Operations Coordinating

landene presiserte likevel under et Rådsmøte 19. november, at ingen av alliansens medlemsland måtte komme med noe formelt standpunkt til planen før man hadde mer å gå på enn Rapackis pressekonferanse. Følgelig var det en enighet i NATO, som også Norge sluttet seg til, om at man ikke måtte avvise den andre planen før det forelå noe formelt forslag.²⁶¹

Forsvarets Høgskole drøfter Rapacki-planen

FHS gjennomførte ved årsskiftet 1958-59 flere komitéarbeider som omhandlet militære uttynningsforslag som Rapacki-, Eden- og Gaitskell-planene. Dette gruppearbeidet ble gjennomført av deltagerne ved Forsvarets Normalkurs.²⁶² Tre komiteer ble nedsatt for å drøfte de mulige politiske og militære konsekvensene av disse og lignende planer ved en realisering, samt hvilke krav Vesten burde stille ved en realisering. Jeg fokuserer videre på to av de tre komiteene, Komité B. og C., siden disse to gav de mest utdypende svarene.²⁶³

Komiteene bestod av normalkursets deltakere som var primært oberster og oberstløytnanter.²⁶⁴ De tre komiteene presenterte sine resultater 9. januar 1959. I etterkant av framleggene fant det sted en gjennomgang med representanter fra norske myndigheter. Disse deltok i drøftingene med sitt personlige syn, og ble sannsynligvis hyret inn på grunn av sin gode kjennskap til de forskjellige planene. Finn Moe, ekspedisjonssjef i UD Frithjof Jacobsen, samt konsulent Tim Greve og byråsjef Knut Hedemann fra UD, var myndighetenes representanter.²⁶⁵

Nedenfor vil jeg redegjøre for de politiske og militære følgene komiteene mente en realisering av Rapacki-planen ville betydd for Vesten generelt og Norge spesielt. Jeg fokuserer ikke på aspekter ved planen som er behandlet tidligere.

Komité B. mente et politisk problem med Rapacki-planen kunne være at Polens og Sovjetunionens motivasjon bak planen kan ha vært å skape splid og uenighet mellom de

Board Report», 11.02.1959. På amerikansk hold mente man at heller ikke den andre planen imøtekom sikkerhetspolitiske og politiske innvendinger, som blant annet at planen måtte baseres på sovjetisk godvilje, og at den heller ikke hadde noen løsning på Tysklandsspørsmålet. Se nevnte dokument nr. 64 for disse innvendingene.

²⁶¹ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 3., NATODelParis til UD «nr. D 10294», 20.11.1958.

²⁶² Ifølge Førstekonsulent Liv Kørre ved FHS (Mailkorrespondanse 10.01.2014), ble arbeidene gjennomført i forbindelse med Normalkurs nr. 4 som ble avviklet 6. oktober 1958 – 9. mai 1959.

²⁶³ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 4., FHS, «Gjennomgåelse av komitéoppgave nr. 2 – «Disengagement»» fra Georg Kristiansen, 05.01.1959.

²⁶⁴ Komité B ble ledet av av oberstløytnant John Godø og Komite C. av UDs byråsjef Knut Merok. Foruten disse var medlemmene av komité B: Byråsjef Julsrud, oberstløytnantene Trygve D. Breimo og Weisteen, distriktssjef Kjelsrud og oberst Larsgaard. De øvrige medlemmene av Komité C. var oberst K.E. Winge, oberstløytnant T. Aarak og Jens Ropstad, oberst Einar S. Kiil og Generalsekretær G. Sand. En kjent embetsmann som Dag Berggrav var for øvrig blant deltagerne i Komité A, som ikke behandles her.

²⁶⁵ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 4., FHS, «Gjennomgåelse av komitéoppgave nr. 2 – «Disengagement»», fra Georg Kristiansen, 05.01.1959. Jeg har ikke kommet over drøftingen av de ulike komiteenes resultater, der de ulike embetsmennene og politikerne er med. Sistnevntes holdninger er til gjengjeld belyst andre steder i oppgaven.

vestlige landene.²⁶⁶ Komité C. mente at en gjennomføring av planen kunne føre til en sementering av de politiske forholdene i Mellom-Europa, som i neste omgang kunne ende med at de liberale kreftene mistet troen på frigjøring fra Sovjetunionen. Komité C. mente det var viktig for Norge at planen kunne føre til økte krav i NATO om norske militære ofre, dersom planen innebar en vesttysk uttrede av alliansen. Man stilte og spørsmål om hvordan den norske opinionen ville stille seg til en norsk opprustning som følge av en mellom-europeisk nedrustning. Komite C. framhevet og at en realisering av planen kunne føre til at Danmark kuttet i sitt forsvar. Hvis dette så smittet over til Norge, kunne planen føre til økte norske opinionskrav om å melde Norge ut av NATO.²⁶⁷

Av mulige militære problemer trakk Komité B. fram at Sovjetunionen kunne dra fordel av Rapacki-planens andre fase om konvensjonell uttynning.²⁶⁸ Komite C. mente at sonevis uttynning kunne endre hovedårsaken til verdensfreden, nemlig det relative styrkeforholdet mellom øst og vest, samt at en endring i Tysklands stilling kunne føre til at Norge måtte endre sitt militære tyngdepunkt fra nord til sør. Som følge av planens andre steg var Komité C. usikre på hvordan man i praksis skulle kontrollere at sovjetiske konvensjonelle styrker ble demobilisert. I tillegg ble det påpekt at atomfrie soner dreide seg like mye om sikkerhet som om nedrustning og avspenning. Således støttet man Langes innlegg på Stortinget høsten i forveien, om at følgene av planen kunne være livsfarlige for Vesten.²⁶⁹

Komité B. konkluderte med at utsiktene til militær uttynning var lite sannsynlig, men at elementer i Rapacki-planen kunne være inngangen til diskusjon mellom øst og vest. Følgelig var det viktig at aktører på begge sider holdt kontakten.²⁷⁰ Komite C. understreket, for det første, at Norge måtte støtte et fredsinitiativ som Rapacki-planen, men ikke gå inn for arrangementer som kunne true norsk sikkerhet. Og, for det andre, at planen i sin første og andre utgave synes uakseptabel. Likevel, siden idéen syntes å være det eneste mulige forhandlingsgrunnlaget, måtte planen følges opp, ikke avvises.²⁷¹

På bakgrunn av disse komitéarbeidene, vil jeg konkludere med at det ikke var en betydelig uenighet mellom synet til Normalkursets deltagere, og synet til viktige norske utenrikspolitiske aktører om at Rapacki-planen kunne være et konstruktivt forhandlingsgrunnlag mellom øst og vest. Likevel ser det ut som at komiteene hadde en

²⁶⁶ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 4., FHS, komité B, 20.12.1958.

²⁶⁷ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 4., FHS, komité C, 20.12.1958.

²⁶⁸ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 4., FHS, komité B, 20.12.1958.

²⁶⁹ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 4., FHS, komité C, 20.12.1958. For Langes uttalelse, se S. tid, 1958, s. 2711. 27. oktober. Her mente Lange først og fremst scenarioet der amerikanske styrker trakk seg ut av Europa.

²⁷⁰ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 4., FHS, komité B, 20.12.1958.

²⁷¹ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 4., FHS, komité C, 20.12.1958.

grunnleggende mistro og skepsis til planen. Noe av argumentasjonen til komiteene sammenfaller også med høyresidens motstand mot idéen. Dette indikerer muligens en nyanseforskjell mellom Forsvarets syn, i den grad komiteene var representative for Forsvaret, og andre norske beslutningstageres syn på planen.

Det at sentrale personer som Finn Moe og Frithjof Jacobsen ble engasjert av FHS, kan stå som en god indikasjon på at Forsvaret og myndighetene ønsket å gi planens ulike aspekter en seriøs og grundig behandling. Således støtter denne analysen opp om at engasjementet for idéen ikke *bare* var østpolitikk fra norske myndigheters side.

Parallelt med at disse undersøkelsene ble gjennomført hadde det blitt et økt press på situasjonen i Berlin. Berlin-krisens betydning for den polske idéen danner inngangen til neste kapittel.

Konklusjon

Den polsk-norske dialogen om Rapacki-planen ble utviklet ytterligere i tidsrommet dette kapitlet har behandlet. Planen var ikke et sentralt argument i den norske debatten om det skulle utplasseres atomvåpen i Vest-Tyskland. Interessant nok uttalte Lange at en slik utstasjonering ikke var til hinder for en revidert soneløsning basert på Rapacki-planen. Måten man presenterte den reviderte norske planen på i NATO, antyder at man sommeren 1958 gikk en smal balansegang mellom å være imøtekommende overfor polakkene, og å ikke legge seg ut med sine allierte i NATO. Langes samtaler med Rapacki som viser at utenriksministeren tydelig la de alliertes innvendinger til grunn for hvordan man omtalte planen, bestyrker denne balansegangen.

Den reviderte norske planen og dens rolle i NATO ble lagt fram for UUKK på etterskudd i oktober 1958. Her var særlig Høyres representanter kritiske til regjeringens framgangsmåte. Utenriksministerens avvisning av planen, samme dag som Rapacki ankom Norge på statsbesøk, førte muligens til at Høyres stortingsgruppe følte de kunne si «hva de egentlig tenkte» om Rapackis forslag. Dette førte til strid og uenighet mellom partiene på Stortinget. Høyre-representantenes avvisende holdning til planen ble møtt med sterke motreaksjoner fra enkelte i regjeringspartiet, samt i de borgerlige mellompartiene. Det er ikke utenkelig at disse motreaksjonene kan ha påvirket regjeringen til å opprettholde dialogen med polakkene om Rapacki-planen, til tross for at regjeringen avviste planen på Stortinget samme dag som Rapacki ankom Norge.

Den polske utenriksministerens norgesbesøk inngikk i en ganske betydelig reisevirksomhet mellom de to landene. Interessant nok har redegjørelsen vist at norske

styresmakter var med på å påvirke utformingen av Rapacki-planens andre utgave, som ble lansert i kjølvannet av Rapackis norgesbesøk i oktober 1958. Som analysen viser, var man uansett forsiktige med hva man formidlet til polakkene om planen. Denne andre utgaven gjorde for øvrig ikke planen særlig mer spiselig for Norge og de andre vestlige landene enn hva den første versjonen hadde vært. Polske myndigheter hadde revidert planen på bakgrunn av vestlige innvendinger, særlig fra Norge, men fra norsk hold gikk ikke disse revisjonene langt nok. Polakkene hadde imidlertid sine egne avveininger vis á vis Moskva å ta hensyn til.

I den grad komitearbeidene ved FHS ved årsskiftet 1958-59 er representative for Forsvarets syn på planen, støtter konklusjonene til dette arbeidet opp om at Forsvaret stort sett var på linje med UD og regjeringen. Disse konklusjonene problematiserte de militærstrategiske aspektene ved planen, men man understreket, som norske myndigheter hadde gjort, de politiske fordelene med den. Komiteene konkluderte og med at planen kunne bli aktuell i en senere fase av den kalde krigen, derfor var det viktig at et forhandlingsapparat stod klart til bruk.

5. Januar 1959-desember 1963: «Fra kald krig til avspenning»

Innledning

Norske myndigheter gav mindre oppmerksomhet til de polske forslagene i store deler av tidsrommet som dette kapitlet skal behandle sammenlignet med oppgavens andre kapitler. Det var spenningen mellom USA og Sovjetunionen, primært på grunn av Berlin-krisen, som gjorde de polske idéene mindre aktuelle i størstedelen av perioden. Således blir konsekvensen av den internasjonale konteksten at dette kapitlet konsentreres om et lengre tidsrom enn de andre kapitlene.

Lange avla Polen besøk i november 1959. Dette var gjenbesøk av Rapackis Norges-reise høsten 1958. I mars 1962 lanserte Polen den tredje versjonen av Rapacki-planen på den internasjonale nedrustningskonferansen i Genève. Denne utgaven fikk mindre oppmerksomhet fra norske myndigheter sammenlignet med de tidligere versjonene av planen. Det forholdsvis lille fokuset på de polske planene i stortingsdebattene i mesteparten av dette kapitlets tidsrom, kan stå som eksempel på det.

Vi skal også se at enkelte aktører på norsk hold, noen av dem sentrale sådan, koblet Rapacki-planen opp mot NATOs begynnende endring av militærstrategisk doktrine, fra massiv gjengjeldelse, til å satse mer på konvensjonell oppbygning.

Spørsmål jeg vil belyse i dette kapitlet er for det første hvor mye fokus norske myndigheter egentlig gav de polske forslagene i den anspente perioden rundt Berlin-krisene. Så man på Rapacki-planen som noen løsning på den internasjonale polariseringen generelt, og problemene i Tyskland spesielt? I sammenheng med det vil jeg også undersøke om det i perioder der utsiktene for nedrustning bedret seg, skjedde en endring i det norske synet på formålstjenligheten i Rapacki-planen? Jeg vil også vurdere om det fra og med Kennedy-administrasjonens inntog i Det hvite hus eksisterte en mer bevisst norsk politikk for å sikre seg amerikanernes godkjennelse til den norske aktiviteten oppimot de polske planene. For det fjerde, var det representanter for sentrale norske myndigheter som mente NATOs begynnende doktrineendring aktualiserte den polske planen?

Den internasjonale konteksten

Fra januar 1959 til våren 1963 var den internasjonale situasjonen preget av Berlin- og Cuba-krisene. Følgen ble et mindre norsk og internasjonalt fokus på Rapacki-planen i tidsrommet fra omtrent starten av 1959 fram til begynnelsen av 1964. Zoltan Maruzsa og daværende forskningsstipendiat ved FFI Johan Jørgen Holst, har understreket at den tredje versjonen av

planen som ble fremmet våren 1962 egentlig skulle lanseres før, men at Polen måtte vente til situasjonen rundt Berlin hadde roet seg.²⁷² De polske planenes avhengighet av den internasjonale konteksten påpekte også Polens Norge-ambassadør, Kazimierz Dorosz, overfor Lange ved en senere anledning.²⁷³ Dermed vil jeg kort forklare hva polariseringen rundt Berlin mer konkret gikk ut på. Spesielt fordi stridens kjerne var en del av området som skulle inkluderes i en eventuell Rapacki-plan.

Spenningen rundt Berlin varte med skiftende temperatur fra november 1958 til utgangen av 1962.²⁷⁴ Bakgrunnen var at Khrusjtsjov 10. november 1958 tok til orde for at vestmaktene og Sovjetunionen skulle signere en fredstraktat med de to tyske statene. Den angivelige opprustningen av Vest-Tyskland gjorde at Khrusjtsjov anså firemakts-avtalen mellom vestmaktene og Sovjetunionen som ugyldig, og truet med å inngå separate avtaler med Øst-Tyskland, som blant annet ville innebære østtysk kontroll over innfartsårene til Vest-Berlin, dersom ikke vestmaktene godtok en fredsavtale innen seks måneder.²⁷⁵ Eisenhower-administrasjonen reagerte med trusler om atomkrig. Resultatet ble et sovjetisk tilbaketog, og den første kriseperioden endte med Camp-David-møtet 25. - 27. september 1959. Møtet førte til enighet om å ikke løse Berlins status med atomvåpen.²⁷⁶ «Ånden fra Camp David» førte for en periode til bedre relasjoner mellom øst og vest, og la grunnlaget for Paris-toppmøtet i 1960. Dette ble likevel avlyst på grunn den såkalte U-2 affæren.²⁷⁷

Berlin-problemet ble så tatt opp av Khrusjtsjov ved Wien-toppmøtet i juni 1961. Her kom den sovjetiske lederen med nye krigstrusler til president John F. Kennedy, og uttalte at Sovjetunionen skulle signere en separat fredsavtale med Øst-Tyskland før året var omme.²⁷⁸ Kennedy svarte med krigstrusler for å beskytte Vest-Berlin.²⁷⁹ Følgen ble at Khrusjtsjov trakk tilbake kravene og initierte til byggingen av Berlin-muren i august 1961. Reisingen av muren representerte begge supermaktenes aksept av status quo, selv om Berlin var en kilde til nye motsetninger fram til Cuba-krisen i oktober 1962.²⁸⁰

Bakgrunnen for krisen var at Sovjetunionen installerte mellomdistanseraketter på

²⁷² Se Maruzsa 2009: 12-15 og UD 26.17/17, bd. 2., *Arbeiderbladet*, 09.04.1964.

²⁷³ RA, RAFA-2355, 2, D, boks L0233, mappe «200.1, NATO strategi. Multilaterale atomstyrker for 1964 NATO (MLF)», UD-notat fra politisk avdeling, 02.12.1964. (Notatet er for øvrig en del av samlenotatet «MLF – Norske synspunkter», 11.12.1964)

²⁷⁴ Trachtenberg 1999: 251.

²⁷⁵ Wenger 1997: 198 og Lundestad 2004: 78.

²⁷⁶ Wenger 1997: 203.

²⁷⁷ Wenger 1997: 204 og Tamnes 1991: 135. For mer om U-2-episoden, se Tamnes 1991: 132-135, samt Eriksen og Pharo 1997: 209-214.

²⁷⁸ Wenger 1997: 207-208.

²⁷⁹ Wenger 1997: 215.

²⁸⁰ For mer om Berlin-muren som løsning på Berlin-spørsmålet, se Harrison 2000: 70-71.

Cuba våren 1962. Da USA oppdaget opprustningen i oktober samme år, etablerte amerikanerne en blokada for å hindre nye forsyninger av raketter, og truet med invasjon om ikke rakettene som var på øya ble trukket ut.²⁸¹ Dette førte til en sovjetisk retrett og et fredelig utfall. Likevel kunne krisen endt med en kjernefysisk krig med hele verden som krigsteater.²⁸²

For det første beredte kriseårene 1958-62 grunnen for lavspenningsperioden som begynte sommeren 1963 og understreket, for det andre, behovet for en kjernefysisk læringsprosess. Etter Cuba-krisen fikk man et avtaleverk som omhandlet rustningskontroll og regimer for krisehåndtering som utviklet seg ytterligere utover 60-tallet.²⁸³ Den direkte sambandsforbindelsen mellom USA og Sovjetunionen fra juni 1963 og den begrensede prøvestansavtalen (LTBT) som ble signert måneden etter eksemplifiserte dette.²⁸⁴ Samtidig stabiliserte den europeiske situasjonen seg, tydeliggjort ved at supermaktene etter hvert fikk økende respekt for hverandres kjerneområder.²⁸⁵

Særlig Berlin-krisen var en medvirkende årsak til at USA og NATO fra starten av 1960-tallet gradvis gikk over til en ny militær doktrine, fleksibel respons, selv om denne ble formalisert senere, i 1967.²⁸⁶ Årsaken til skiftet var hovedsakelig at massiv gjengjeldelse var ansett som lite troverdig, samt at man ønsket å besvare begrensede militære framstøt med samme mynt. Fleksibel respons satset som en følge av dette på en konvensjonell oppbygning i Europa.²⁸⁷ På denne tiden ønsket Kennedy-administrasjonen også større amerikansk kontroll over Vestens atomvåpen, i kontrast til sin forgjenger.²⁸⁸ Jeg vil videre undersøke om Stortinget så Rapacki-planen som en mulig løsning på Berlin-spørsmålet i starten av 1959.

Rapacki-planen på stortinget vinteren og våren 1959

Utenriksministeren nevnte ikke Rapacki-planen som løsning på den spente Berlin-situasjonen i sin utenrikspolitiske redegjørelse for Stortinget 20. januar 1959. Likevel skulle planen og lignende idéer få en betydelig plass i den påfølgende utenriksdebatten. Selv om ikke alle av debattens deltagere nevnte Rapacki-planen, var den en av planene som ble trukket fram i

²⁸¹ Lundestad 2004: 73. Beslutningen om å utplassere raketter på øya ble antakelig tatt ut fra strategiske hensyn.

²⁸² Lundestad 2004: 73-74.

²⁸³ Skogrand og Tamnes 2001: 34.

²⁸⁴ Wenger 1997: 306-307.

²⁸⁵ Ifølge Trachtenberg 1999: 352, var 1963 «A watershed year», siden den europeiske politiske strukturen som kom på plass dette året dannet grunnlaget for en stabil situasjon i Europa resten av den kalde krigen.

²⁸⁶ Trachtenberg 1999: 287-289. Se også Wenger 1997: 209 og Skogrand og Tamnes 2001: 50.

²⁸⁷ Trachtenberg 1999: 287-289. Forskjellen mellom de to doktrinene skal likevel ikke overdrives. Ikke alle typer angrep mot NATO ville utløst et vestlig svar som inneholdt atomvåpen under massiv gjengjeldelse. Kennedy-administrasjonen overførte også store mengder atomvåpen til de allierte, selv om administrasjonen ønsket amerikansk kontroll. Se Trachtenberg 1999: 287-289 og Skogrand og Tamnes 2001: 40.

²⁸⁸ Trachtenberg 1999: 304-305.

diskusjonen om militær uttynning. Således diskuterte man nedrustningsplaner, men ikke alltid på Rapacki-planens premisser.

Atskillige krefter i regjeringspartiet mente den spente situasjonen i Berlin og Tyskland aktualiserte militær uttynning. Det var reformister som Finn Moe, Sverre Løberg, Olav Meisdalshagen, Trygve Bull, Hans Offerdal og Olav Versto som hevdet dette synet.²⁸⁹ Det fantes like fullt nyanseringer innad i denne grupperingen. UUKKs leder, Moe, var litt mer reservert enn hva for eksempel Løberg og Versto var. Som eksempel på gruppen mente Løberg at det var nødvendig å ta opp Rapacki-planen igjen, siden denne representerte reelle nedrustningsmuligheter som kunne føre til forhandlinger om mer inngående problemer mellom de to blokkene.²⁹⁰

Grupperingen fra Ap hadde støtte i de borgerlige mellompartiene. Venstres reformist Helge Seip og hans partifelle Bent Røiseland var så og si på linje med representantene fra regjeringspartiet. Det var også KrFs Kjell Bondevik, selv om han var litt mer tvilende.²⁹¹ De to grupperingene, fra Ap og de borgerlige mellompartiene, var såpass enige i grunnholdningen i spørsmålet at de kan plasseres i én og samme gruppe.

Den betydeligste motstanden mot at Rapacki-planen og dens beslektede forslag var veien å gå for å løse de tyske problemkompleksene, fant man i Høyre. Alv Kjøs og Svenn Stray hevdet dette synet, mens Erling Petersen gikk lengst i denne retningen.²⁹² Sistnevnte ironiserte over at Berlin-krisen var en glimrende mulighet til å praktisere militær uttynning. Petersen mente at en realisering av militær uttynning ville føre til at vestmaktene bare kunne oppgi Vest-Berlin, og at det kanskje var en fordel, fordi da ville det være et stridsspørsmål mindre mellom øst og vest.²⁹³

Lange posisjonerte seg nærmere sine partifeller og de borgerlige mellompartiene enn Høyre. Utenriksministeren påpekte at det var naturlig at militær uttynning ble diskutert som mulige løsninger på Berlin-krisen, men at eventuelle arrangementer ikke måtte svekke Vestens sikkerhetspolitiske stilling. Lange understreket at han hadde påpekt denne reserverte holdningen overfor Stortinget flere ganger. Denne linjen hadde jo tydeliggjort seg hos utenriksministeren blant annet da Rapacki-planen ble diskutert. Lange avsluttet med å presisere at Norges holdninger til nedrustede soner, også denne gangen, i stor grad ble

²⁸⁹ Se S. tid 1959, s. 198-199, 27. januar, og s. tid 1959 s. 238-254, 28. januar. Finn Moe understreket at han ikke mente noen av datidens nedrustingsplaner konkret, men at Berlin-krisen nødvendiggjorde *disengagement* generelt. Dersom Moe måtte velge en plan, foretrakk han Gaitskill-planen. Se S. tid 1959, s. 198, 27. januar.

²⁹⁰ S. tid, 1959, s. 247, 28. januar.

²⁹¹ S. tid, 1959, s. 204 og 218-219, 27. januar og s. 227, 28. januar.

²⁹² S. tid, 1959, s. 201 og 213, 27. januar og s. 248-249, 28. januar.

²⁹³ S. tid, 1959, s. 213, 27. januar.

bestemt av de alliertes holdninger i NATO.²⁹⁴

Lange uttalte seg i samme retning i UUKK 16. april samme år, der han framhevet at regjeringen var positiv til nedrustede soner i Mellom-Europa, såframt et arrangement ikke diskriminerte noe NATO-land, eller skapte problemer for tysk samling. Uten disse forutsetningene på plass, mente Lange at *disengagement* ville øke snarere enn minske spenningen.²⁹⁵ Således ble i hvert fall et arrangement *basert* på Rapacki-planen, ikke avvist av regjeringen på dette tidspunktet. På grunn av den anspente internasjonale situasjonen havnet den polske planen i bakevjen på norsk hold, inntil Lange besøkte Polen høsten 1959.

Langes besøk i Polen høsten 1959

Utenriksministeren besøkte Polen 30. oktober – 4. november 1959.²⁹⁶ Det undersøkte kildematerialet støtter opp om at Rapacki-planen først ved dette møtet igjen fikk en viss relevans på sentralt norsk hold. Notater fra Lange og Rapackis samtaler under besøket påpeker at drøftinger om planen ikke var så aktuelle som de hadde vært ett år tidligere, da Polens utenriksminister var i Norge. Således understreket Norges ambassade i Warszawa, overfor UD, at det under Langes Polen-reise ikke virket som polakkene var like interesserte i å diskutere Rapacki-planen som de hadde vært høsten 1958.²⁹⁷ Bakgrunnen skal ha vært samtidens bedre internasjonale klima, som følge av toppmøtet mellom Eisenhower og Khrusjtsjov på Camp-David i slutten av september 1959, og som representerte et avbrekk fra polariseringen rundt Berlin. Norske myndigheter hadde heller ingen spesielle ønsker om å følge opp planen uavhengig av polakkene.²⁹⁸

Knut Løfsnes, som på denne tiden var en del av Orienterings-kretsen, og som fra 1961 ble SFs første leder, hadde høsten 1959, ifølge historikeren Sven G. Holtmark, en omfattende kontakt med Polens ambassade i Norge.²⁹⁹ Polske embetsmenn hadde overfor Løfsnes gitt uttrykk for at Rapacki-planen hadde fått en mer sekundær rolle i kjølvannet av kontakten som på dette tidspunktet var etablert mellom sovjetiske og amerikanske politikere. Polakkene påpekte likevel overfor Løfsnes at planen var av betydning, men altså på en annen måte enn

²⁹⁴ S. tid, 1959, s. 217, 27. januar.

²⁹⁵ SA, UUKK, 16.04.1959.

²⁹⁶ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd, 4., notat nr. 4256 om «Momenter for utenriksministerens besøk i Polen 30. oktober – 4. november 1959».

²⁹⁷ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 4., AmbWar til UD, 01.11.1959.

²⁹⁸ Samme sted.

²⁹⁹ Holtmark 1999: 257-259. Holtmark skriver at et notat fra det polske Utenriksministeriet fra april 1958 påpeker at Løfsnes «samarbeidet tett» med den polske ambassaden i Oslo, blant annet om Rapacki-planen. Løfsnes skal på slutten av 1950-tallet i tillegg ha holdt polske myndigheter orientert om norske innenrikspolitiske forhold, som blant annet striden mellom Orienterings-kretsen og Aps ledelse.

før.³⁰⁰ Uttalelser Lange gav under Polen-besøket gir inntrykk av at utenriksministeren delte det polske synet om at planen kom til å spille en sekundær rolle den neste tiden.

Lange og Rapacki understreket i det felles kommunikéet etter møtet at det viktigste internasjonale spørsmålet var å gjennomføre en alminnelig og total nedrustning under effektiv kontroll. Kunngjøringen framhevet også at Norge og Polen vektla at alle land – også de små – måtte delta aktivt i arbeidet for nedrustning.³⁰¹ Den norske utenriksministeren uttalte til og med at han trodde verden stod ved innledningen til en epoke med store nedrustningsresultater. Bakgrunnen for denne uttalelsen, presiserte Lange, var samtidens gunstige internasjonale klima, i etterkant av det nevnte toppmøtet.³⁰² Lange påpekte også at Polen kunne spille en viktigere rolle for en mer omfattende nedrustning, enn å fremme forslag til atomvåpenfrie soner, gjennom landets medlemskap i et timakts utvalg som skulle diskutere nedrustning i Genève.³⁰³

Norske myndigheter hadde helt siden man inngikk dialog om Rapacki-planen vektlagt og delt det polske synet om at planen primært var verdifull som et utgangspunkt for mer inngående forhandlinger mellom øst og vest. Under Langes polenbesøk ser det ut til at norske styresmakter delte Polens syn på planen som mindre viktig. Det var en naturlig følge av at en mer omfattende sikkerhetskonferanse som skulle ta opp de europeiske problemene i sin helhet, skulle holdes i Paris året etterpå. Mot denne horisonten var nok ikke Rapacki-planen like viktig for de to landene.³⁰⁴ Det er også tydelig ut fra Langes uttalelser at man på denne tiden så planen i tilknytning til et bredere nedrustningsarrangement.

Det manglende fokuset på Rapacki-planen ved Langes besøk, betød nok og at man på norsk hold var klar til å legge fra seg planen høsten 1959, såfremt det internasjonale klimaet la forholdene til rette for mer inngående kontakt mellom øst og vest. Følgelig vil jeg påstå at idéen på dette tidspunktet hadde utspilt sin rolle for de norsk-polske relasjonene. På en annen

³⁰⁰ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 4, UD-notat fra 5. pol. ktr., 02.10.1959. Løfsnes understreket og at polakkene var på det rene med at Løfsnes ville bringe informasjonen videre. Løfsnes hadde på denne tiden nettopp gjennomført en tre-ukers reise i Polen, der han blant annet skal ha hatt samtaler med Rapacki, samt ambassadørene Ogrodzinski og Biracki. Se samme kilde.

³⁰¹ RA, S-2259, UD 34.7/24, avisdossier, *Aftenposten* 05.11.1959. *Morgenbladets* behandling av reisen kritiserte Lange meget forsiktig, men sa dog ikke mye informativt om selve reisen. I en kronikk 06.11.1959 konsentrerte avisen seg heller om å kritisere nylige utnevninger av personer som spilte sentrale roller i Bieruts Polen, før omveltningene i 1956. Og indikerte således at dette betød at Gomulkas regime bevegde seg i gal retning. Se RA, S-2259, UD 34.7/24, avisdossier, *Morgenbladet* 06.11.1959. Jeg understreker at ved min arkivgjennomgang ved RA var mappen som omhandler Langes polenbesøk forsvunnet. Dermed måtte jeg delvis basere min analyse av besøket fra arkivmappen med avisutklipp fra reisen.

³⁰² RA, S-2259, UD 34.7/24, avisdossier, *Arbeiderbladet* 05.11.1959.

³⁰³ RA, S-2259, UD 34.7/24, avisdossier, *Aftenposten* 05.11.1959.

³⁰⁴ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 4., AmbWar til UD, 01.11.1959; RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 4., notat nr. 4256 om «Momenter for utenriksministerens besøk i Polen 30. oktober – 4. november 1959», bestyrker denne forestillingen.

side kan det hende at noe av Langes positive omtale av nedrustningsmulighetene under besøket, kan ha vært begrunnet med at utenriksministeren på dette tidspunktet oppholdt seg i Polen, og således kan ha blitt smittet av polakkenes optimisme.

På polsk hold var man nok oppspilt over i det heletatt å ha et NATO-lands utenriksminister på besøk. «Ånden fra Camp-David» skulle likevel bli kortvarig, og de norske holdningene til den polske idéen skulle etter Langes Polen-reise vise seg mest relatert til den internasjonale anspente situasjonen. Denne tok til igjen fra våren 1960, og den varte til en ny avspenningsperiode utviklet seg i kjølvannet av Cuba-krisen, påbegynt gjennom president Kennedys tale ved American University 10.juni 1963.³⁰⁵ Kennedy var og den som initierte til en doktrineendring i NATO, som enkelte på norsk hold ønsket.

Oberstløytnant Arne Haugans syn på Rapacki-planen

Et av spørsmålene jeg vil forsøke å svare på i oppgaven, er om endringen i NATOs strategi fra massiv gjengjeldelse til fleksibel respons hadde noen innvirkning på den norske holdningen til Rapacki-planen. I den forbindelse kan en redegjørelse fra høsten 1959, av daværende oberstløytnant Arne Haugan, være interessant.³⁰⁶

Jeg understreker at redegjørelsen etter alt å dømme var et soloutspill, således var den ikke representativ for Forsvaret som helhet. Kjetil Skogrand påpeker at Haugan var en av få offiserer som i samtiden offentlig uttrykte alternative forsvarspolitiske synspunkter.³⁰⁷ Haugan, som i 1956 skrev en avhandling om atomtaktikk, markerte seg eksempelvis som en motstander av norske atomvåpen, samtidig som Forsvarets øverste ledelse var tilhengere av slike våpen. Haugan ønsket på sin side å satse på økt konvensjonell opprustning.³⁰⁸

Haugan påpekte at massiv gjengjeldelse var en foreldet doktrine som umuliggjorde realisering av Rapacki-planen. Særlig siden planen under massiv gjengjeldelse var et hull i NATOs strategiske byggverk, og dermed noe som Sovjetunionen kunne utnytte i et angrep mot vest.³⁰⁹ Planen ville derimot aktualiseres hvis NATO la om strategien til å satse mer på

³⁰⁵ Wenger 1997: 306.

³⁰⁶ Redegjørelsen er sannsynligvis et innlegg i et forsvarspolitisk tidsskrift eller lignende. Bare Haugans artikkel er klippet ut, så det er vanskelig å si eksakt *til hvem* og *når* den ble skrevet, men utfra plasseringen i bindet sannsynligvis høsten 1959.

³⁰⁷ Skogrand 2004: 336. Haugans bakgrunn bestod blant annet av oversjøisk krigstjeneste under andre verdenskrig. Han ble generalmajor og kommandør for landstridskreftene i Nord-Norge i 1973, og var sjef for Distriktskommando Sørlandet i 1976-1983.

³⁰⁸ Samme sted.

³⁰⁹ RA, S-2259, UD 33.12/34, bd. 4., «Det Sentral-Europeiske problem – «Disengagement» og Rapacki-plan i lys av den strategiske utvikling» av oberstløytnant Arne Haugan, udatert. Haugan mente generelt at massiv gjengjeldelses manglende troverdighet hadde ført til at flere ledende militærstrategiske tenkere i samtiden ville endre NATOs strategi. Løsningen var, ifølge dem, å satse på konvensjonelle styrker i større grad.

konvensjonelle styrker. En slik strategiendring måtte, ifølge Haugan, gjennomføres før man undersøkte planen grundigere, selv om endringen ville ta flere år.³¹⁰

Haugan mente også at en endret strategisk situasjon aktualiserte forslag som gikk mye videre enn Rapackis, og viser til et britisk forslag, av Wayland Young, som ville begrense atomklubben utelukkende til supermaktene.³¹¹

Haugans redegjørelse er interessant fordi den viser at tanken om å ikke avvise Rapacki-planen på bakgrunn av et strategisk grunnlag var tilstede i Forsvaret. Senere i kapitlet skal vi se at Haugans synspunkter slo rot hos mer sentrale aktører.

Rapacki-planen på Stortinget i årene 1960-63

På Stortinget i denne perioden ble Rapacki-planen primært diskutert i sammenheng med den internasjonale situasjonen, spesielt i Tyskland og Berlin. Det faktum at planen ikke stod på Stortingets dagsorden i disse årene sammenlignet med årene før 1960 og de to årene etter 1963, støtter opp om avveiningen min med å fokusere mindre på tidsrommet 1960-63.

Rapacki-planen ble ikke nevnt eksplisitt av alle representantene i den presenterte argumentasjonen. Jeg regner likevel med at den var en av de vurderte planene på bakgrunn av dens posisjon som et av forslagene norske styresmakter beskjeftiget seg mest med på slutten av 1950- og starten av 60-tallet generelt.

De som med jevne mellomrom tok til orde for at regjeringen burde undersøke Rapacki-planen på nytt disse årene, var stort sett de samme reformistene som i de tidligere utenriksdebattene. Her finner vi Finn Moe og Trygve Bull fra Ap, men fra regjeringspartiet også en ny stortingsmann som Reiulf Steen. Fra SFs inntreden på Stortinget, høsten 1961, Finn Gustavsen. Bortsett fra kommunistpartiets Emil Løvlien var Gustavsen personen som tok sterkest til orde for den polske idéen i tidsrommet 1957-65. Fra de borgerlige mellompartiene finner vi fra Venstre Gunnar Garbo, Helge Seip og Bent Røiseland. Dog gjorde enkelte nyanseringer seg rådende i denne gruppen. For eksempel ville Gustavsen akseptere alle de polske forslagene oppgaven behandler, mens Moe og Garbo var mer reserverte, og kanskje lå midt i mellom Gustavsen på den ene siden, og Lange og regjeringen på den andre. Jeg vil likevel plassere de i samme gruppe for oversiktens skyld.

Den første typen argumentasjon tilhengerne forfektet var at de fremmet Rapacki-planen og lignende stegvise nedrustningsforslag som mulige løsninger på samtidens

³¹⁰ Samme sted. Tankegangen om at massiv gjengjeldelse var foreldet hadde, ifølge Haugan, slått rot hos britiske myndigheter, men ikke hos alle fagmilitære i Norge.

³¹¹ Samme sted.

polariserte internasjonale situasjon. Det var primært Berlin-krisen og Tysklandsspørsmålet det ble henvist til.³¹² Gustavsens uttalelse i utenriksdebatten i februar 1962 kan stå som eksempel. Gustavsen tok da til orde for at regjeringen burde fornye sin interesse for Rapacki-planen, for å hindre vesttyske atomvåpen, og for å eliminere krigstruslene med rot i Berlin-krisen.³¹³

Den andre typen argumentasjon understreket beklageligheten av at ikke planen ble bedre mottatt første gang den ble fremmet, og i den nærmeste tiden etterpå. Her vil jeg også hekte på spørsmål fra enkelte om regjeringens tidligere innvendinger mot den polske idéen fortsatt var rådende.³¹⁴ Garbos uttalelse fra mai 1960 kan stå som eksempel. Garbo støttet statsministerens uttalelse ved NATOs rådsmøte i 1957 om at militær uttynning som Rapacki-planen kunne føre til en lettere løsning av Tysklands-problemet.³¹⁵

Rapacki-planens kritikere finner vi også i dette tidsrommet primært i Høyre. Her var det først og fremst Erling Petersen, Sverre Stray og Reidar Bruu som gjorde seg gjeldende. Også Senterpartiets Hans Borgen kan plasseres i denne kategorien. Det var nyanser også innad i denne gruppen, der Petersen og Borgen på den ene siden, kanskje var enda litt mer inngående i sin kritikk av Rapacki-planen og lignende forslag, spesielt siden disse to gikk så langt som å ironisere over forslagene og deres tilhengere. Stray og Bruu, på sin side, var litt mer nedtonet i sin kritikk, men alt i alt like skeptiske som Petersen og Borgen.

Hvilken type argumentasjon forfektet kritikerne? Den første typen gikk ut på at militære uttynningsforslag kunne være farlige, siden de kunne føre til at amerikanerne trakk seg ut av Europa.³¹⁶ Eksempelvis mente Bruu at atomfrie soner i Mellom-Europa representerte en fare for freden. Øst kunne, ifølge Bruu, bli fristet til å gjennomføre et overraskelsesangrep på Vest-Europa, siden amerikanske styrker sannsynligvis måtte trekke seg ut av Europa, som følge av et sonearrangement.³¹⁷

Den andre typen argumentasjon mente at nedrustede soner var spesielt farlige for Norge, på grunn av landets plassering og størrelse.³¹⁸ Petersens uttalelse fra februar 1960 kan stå som eksponent for dette synet. Han mente at det norske folk ikke var tjent med militær uttynning, som han kalte for «et skumringsområde mellom øst og vest», siden Norge selv lå i

³¹² S. tid 1959-60, s. 3352-3379, 30. mai, S. tid 1961-62, s. 254-302, 3. november, S. tid 1961-62, s. 2055-2060, 27. februar, S. tid 1962-63, s. 352-367, 1. november.

³¹³ S. tid 1961-62, s. 2055-2056, 27. februar.

³¹⁴ S. tid 1959-60, s. 3366-3379, 30. mai, S. tid 1961-62, s. 272-283, 3. november og UUKK, 13.10.1961.

³¹⁵ S. tid 1959-60, s. 3379, 30. mai. Gerhardsen nevnte ikke militær uttynning i direkte forbindelse med Tysklandsspørsmålet i sin Paris-tale, men det virker som Garbo selv tolket det slik.

³¹⁶ S. tid 1961-62 s. 303-304, 3. november og S. tid 1961-62, s. 2085-2086, 27. februar.

³¹⁷ S. tid 1961-62, s. 2085-2086, 27. februar.

³¹⁸ S. tid 1959-60, s. 1599, 9. februar og S. tid 1959-60, s. 3376-3377, 30. mai.

et grenseområde.³¹⁹

Lange lå nok nærmere tilhengerne enn kritikerne i denne perioden. I UUKK 13. oktober 1961 påpekte Lange at stormaktene diskuterte nedrustede soner som potensielle løsninger på Tyskland-situasjonen, men at man på vestlig hold så for seg noe som lignet mer på Eden-planen, enn Rapacki-planen.³²⁰ I sin utenrikspolitiske redegjørelse tre dager senere lanserte utenriksministeren en uttynnet sone som en mulig løsning på Berlin-krisen. På bakgrunn av de nevnte opplysningene fra UUKK var det neppe Rapacki-planen Lange siktet til.³²¹ Noe som antydte at regjeringen likevel fulgte med på den polske planen, samt at regjeringen fulgte med på USAs syn på den, var at Norges NATO-delegasjon innrapporterte en erklæring fra det amerikanske utenriksdepartementet, til UD, 20. oktober. Denne informerte om at USA ikke hadde endret sin negative holdning til den polske idéen. Bakgrunnen for dokumentet var at enkelte trodde at USA hadde endret syn, på grunn av en uttalelse den amerikanske senatoren Hubert Humphrey hadde gitt i Warszawa.³²²

Jeg vil påstå at det var såpass mange som tilhørte tilhengerne, og som nok hadde en viss påvirkning på regjeringens politikk, at det kan ha påvirket regjeringen til å ha øyne og øre åpne for det polske forslaget også i tidsrommet 1960-63. I denne sammenhengen inkluderer jeg ikke Gustavsen.³²³ Gustavsens ukritiske omfavnelse av den polske idéen, sammen med den ganske isolerte fløyen av planen og lignende forslags innbitte motstandere, ledet an av Høyres Petersen, kan på en annen side ha påvirket Lange til å uttale seg litt mer stivbent om den polske idéen, enn hva han ellers ville ha gjort.

Alt i alt mener jeg at tilhengerne hadde en større påvirkning på regjeringen enn kritikerne i tidsrommet 1960-63. Flesteparten av tilhengerne delte også regjeringens reservasjoner overfor den polske idéen. Når Lange således uttalte at en nødvendig forutsetning for en realisering av planen var at den ikke måtte forrykke maktbalansen mellom

³¹⁹ S. tid 1959-60, s. 1599, 9. februar.

³²⁰ SA, UUKK, 13.10.1961.

³²¹ S. tid, 1961-62, s. 51, 19. oktober.

³²² UD 33.12/34, bd. 5., NATODelParis til UD, 20.10.1961; UD 33.12/34, bd. 5., «Unclassified Text of Statement by *Department of State* Press Officer Regarding the Rapacki plan». Det er ikke usannsynlig at amerikanerne gav denne erklæringen for å berolige vesttyskerne, siden uttalelsen understreket at en realisering av planen ville virke diskriminerende for Vest-Tyskland. For øvrig tilhørte Humphrey, som gav uttalelsene, venstresiden av amerikansk politikk, og var senere (1965-69) visepresident under president Johnson. Også Tamnes har framhevet Humphrey som en av de amerikanske toppolitikere med sympati for Rapacki-planen og lignende forslag. Se Tamnes 1981: 3.

³²³ Finn Gustavsen og hans partifeller ble overvåket av Politiets overvåkingstjeneste store deler av den kalde krigen. I dag er det allment kjent at Gustavsen selv, og hans stortingskollega fra partiet, Asbjørn Holm, ikke hadde uærlige motiver med sin politikk. Gustavsen var også kjent som den mest «østkritiske» av toppene i Sosialistisk Folkeparti. Men, partiets leder, Knut Løfsnes, hadde nære relasjoner med øststater som Øst-Tyskland og Polen. For mer, se Rossavik 2011: 237-262, Holtmark 1999: 193-214 og 225-268 og Bergh og Eriksen 1998: 124-149.

øst og vest, gjenspeilet dette det norske politiske miljøets holdninger.³²⁴ I 1963 var ikke de polske forslagene noe tema overhodet i Stortingets utenriksdebatter. Før vi kommer til dette året, skal vi ta en nærmere titt på den tredje polske planen.

Rapacki-planens tredje utgave presenteres i mars 1962

Den tredje versjonen av Rapacki-planen ble lansert av Polens delegater på den internasjonale nedrustningskonferansen i Genève 28. mars 1962. For øvrig var det fokus på idéen høsten 1961, da enkelte vestlige regjeringer nevnte planen som et alternativ til de sovjetiske fredsforslagene for Tyskland, som følge av en viss stabilisering rundt Berlin etter byggingen av Berlin-muren.³²⁵

Selv om de polske delegatene på Genève-konferansen muligens ikke ventet de helt store resultatene av initiativet i mars 1962, gjorde lanseringen av den tredje planen, slik Zoltan Maruzsa har påpekt, det mulig for Polen å forsterke motsetningene om atomvåpen som på dette tidspunkt rådde mellom NATO-landene.³²⁶ Maruzsa framhever og at i kontrast til den andre utgaven, ble den tredje versjonen ikke fulgt med noe særlig oppmerksomhet, av hverken den vestlige pressen eller offentligheten. Således ebbet den lille interessen som fantes for den tredje utgaven av planen stort sett ut i løpet av sommeren 1962. Cuba-krisen samme høst gjorde det enda vanskeligere for Polen å holde planen oppe på den internasjonale dagsordenen.³²⁷ Maruzsas påstand om at den tredje versjonen av planen var den som fikk minst oppmerksomhet av de polske forslagene i tidsrommet 1957-1965, blir styrket av de få norske reaksjonene på forslaget, både på Stortinget og hos UD. Dette særlig med tanke på at Norge var et av de vestlige landene som beskjeftiget seg mest med de polske idéene.

Rapacki-planens tredje utgave var i stor grad identisk med den andre varianten av planen. Forskjellene mellom de to var for det første at den tredje åpnet for at andre stater, i tillegg til de opprinnelige, kunne slutte seg til arrangementet hvis de var interesserte.³²⁸ For det andre tok den tredje versjonen til orde for en fjerning av forsyningsmidlene til atomvåpen i sonen, mens de tidligere utgavene begrenset seg til kjernefysisk krigsmateriell.³²⁹ Hvordan ble egentlig den tredje planen mottatt blant Norge og landets allierte?

³²⁴ Se for eksempel S. tid, 1961. s, 2573-2574, 21. mars og S. tid, 1961-62. s, 2084, 27. februar.

³²⁵ Maruzsa 2009: 13.

³²⁶ Maruzsa 2009: 14.

³²⁷ Maruzsa 2009: 15.

³²⁸ UD 33.12/34, bd. 5., UD-notat fra 3. pol. ktr., 21.05.1962. I notatet påpekes det at i motsetning til tidligere versjoner omfattet den tredje utgaven også kutt i konvensjonelle styrker, men dette var jo allerede inkludert i det som jeg kaller den andre planen i denne oppgaven.

³²⁹ Samme sted. Se også Holst 1983: 3.

De alliertes syn på den tredje Rapacki-planen

5. april 1962 informerte Norges NATO-delegasjon UD om hvordan den tredje Rapacki-planen var blitt behandlet i NATOs rådsmøte dagen i forveien. Her poengterte Norges delegasjon at den amerikanske NATO-delegasjonen framla en erklæring fra det amerikanske utenriksdepartementet, som omhandlet den tredje Rapacki-planens rolle under nedrustningsforhandlingene i Genève.³³⁰

Den amerikanske erklæringen understreket at planen ikke løste nedrustningsforhandlingenes vanskeligheter, at den ville føre til en alvorlig endring i den militære likevekten, og dermed sette verdensfreden i fare. USAs NATO-ambassadør, Thomas Finletter, uttalte på møtet at det ville vært nyttig for de vestlige landene som deltok i nedrustningsdrøftingene i Genève, om NATO-landene som selv ikke deltok i diskusjonene, offentlig erklærte sin støtte til den amerikanske vurderingen av planen.³³¹

Norges meningsbrødre når det kom til nedrustning, Canada og Danmark, kritiserte den amerikanske linjen. Interessant nok framkommer det ikke av kildene at Norges representant i NATOs råd, Jens Boyesen, skal ha uttalt seg.³³² Kanskje holdt Boyesen, som etter alt å dømme var til stede på møtet, stilt av hensyn til USA, siden han som norsk representant muligens følte seg truffet av den amerikanske kritikken?

Boyesen oppsøkte nemlig den amerikanske NATO-delegasjonen 5. april for å orientere seg om bakgrunnen for Finletters henstilling. Her fikk han forklart at USAs delegasjon til nedrustningskonferansen i Genève hadde poengtert at den ville fått styrket sin stilling og argumentasjon, dersom andre europeiske land gikk ut og støttet det kritiske synet på planen, som USAs delegerte til nedrustningskonferansen i Genève forfektet.³³³

Det er ikke utenkelig at de negative reaksjonene USAs delegerte til NATO og til Genève fremmet, kan ha påvirket norske styresmakter til å holde en lav profil til den tredje Rapacki-planen, samt ha påvirket norske myndigheter til å unngå å reagere offisielt på planen. På den annen side utelukket ikke Boyesen, som jo var en av de i norsk utenrikstjeneste med best kjennskap til de polske forslagene, at erklæringen fra *Department of State* var begrunnet med hensyn til den vesttyske opinionen.³³⁴ Muligens førte sistnevnte opplysning til at erklæringen ikke ble mye vektlagt på norsk hold, og at det amerikanske utspillet om Rapacki-planen likevel ikke fikk betydning for de norske holdningene, siden erklæringen kanskje var

³³⁰ UD 33.12/34, bd. 5., NATODelParis til UD, «notat nr. 979», 05.04.1962.

³³¹ Samme sted.

³³² Samme sted.

³³³ UD 33.12/34, bd. 5., NATODelParis til UD, «notat nr. 986», 05.04.1962.

³³⁴ Samme sted.

motivert av å berolige vesttyskerne. Dermed tenkte man kanskje på norsk hold at amerikanerne dermed ikke var så opptatt av Norsk støtte?

Kanskje prøvde amerikanerne likevel å påvirke de vestlige landene med sympati for de polske planene? Dette antydte en av Polens viseutenriksministere, Marian Naszkowski, senere samme måned. Naszkowski henviste også til en uttalelse fra USAs president John F. Kennedy, der sistnevnte så sent som 8. mars 1962 uttalte at atomfrie soner burde undersøkes nærmere.³³⁵ Norske myndigheter kjente nok til Kennedys uttalelse, men det kan likevel ikke utelukkes at USAs negative reaksjon på den tredje Rapacki-planen via Paris og Genève kan ha hatt en viss innvirkning på de norske reaksjonene. George Ball, USAs viseutenriksminister, påpekte overfor Polens ambassadør til USA, 4. mai, at man da på amerikansk hold på ikke anså det internasjonale klimaet som gunstig for planen.³³⁶

Den tredje versjonen fikk uansett liten oppmerksomhet og behandling, både i Norge og i NATO. Eksempelvis poengterte UDs 3. politiske kontor, 21. mai 1962, at kritikken den norske planskissen fra juni 1958 da ble møtt med av NATO-rådets sikkerhetsgruppe, sannsynligvis også var dekkende for den tredje planen.³³⁷ Denne påpekningen gjorde nok 3. politiske kontor for å anta hvordan Norges allierte vurderte den tredje Rapacki-planen. På tross av dette kom det norske nedrustningsutvalget med interessante synspunkter året etterpå.

Nedrustningsutvalgets syn på Rapacki-planen i januar 1963

Det norske nedrustningsutvalget behandlet forslag til atomvåpenfrie soner i Mellom-Europa på sitt møte 23. januar 1963.³³⁸ Utvalget, som også er kjent som «Regjeringens nedrustningsutvalg», ble for øvrig oppnevnt av Stortinget høsten 1961. I den forbindelse uttalte utenriksministeren til Stortinget at utvalget skulle hjelpe regjeringen med å forstå

³³⁵ UD 33.12/34, bd. 5., AmbWar til UD, 10.04.1962. Interessant nok henviste Naszkowski også til en viss «mr. Dean», der sistnevnte 28. mars 1962 skal ha uttalt at USA ville studere Polens tredje Rapacki-plan med «største oppmerksomhet». Her antar jeg det er USAs utenriksminister Dean Rusk det er snakk om.

³³⁶ *FRUS*, 1961-1963, Volume XVI, Document 60 «Memorandum of Conversation», 04.05.1962.

³³⁷ UD 33.12/34, bd. 5., UD-notat fra 3. pol. ktr., 21.05.1962. Se kapittel tre for utdypning om den norske planen og kritikken den ble møtt med i NATO.

³³⁸ Bakgrunnen for at nedrustningsutvalget diskuterte sonevis uttynning ved dette møtet, var at utvalget hadde mottatt en utredning fra Forsvarsstaben om dette, datert 08.12.1962. Det kan også virke som, ut fra møteprotokollen å bedømme, som om det eksisterte en viss uenighet mellom Forsvarsstaben og nedrustningsutvalget om de militære konsekvensene av militær uttynning. Jeg har forsøkt å få tak i Forsvarsstabens utredning, og har vært i kontakt med forfatterne av bd. 5 av *Norsk utenrikspolitikk historie*, som bruker kilden i sin framstilling om Rapacki-planen der, og med Forsvarets bortsetningsarkiv, samt RA. Jeg kom da fram til at kilden sannsynligvis befant seg hos RA. Dessverre har undersøkelser gjennomført av ansatte ved RA av kopibøker tilhørende Forsvarsdepartementets H-arkiv og vanlig arkiv i RAFA-4424, Forsvaret, Forsvarsstaben, og min egen gjennomgang av kopibøker tilhørende RAFA-2355, Forsvarsdepartementet, H-arkiv (Det eksisterte ingen kopibok for den aktuelle datoen i RAFA-2355, ordinær arkiv) vært resultatløse. På grunn av tidshensyn valgte jeg å ikke undersøke sakarkivene til disse arkivene mer enn jeg hadde gjort i utgangspunktet. Jeg hadde fra før undersøkt sakarkivet til RAFA-2355 uten å komme over den aktuelle kilden.

samtidens nedrustningsmuligheter. Lange påpekte at det var stormaktenes holdninger som først og fremst var avgjørende for nedrustningens resultater, således kunne ikke Stortinget forvente at utvalget skulle legge fram konkrete løsninger og planer.³³⁹ Det som gjør utvalget relevant for mitt tema er dets interdepartementale sammensetning, med representanter fra de mest sentrale departementene, samt andre aktører som syslet med nedrustning.

Møteprotokollen fra det aktuelle møtet nevner ikke Rapacki-planen eksplisitt, men her kan vi regne med at det var denne utvalget vektla mest. Hovedsakelig siden protokollen nevner den reviderte norske planen, som ble lagt fram i NATO sommeren 1958, og som jo i sin tid var tuftet på Rapacki-planen.³⁴⁰

Utvalget framhevet i protokollen at datidens strategiske situasjon muligens var annerledes enn da den norske regjeringen la fram sin reviderte plan i 1958. Regjeringen hadde jo, som beskrevet i kapittel, tre ikke beskjeftiget seg mer med den reviderte norske planen etter at NATOs ad hoc-komité for sikkerhetsspørsmål avviste den. Nedrustningsutvalgets medlemmer påpekte i protokollen at dette kanskje ville fått ett et annet utfall i januar 1963, på grunn av datidens endrede strategiske situasjon.³⁴¹

Her er det sannsynligvis den amerikanske overgangen fra massiv gjengjeldelse til fleksibel respons, som etter hvert også ble rådende i NATO, utvalget siktet til. Det kan se ut som enkelte medlemmer av utvalget så på en realisering av Rapacki-planen og lignende forslag som mer sannsynlig, i lys av samtidens internasjonale situasjon, sammenlignet med situasjonen i 1958, da massiv gjengjeldelse rådde. Enkelte i utvalget påpekte likevel at forutsetningen med økte konvensjonelle styrker i vest, som var et viktig moment med fleksibel respons, enda ikke var oppfylt. Dermed var kanskje ikke den strategiske situasjonen vesentlig endret fra 1958.³⁴² Det er heller ikke utenkelig at noen av utvalgets medlemmer var mer opptatt av Rapacki-planen og lignende forslag, siden enkelte kan ha ment at innføringen av fleksibel respons kan ha økt sjansene for en sentraleuropeisk krig, sammenlignet med den strategiske situasjonen under massiv gjengjeldelse.

³³⁹ RA, S-1005, Aa, L0014, Regjeringskonferanse nr. 46, 1961, og S. tid 1961, s. 52, 19. oktober.

Nedrustningsutvalget var etterspurt av flere på Stortinget, blant annet Finn Moe og Gunnar Garbo.

³⁴⁰ RA, RAFA-2355, 2, D, boks L0189, mappe «203. 4 Det norske nedrustningsutvalg», «Protokoll fra nedrustningsutvalgets møte», 23.01.1963. Tilstede på møtet var følgende sentrale embetsmenn: Ekspedisjonssjef i UD, Georg Kristiansen, byråsjef i UD og utvalgets sekretær, Rolf Busch, Ekspedisjonssjef ved SMK, Andreas Andersen, Generalmajor Wilhelm Hansteen, professor i rettsvitenskap ved Universitetet i Oslo, Anders Bratholm, direktør ved Forsvarets forskningsinstitutt (FFI) Finn Lied, Høyres stortingsrepresentant Reidar Bruu og Venstres stortingsrepresentant Gunnar Garbo. Sveriges Ambassadør i Norge, Rolf Edberg, var innbudt som foredragsholder. Den eneste fraværende ved møtet var LO-leder og stortingsrepresentant fra Ap, Konrad Nordahl.

³⁴¹ Samme sted.

³⁴² Samme sted.

Alt i alt kan likevel nedrustningsutvalgets syn peke i retningen av at USAs og etter hvert NATOs strategiendring aktualiserte de polske forslagene på norsk hold, og førte til et mer positivt norsk syn på den polske idéen. Hovedårsaken var altså den angivelige konvensjonelle oppbygningen i vest, som nok gjorde at planen ble ansett som mindre farlig. Noe av årsaken var muligens også at den nye doktrinen representerte en større harmonisering mellom norske og amerikanske ønskemål om spredning av atomvåpen, selv om USAs politikk i praksis ikke oppfylte dette ønsket i samtiden.

Utvalgets medlemmer mente i tillegg at idéen om sentraleuropeiske nedrustede soner ikke burde avvises, uavhengig om regionens land *ville* inkluderes i slike løsninger.³⁴³ Videre understreket protokollen at det var verdifullt for nedrustningsutvalget å fortsatt befatte seg med uttynningssoner for Mellom-Europa, siden slike kunne bli mer aktuelle i framtiden. Følgelig ble det konkludert med at utvalget fremdeles ville ha nedrustede soner for Mellom-Europa på dagsordenen.³⁴⁴

Protokollen fra utvalgets møte ikke er veldig omfattende. Ut fra denne er det likevel ingen ting som tyder på at møtets representanter, fra blant annet UD, SMK samt Forsvarets representant, Generalmajor Wilhelm Hansteen, var uenige om utvalgets behandling og syn på nedrustede soner i Sentral-Europa. Unntaket var at enkelte vektla betydningen av endringen i den strategiske situasjonen for nedrustede soner ulikt.

Den internasjonale avspenningen økte i styrke utover 1963, og først på slutten av dette året ble det igjen fokus på de polske forslagene fra norske styresmakter, når det siste forslaget i rekken, Gomulka-planen, ble lansert på tampen av året. Dette behandles i neste kapittel.

Konklusjon

Det eksisterte i kapitlets tidsrom, i Norge i likhet med i Vesten generelt, en mindre interesse for de polske planene, primært på grunn av den internasjonale spenningen i Europa, og da særlig rundt Tyskland og Berlin. Dette gjorde det vanskelig for polakkene å holde Rapacki-planen på den internasjonale agendaen. Det var hovedårsaken til at den tredje planen fikk liten oppmerksomhet i Norge. En sekundær årsak til de få norske reaksjonene på den tredje planen, kan ha vært de negative uttalelsene planen fikk fra amerikansk hold.

Debattene på Stortinget har vist at det norske politiske miljøet bare i begrenset grad så de polske planene som løsninger på den anspente situasjonen i Europa. Fra Lange og UD's ståsted var Rapacki-planen av sekundær interesse så lenge den internasjonale situasjonen ikke

³⁴³ Samme sted.

³⁴⁴ Samme sted.

beredte grunnen for regionale nedrustningsforslag. Således mente regjeringen at man måtte vente med planen og lignende forslag, til det internasjonale klimaet igjen innbød til konstruktive diskusjoner mellom øst og vest. Et interessant funn er at da man fikk et slikt *window of opportunity*, i kjølvannet av det sovjetisk-amerikanske toppmøtet høsten 1959, virket det som Rapacki-planen, i forbindelse med Langes Polen-reise, ikke var aktuell. Især fordi man skimtet mer omfattende arrangementer enn de polske som utgangen av samtidens bedre klima. Det kan også indikere at norske styremakter så på den polske idéen som lite formålstjenlig for å oppnå reell nedrustning, når utsiktene til nettopp det forbedret seg.

Norske styresmakter så fortsatt på Rapacki-planen som et mulig konstruktivt første skritt på veien til et mere omfattende arrangement. Det var hovedårsaken, sammen med den stadige ønskeligheten av å ville gi konsesjoner til Polen som en av de mer liberale øststatene, til at man fortsatt ønsket å støtte Polens nedrustningsbestrebelser.

Dette konkluderte også det interdepartementale nedrustningsutvalget med i januar 1963, helt på linje med NATO generelt, og amerikanerne spesielt. I den forbindelse har også dette kapitlet har vist at man på norsk hold fulgte med på de allierte holdningene til Rapacki-planen. Det er likevel lite som tyder på at dette ble en mer bevisst politikk etter Kennedys inntreden som president. I sammenheng med den nye amerikanske administrasjonens politikk, kan det være interessant at nedrustningsutvalget, sammen med oberstløytnant Arne Haugan, viste at forestillingen om en kobling mellom endring i NATOs strategi og Rapacki-planen, var til stede på norsk hold. Både hos sentrale og mer perifere aktører. Disse støtter og opp om at man så mer positivt på planen under en doktrine med mer fokus på konvensjonelle styrker.

6. Desember 1963-oktober 1965: «Ny aktualitet for de polske forslagene»

Innledning

Kapitlet omhandler et tidsrom der sonedialogen mellom Norge og Polen fikk fornyet aktualitet, eksemplifisert først og fremst ved at de gjensidige besøkene mellom de to lands myndigheter ble gjenopptatt i denne perioden.³⁴⁵ Gomulka-planen, det siste polske forslaget i rekken, ble fremmet av Polens leder Wladyslaw Gomulka, i desember 1963. Kombinasjonen av planens mindre omfattende og mer realistisk innrettede karakter, kombinert med utviklingen i den internasjonale avspenningen, gjorde at den norske regjeringen, partiene på Stortinget og vestlige styresmakter generelt, stilte seg mer positiv til denne enn de tre utgavene av Rapacki-planen.

Polske myndigheter presiserte planen i et memorandum fra slutten av februar 1964. Den norske reaksjonen på dette ble utarbeidet i lys av drøftingene i NATOs politiske komité. Fra og med januar 1965 avtegnet det seg en mer positiv holdning hos norske styresmakter overfor de polske forslagene, spesielt Gomulka-planen. Fra rundt 1965 begynner så andre spørsmål å få en mer framtrædende rolle i dialogen mellom de to landene enn idéen om atomvåpenfrie og nedrustede soner. Slike idéer hadde fram til dette tidspunktet vært selve bærebjelken i de norsk-polske relasjonene siden det polske regimeskiftet høsten 1956.

Jeg vil forsøke å svare på tre spørsmål i dette kapitlet. For det første, eksisterte det også i dette tidsrommet en tydelig avveining hos norske styresmakter mellom å være positiv overfor polske myndigheter, samtidig som man innhentet informasjon om sine alliertes holdninger til planen? For det andre, hvor seriøst tok egentlig norske myndigheter generelt, og regjeringen spesielt, Gomulka-planen? I den forbindelse vil jeg spørre hvor reell den norske velvillige holdningen overfor planen var? Førte den til noen konkrete reaksjoner? For eksempel kontaktet UD FFI for å få en uttalelse om planen, før de allierte drøftingene i NATO. Hva betød dette, og hvilke faktorer var avgjørende for at regjeringen stilte seg mer positiv til Gomulka-planen enn de andre polske forslagene oppgaven behandler? For det tredje, spilte en opposisjon i det norske politiske miljøet, spesielt i regjeringspartiet, en rolle for de mer positive holdningene til den polske idéen på slutten av Gerhardsen-epoken? Var det i så fall en avgjørende rolle eller ikke?

³⁴⁵ Tamnes 1991: 220.

Den internasjonale konteksten

Til tross for at avspenningen i Europa hadde begynt å stabilisere seg i denne perioden, fikk man en økt polsk frykt for større vesttysk innflytelse på NATOs atomvåpen og vesttyske atomvåpen generelt, som følge av diskusjonene i NATO om å opprette den multilaterale atomstyrken MLF.³⁴⁶ Forslaget var opprinnelig lansert av Eisenhower i 1960 og hovedsakelig motivert av å imøtekomme Vest-Tysklands krav om å kontrollere atomvåpen. I løpet av 1963 ble idéen tatt opp med større kraft av Kennedy-administrasjonen.³⁴⁷ Norske styresmakter var for øvrig kritiske til MLF, og mente planen kunne medvirke til spredning av atomvåpen og bidra til økt spenning i det internasjonale klimaet.³⁴⁸

Zoltan Maruzsa har påpekt, for det første, at Polen lanserte Gomulka-planen for å skape problemer for MLF, og, for det andre, at man ønsket å gi en hjelpende hånd til Sosialdemokratene i Vest-Tyskland som på dette tidspunkt var på framgang, og som var ønsket i Polen som Vest-Tysklands ledende parti.³⁴⁹ Sannsynligvis regnet Polen med vesttysk støtte til Gomulka-planen, siden polske styresmakter trodde Konrad Adenauers avgang betød at man endte opp med en mer fleksibel vesttysk ledelse, som kom til å føre en politikk som tjente Polens interesser i større grad. Det var også et viktig aspekt at forslaget ble belyst rett før det vesttyske valget i 1965, som så ut til å bli gunstig for de tyske sosialdemokratene.³⁵⁰

Både etter at Gomulka-planen ble lansert for første gang i slutten av 1963, og da den ble utdypet i et memorandum i februar 1964, stilte de ledende vestmaktene seg negativ til den. Likevel ville ikke for eksempel USA avvise planen like bastant som man avviste Rapacki-planen og amerikanerne avsto ikke planen som et diskusjonsgrunnlag mellom øst og vest.

Etter LTBT i 1963 rettet stormaktene fokus mot ikkespredning. Dette nedrustningsarbeidet skjøt fart de neste årene og kulminerte i første omgang med ikkespredningsavtalen i juli 1968.³⁵¹ Fra rundt 1965 begynte USA og Sovjetunionen i tillegg å diskutere strategisk våpenkontroll. Etter hvert dreide også øst-vest politikken seg mer om den tyske *Ostpolitik*. Følgen av disse faktorene var at problematikken med atomvåpenfrie soner mistet relevans utover 1960-tallet.³⁵² Den internasjonale avspenningen ble samtidig videreført

³⁴⁶ Tamnes 1981: 3.

³⁴⁷ Roberts 1971: 69-70 og Skogrand og Tamnes 2001: 44.

³⁴⁸ Skogrand og Tamnes 2001: 154-155.

³⁴⁹ Maruzsa 2009: 15-16. Polens regjering viste at de tyske sosialdemokratene i SPD ønsket å føre en mer lavspent politikk overfor øst. Den senere vesttyske utenriksminister og kansler Willy Brandts *Ostpolitik* senere på 1960-tallet bekreftet denne forestillingen.

³⁵⁰ Maruzsa 2009: 16.

³⁵¹ For mer om ikkespredningsavtalen fra 1968, se Roberts 1971: 68-74 og 107-108. Etter denne var det neste betydelige steget i nedrustningen SALT 1-avtalen undertegnet i 1972.

³⁵² Tamnes 1981: 24

og bortsett fra hendelsene i Tsjekkoslovakia i 1968 varte avspenningen fram til midten av 1970-tallet.

Gomulka-planen lanseres i desember 1963

Polens leder og generalsekretær i det polske kommunistpartiet, Władysław Gomułka, fremmet under en tale 28. desember 1963, i den polske byen Płock, initiativet som samtidens vestlige presse identifiserte som både en gjentakelse av den modifiserte Rapacki-planen fra november 1958, og som en ny plan, derav navnet.³⁵³

Gomulkas «nye plan» omhandlet, ifølge Norges ambassade i Warszawa, for det første en frysning av den kjernefysiske opprustningen i Sentral-Europa, som i neste omgang skulle gjennomføres med en passende kontroll. For det andre skal førstesekretæren ha tatt til orde for en begrensning av regionens konvensjonelle styrker. Denne opplysningen var feil, siden Polen i første omgang ikke involverte konvensjonelle rustninger. For det tredje uttalte Gomułka, som vi kommer tilbake til, at Polen skulle komme til å presisere idéen mer konkret i nærmeste framtid.³⁵⁴ I etterkant av talen forsøkte UD og Norges ambassader i Warszawa og Washington å innhente ytterligere informasjon om det polske forslaget, samt de alliertes reaksjoner på planen. Norge var, som vi skal se nedenfor, også ett av landene Polen utdypet planen for først.

Norge innleder dialog med USA og Storbritannia om Gomułka-planen

I kjølvannet av Gomulkas tale hadde representanter for norske styresmakter en dialog med sine nærmeste allierte om Gomułka-planen. Norges Polen-ambassadør, Knut Lykke, oppsøkte USAs Polen-ambassadør John Moors Cabot 20. januar 1964, for å søke opplysninger om den nye planen.³⁵⁵ Cabot fortalte Lykke at informasjonen han hadde fått om det siste polske forslaget, fra blant annet Storbritannias Polen-ambassadør, tydet på at den polske regjeringen hadde utarbeidet et forslag man ikke regnet med å få gjennomført. Lykke på sin side opplyste Cabot om den polske viseutenriksminister Józef Winiewicz' forestående reise til Skandinavia, noe Cabot syntes var interessant.³⁵⁶

Polens viseutenriksminister besøkte nemlig Oslo 23. januar for å utdype Gomułka-planen for norske myndigheter. Winiewicz besøkte også Stockholm og København på samme reise for å greie ut om planen. Utenriksminister Lange, statssekretær i UD Jens Boyesen, Ekspedisjonssjef i UD Einar Ansteensen og UDs underdirektør Rolf Busch, var de norske

³⁵³ UD 33.12/34, bd. 5., AmbWar til UD, 14.01.1964.

³⁵⁴ Samme sted.

³⁵⁵ UD 26.17/17, bd. 1., AmbWar til UD, 20.01.1964.

³⁵⁶ Samme sted.

representantene under møtet med viseutenriksministeren. Også Polens ambassadør til Norge, Dorosz, deltok.³⁵⁷

Winiewicz forklarte at man tok sikte på en enkel plan som bare utgjorde første del av Rapacki-planen og som skulle omhandle de samme fire statene, men at Polen var åpen for utvidelse til andre stater. I tillegg tok man bare til orde for *frysing* av atomstridshodene i de fire landene. Viseutenriksministeren påpekte at arrangementet skulle kontrolleres av blandede kontrollorganer fra de berørte landene, samt fra Sovjetunionen, USA og Storbritannia.³⁵⁸

Winiewicz framhevet at Polen hadde drøftet idéen med Sovjetunionen, Øst-Tyskland og Tsjekkoslovakia før Gomulkas tale i desember 1963. Winiewicz avsluttet med å poengtere ønsket om en fortsatt polsk-norsk dialog om spørsmålet, noe Lange også ønsket. Lange uttalte at saken ville bli studert i Norge, før man ville gi en reaksjon gjennom den polske ambassaden i Oslo.³⁵⁹ Selv om møtereferatet ikke beretter stort om norske holdninger til planen, skulle møtet antyde noe om disse med tanke på behandlingen det fikk av UD i etterkant.

Den 24. januar sendte nemlig UD en fortrolig melding til Norges ambassader i USA og Storbritannia, om at et hemmelig referat av samtalen med Winiewicz var sendt til de nevnte ambasadene med flypost samme dag.³⁶⁰ UD understreket videre at departementets foreløpige syn var at kontrollspørsmålet gjorde planen ugjennomførbar.³⁶¹ Mest interessant er det likevel at departementet i den samme meldingen ber de to ambasadene innhente synspunkter fra henholdsvis det amerikanske og britiske utenriksdepartementet.³⁶²

Ønskeligheten av å få synspunkter fra USA og Storbritannia om landenes holdninger til Gomulka-planen i forbindelse med Winiewicz Norges-reise, er nok en god antydning om at UD og Lange ville ta holdningene til Norges viktigste allierte med i betraktningen om hvordan regjeringen skulle reagere på planen. Siden den polske viseutenriksministeren redegjorde detaljert for planen i Norge, kunne UD også få amerikanske og britiske synspunkter på elementer i planen man selv var usikre på. Denne ønskeligheten blir styrket av et notat Jens Boyesen utarbeidet 25. januar. Notatet, som ble vist både Lange og ekspedisjonssjef Ansteensen, påpekte at det var ingen ting som tydet på at amerikanerne ønsket å gå med på det som i notatet blir kalt for et «illusorisk» forslag. Notatet framhever

³⁵⁷ UD 26.17/17, bd. 1., UD-notat fra Rolf Busch, 23.01.1964.

³⁵⁸ Samme sted.

³⁵⁹ Samme sted. Zoltan Maruzsa påpeker at Polen også drøftet planen med øststater som Ungarn, Bulgaria og Romania, før man innhentet perspektiver fra vestlige land som De skandinaviske land, USA, Frankrike og Canada, samt FNs generalsekretær U-Thant. Se Maruzsa 2009: 16.

³⁶⁰ UD 26.17/17, bd. 1., UD til Norges ambassade i Washington (AmbWas) og Norges ambassade i London, 24.01.1964.

³⁶¹ Samme sted.

³⁶² Samme sted.

også at det polske forslaget var lite positivt, samt at det tydet på at polakkene ikke forstod den vestlige argumentasjonen for en gjennomførbar kontroll.³⁶³ Hva var så de amerikanske og de britiske reaksjonene på de norske henvendelsene?

Både *Foreign Office* og *Department of State* hadde omtrent samtidig selv blitt kontaktet og fått framlagt planen av representanter for det polske regimet. Det skal dog nevnes at polakkene ikke la fram en like detaljert presentasjon til USA og Storbritannia som man gav UD i Norge.³⁶⁴ Årsaken til dette var primært fordi Norge var et av landene polske styresmakter hadde størst tillit til når det kom til planene.

Norges ambassade i London rapporterte til UD 27. januar at britene var heller kjølige til det polske forslaget. *Foreign Office* mente likevel det var behov for å diskutere saken i NATO.³⁶⁵ Innberetningen fra Norges ambassade i Washington, der en av utenriksminister Langes mest betrodde menn, Hans Engen, var ambassadør, var mer interessant. Den fortalte at USA i høyeste grad helst ikke ville gi noen negativ reaksjon på de polske henvendelsene, slik man gjorde da Rapacki-planen ble presentert. Følgelig ønsket amerikanerne å be den polske regjeringen om ytterligere opplysninger og klargjøringer, noe som kan tolkes som en forholdsvis positiv reaksjon. Amerikanerne mente forslaget var interessant, spesielt siden Sovjetunionen kunne oppfatte det som en demonstrering av polsk politisk uavhengighet.³⁶⁶ USA stilte seg likevel skeptisk til planens gjennomførbarhet, særlig på grunn av kontrollspørsmålet, og fordi planen inneholdt tre østlige, og bare ett vestlig land.³⁶⁷

I etterkant av konsuleringene med de nærmeste allierte gav Norge og Danmarks representanter i NATOs politiske komite, 28. januar, en felles presentasjon av synspunktene Winiewicz la fram under sine besøk i de to landene.³⁶⁸ Boyesens nevnte notat, fra 25. januar,

³⁶³ UD 26.17/17, bd. 1., UD-notat fra Jens Boyesen, 25.01.1964. Det er på sin plass å framheve at Langes statssekretær, til tross for den skeptiske holdningen som blir presentert til planen i notatet, mente det var av stor verdi for Norge å opprettholde kontakten med Polen, spesielt siden det polske regimet presenterte planen i Norge før den ble offentliggjort i et internasjonalt forum. Notatet har for øvrig en formell karakter, og ble sannsynligvis sendt fra UD til andre sentrale aktører. *Hvilke* framkommer ikke av kilden.

³⁶⁴ Notatene fra 27. og 28. januar, henholdsvis fra ambassaden i London til UD, og fra AmbWas til UD påpeker begge at opplysningene Storbritannia og USA hadde fått var mindre omfattende enn informasjonen Winiewicz hadde gitt UD i Oslo. For eksempel fikk britene presentert en plan i tråd med Gomulkas tale fra desember 1963. Se fotnotene under, nr. 365 og 366.

³⁶⁵ UD 26.17/17, bd. 1., Ambassaden i London til UD, 27.01.1964. Britene mente det var lite hensiktsmessig å drøfte nedrustningstiltak med det polske regimet. *Foreign Office* mente at planen var sovjetinspirert, og at det derfor bare nyttet å prate med russerne om den.

³⁶⁶ UD 26.17/17, bd. 1., AmbWas til UD, 28.01.1964. Amerikanerne mente planen kunne være et uttrykk for polsk politisk uavhengighet, fordi det hadde vært stille om planen i noen uker mellom Gomulkas tale i desember 1963, fram til de nye polske framstøtene på dette tidspunkt.

³⁶⁷ Samme sted.

³⁶⁸ UD 26.17/17, bd. 1., «Norwegian delegation to NATO, Confidential», udatert. Selv om dette er udatert må det sees i sammenheng med UD 26.17/17, bd. 1., NATODElParis til «Mr. Hooper», 30.01.1964.

påpekte at man gjorde dette blant annet for å innhente de øvrige alliertes synspunkter.³⁶⁹ Det framkommer ikke av kildematerialet hva disse var i dette tilfellet. Noen egne synspunkter fra de to landenes representanter viste seg heller ikke, bortsett fra at man i begge land ville gi forslaget en inngående undersøkelse.³⁷⁰

15. februar 1964 pratet så Engen med USAs viseutenriksminister Averell Harriman. Engen forhørte seg her ytterligere om det amerikanske synet på Gomulka-planen. Harriman uttalte at han ikke kjente forslaget i detalj, men at USA anså forslaget som ugjennomførbart. Harriman mente forslaget skapte problemer for amerikanerne, siden USA ikke ville gjøre noe med planen uten Vest-Tysklands godkjenning. Viseutenriksministeren påpekte videre overfor Engen at det ikke var utenkelig at Sovjetunionen hadde oppmuntret Polen til å komme med forslaget, siden begge landene var interessert i en stabil situasjon i Mellom-Europa.³⁷¹ Engen opplyser i samme notat at *Department of State* erklærte 17. februar at på tross av planens svakheter, ville USA undersøke forslaget nøye i hensyn til blant annet NATO-forpliktelsene og forholdet til MLF.³⁷² Det er ikke utenkelig at ambassadenes tilbakemeldinger, samt Engens innrapportering om at USA stilte seg mer positiv til Gomulka-planen enn til Rapacki-planene, kan ha vært noe av forklaringen på at UD og regjeringen i de neste par årene inntok en mer positiv holdning til Gomulka-planen enn hva man gjorde til de foregående polske forslagene.

Uttalelsen fra Forsvarets forskningsinstitutt

UD bestilte i slutten av januar 1964 en uttalelse fra FFI om Gomulka-planen. Det var spesielt mulighetene for gjennomføring av en effektiv kontroll for de gjeldende våpnene som interesserte UD.³⁷³ Følgelig leverte FFI sitt svar til UD 24. februar. Etter alt å dømme var det Sikkerhetspolitisk gruppe, tilknyttet FFIs Systemgruppe, under ledelse av daværende forskningssjef Erik Klippenberg, som beskjeftiget seg med planen. Systemgruppen jobbet ikke med våpenkontroll og nedrustning i utgangspunktet, men i mars 1962 bad FFIs direktør Finn Lied om myndighetenes aksept for at gruppen også skulle befatte seg med slike emner.³⁷⁴ En sentral aktør ved denne gruppen var daværende forskningsstipendiat ved FFI, Johan Jørgen Holst. Holst ble tilsatt ved FFI i denne stillingen i 1963, og avanserte til leder

³⁶⁹ UD 26.17/17, bd. 1., UD-notat fra Jens Boyesen, 25.01.1964.

³⁷⁰ UD 26.17/17, bd. 1., «Norwegian delegation to NATO, Confidential», udatert.

³⁷¹ UD 26.17/17, bd. 1., AmbWas til UD, 17.02.1964.

³⁷² Samme sted.

³⁷³ UD 26.17/17, bd. 1., UD til FFI, 27.01.1964.

³⁷⁴ Njølstad og Wicken 1997: 314.

for Sikkerhetspolitisk gruppe to år senere.³⁷⁵ En god indikasjon på at Holst arbeidet med Gomulka-planen, som vi skal komme tilbake til, var at han publiserte en artikkelserie med strategiske betraktninger om planen, i *Arbeiderbladet*, i april 1964. Hva var så FFIs syn på planen?

I redegjørelsen som ble oversendt UD 24. februar, la FFI, som bestilt av UD, først og fremst vekt på kontrollmulighetene ved en eventuell realisering av Gomulka-planen. Kort oppsummert framhevet FFI at mulighetene for å finne fram til en effektiv kontrollordning var heller små.³⁷⁶ Andre elementer som utgreiingen omhandlet var for det første hva alternative avtaletyper ville føre til primært med hensyn til kontrollmuligheter. Dette påpekte sannsynligvis FFI siden det polske forslaget på dette tidspunkt hadde en foreløpig utforming. For det andre la FFI vekt på strategiske betraktninger og framhevet at en realisering av planen kunne føre til økte krav om annerkjennelse av det østtyske regimet, samt at Vest-Tyskland kunne oppfatte planen som diskriminerende, siden potensielle MLF-skip som følge av en realisering av planen ikke ville få mulighet til å anløpe vesttyske havner.³⁷⁷

FFIs uttalelse er antakeligvis en god indikasjon på at regjeringen gav Gomulka-planen en seriøs behandling, samt at man ønsket en grundigere analyse av kontrollaspektet ved idéen, som ble sett på som det mest problematiske på vestlig hold. Kontrollproblemet ble, som vi skal komme tilbake til, også framhevet av Lange som det mest problematiske med planen under Stortingets behandling av planen senere samme år.

At UD tok FFIs utredning seriøst, er et notat fra UD til Norges NATO-delegasjon 25. februar et godt eksempel på. Her henviste UD til FFIs rapport og understreket kontrollproblemene ved planen. I samme notat påpekte UD likevel viktigheten av å oppmuntre østblokkland til selvstendig opptreden på nedrustningsfeltet, følgelig burde ikke vestmaktene stille seg negative til det polske forslaget. Her påpekte UD og at en norsk reaksjon overfor Polen ville bli vurdert i lys av konsultasjonene i NATO.³⁷⁸ Sistnevnte er nok en god pekepinn på at hensynet til de allierte fortsatt var meget viktig for norske styresmakter, også i prosessen med å følge opp Gomulka-planen.

Det skal og framheves at Norges NATO-delegasjon uttalte seg i tråd med FFI på

³⁷⁵ Erik Klippenberg påpekte under telefonsamtale 06.09.2013 at siden hukommelsen ikke var som før, kunne han ikke berette særlig om FFIs behandling av de polske soneforslagene. Likevel uttalte han at det sannsynligvis var Johan Jørgen Holst som beskjeftiget seg med dette ved FFI, og at det her eksisterte et vist samarbeid mellom FFI og UD. Se også Njølstad og Wicken 1997: 314-316 og Ruud 2009: 65-66.

³⁷⁶ Se UD 26.17/17, bd. 1., «Polsk forslag om fastfrysning av «atomsituasjonen» i Sentral-Europa» fra FFI, 24.02.1964; UD 26.17/17 bd. 1., UD til NATODelParis, 25.02.1964.

³⁷⁷ UD 26.17/17, bd. 1., «Polsk forslag om fastfrysning av «atomsituasjonen» i Sentral-Europa» fra FFI, 24.02.1964.

³⁷⁸ UD 26.17/17, bd.1., UD til NATODelParis, 25.02.1964.

NATOs rådsmøte 26. februar. Her understreket delegasjonen, som FFI hadde påpekt, at kontrollmulighetene var små.³⁷⁹ At UD mente det var viktig at NATO-delegasjonen hadde FFIs uttalelse å støtte seg på ved rådsmøtet, kan antydes ut fra at FFIs uttalelse ble ekspress-sendt fra UD til delegasjonen, dagen før rådsmøtet.³⁸⁰ Enkelte dokumenter fra UDs arkiv antyder og at UD holdt FFI orientert om hvordan Gomulka-planen ble behandlet i NATO. Det kan i neste omgang bety at FFIs systemgruppe var en aktør myndighetene ønsket å ha med videre på råd om det polske forslaget.³⁸¹

Memorandum om Gomulka-planen

Gomulka-planen ble spesifisert og ytterligere aktualisert gjennom et memorandum polske myndigheter framla 28. februar 1964. Memorandumet ble forelagt Norges ambassadør i Polen, Knut Lykke, dagen etterpå.³⁸² I memorandumet understreket polakkene at man tok til orde for å fryse de eksisterende kjernefysiske rustningene i de fire landene. Fastfrysingen skulle gjelde alle typer kjernefysiske ladninger, samt skulle landene med væpnede styrker i området ikke bruke kjernefysiske elementer i noen grad. Et kontrollsystem skulle opprettes for å sikre at forpliktelsene skulle oppfylles.³⁸³

Dette kontrollsystemet skulle omfatte bedrifter som ble brukt, eller kunne bli brukt, til produksjon av nukleære våpen. I tillegg skulle systemet innrettes mot knutepunkter ved lufthavner, til lands, ved veitransport, og til havs, ved havner. Kontrollen og overvåkingen av kontrollsystemet skulle ivaretas av kommisjoner med representanter fra både Warszawapakt- og NATO-landene.³⁸⁴

Et springende punkt skulle bli at memorandumet ikke hadde noen klar oppskrift for hvordan kontrollsystemet skulle fungere i praksis. Polakkene påpekte at bestemmelsene om gjennomføringen av forslaget burde bli fastsatt i passende dokumenter. Den polske regjeringen understreket til slutt ønskeligheten av å inngå i konstruktive forhandlinger for å utvikle planen videre.³⁸⁵

³⁷⁹ UD 26.17/17, bd. 2., UD-notat fra 3. pol. ktr., 23.03.1964.

³⁸⁰ UD 26.17/17, bd. 1., UD til NATODelParis, 25.02.1964.

³⁸¹ Se for eksempel UD 26.17/17, bd. 1., «Gomulka-planen» fra Petter Graver, 13.03.1964; UD 26.17/17, bd. 3., notat Graver til FFI, 08.04.1965.

³⁸² UD 26.17/17, bd. 1., AmbWar til UD, 29.02.1964.

³⁸³ UD 26.17/17, bd. 1., uoffisiell oversettelse av «Memorandum fra regjeringen i Folkerepublikken Polen om frysning av kjernefysiske og thermo-kjernefysiske rustninger i Sentral-Europa.», udatert. (Men det står påført «24.06.65» i dokumentets øvre venstre hjørne)

³⁸⁴ Samme sted.

³⁸⁵ Samme sted.

Drøftingene i NATO om Gomulka-planen

Fra mars til mai 1964 fant det sted interne diskusjoner i NATO om hvordan medlemslandene skulle stille seg til det polske planforslaget. 17. mars foregikk det drøftinger i NATOs politiske komité der representanter fra alle medlemslandene gav uttrykk for at forslaget ikke kunne godtas på grunn av det problematiske kontrollspørsmålet.³⁸⁶ Norges representant var ved denne anledningen på linje med representantene fra Danmark, Storbritannia og Belgia, som mente man måtte oppmuntre polakkene til fortsatt å utvikle sine idéer.³⁸⁷

24. mars, i en ny diskusjonsrunde i samme komité, sluttet Norges representant, sammen med Belgia og Italias, opp om det britiske synet, som gikk ut på at Gomulka-planen, militært sett, ikke var i Vestens disfavør. Belgias representant skal ved samme anledning ha kritisert Storbritannia og USAs svarnoteutkast til det polske memorandumet, og påpekt at disse ikke i tilstrekkelig grad tok hensyn til ønskeligheten av å oppmuntre polske styresmakter til å fortsette dialogen i saken. Norge og Canadas representanter sluttet seg til denne kritikken.³⁸⁸ For øvrig stilte Norge og Canadas delegerte ved samme anledning spørsmål ved hensiktsmessigheten av å koble spørsmålet om regionale sikkerhetsordninger i Sentral-Europa til løsningen av de politiske problemene i området.³⁸⁹ Her ser vi at norske styresmakter var tilbøyelige til å kritisere sine viktigste allierte, dog med støtte hos sine meningsbrødre i alliansen.

2. april var det en ny drøfting i den politiske komité om hvordan man skulle utforme svaret på det polske memorandumet. For det første var det uenighet mellom medlemslandene om man skulle inkludere at Gomulka-planen ville virke til østblokkens strategiske fordel i et svar til polakkene. For det andre var det uenighet om man skulle sammenkoble regionale sikkerhetsordninger i Sentral-Europa med løsningen av de politiske problemene i området. Det var, for det tredje, bare enighet i komitéen om at man skulle understreke kontrollvanskelighetene i et svar til polakkene.³⁹⁰ Ved samme anledning fikk Canadas representant tilslutning fra flertallet i komiteen om at det ikke var nødvendig å få en vurdering fra NATOs militærmyndigheter før man oversendte polske myndigheter svar. Spesielt USAs representant skal ha uttrykt sterkt ønske om en slik vurdering. Møtet konkluderte med at bare rådet kunne fatte en slik beslutning, og at Gomulka-planen skulle bli tatt opp på et av de nærmeste rådsmøtene.³⁹¹

³⁸⁶ UD 26.17/17, bd. 2., NATODelParis til UD, 19.03.1964.

³⁸⁷ Samme sted.

³⁸⁸ UD 26.17/17, bd. 2., NATODelParis til UD, 28.03.1964.

³⁸⁹ Samme sted. Vest-Tysklands representant avviste planen ved dette møtet.

³⁹⁰ UD 26.17/17, bd. 2., NATODelParis til UD, 03.04.1964.

³⁹¹ Samme sted.

En generell kommentar til behandlingen i NATOs politiske komité var at USA, Storbritannia, Canada, Vest-Tyskland og Belgia, la fram sine svarutkast til det polske memorandumet. Av disse svarene kan det påpekes at Vesttyskerne var mest negative, mens Canada og Belgia sterkest vektla verdien av å opprettholde dialogen med polakkene. De tre sentrale innvendingene mot planen i komiteen var som følger: Planens innvirkning på maktbalansen siden Sovjetunionen ikke var inkludert, kontrollproblemet, og for det tredje sammenhengen mellom sikkerhetsløsninger og politiske løsninger i Mellom-Europa. Det var spesielt amerikanerne som bekymret seg over planens innvirkning på maktbalansen.³⁹²

UDs 3. politiske kontor påpekte 10. april at Norge, på linje med det amerikanske, belgiske og britiske svar, måtte gi uttrykk for en tilfredshet med det polske initiativet overfor polakkene. Således poengterte 3. politiske kontor at også mindre aktører som Polen hadde roller å spille på nedrustnings arena.³⁹³ Også ved denne anledningen understreket man kontrollproblemet med planen, og 3. politiske kontor konstaterte, interessant nok, at en nærmere redegjørelse for det norske synet på dette spørsmålet måtte utarbeides på grunnlag av FFIs vurdering fra 24. februar samme år.³⁹⁴ Det ble ved samme anledning påpekt fra kontoret at norske styresmakter ikke burde bevege seg inn på planens innvirkning på maktbalansen, eller Sentral-Europas politiske problemer, i et norsk svar til polske myndigheter. Kanskje ville ikke 3. politiske kontor påpeke maktbalansen siden USA understreket maktbalanseproblemet ved planen, og at man ikke ønsket å legge seg ut med amerikanerne? På en annen side framhevet 3. politiske kontor at planens innvirkning på maktbalansen var et usikkert punkt.³⁹⁵

3. politiske kontor avsluttet notatet ved å understreke at man i et norsk svar burde vise til vestlige forslag med tilknytning til kontrollproblemet, som omhandlet frysing av leveringsmidler for kjernefysiske våpen, samt et forslag om en observasjonspostordning, som mulige alternativer til Gomulka-planen, for å løse Sentral-Europas sikkerhetsproblem. 3. politiske kontor mente at hvis man trakk inn disse forslagene, gav man ikke uttrykk for en norsk avvisning av planen. Interessant nok ville man likevel ikke gjøre som Belgia, som i sitt svar uttrykte ønske om fortsatte konsultasjoner.³⁹⁶ Med andre ord ser det ut som at det våren 1964 eksisterte en avveining på norsk hold mellom å holde seg inne med de vestlige landene som var mest positive til det polske forslaget, på den ene siden, samt at man ikke ville legge seg ut med litt mer skeptiske allierte, som Vest-Tyskland og USA, på den andre siden. Man

³⁹² UD 26.17/17, bd. 2., UD-notat fra 3. pol. ktr., 10.04.1964.

³⁹³ Samme sted.

³⁹⁴ Samme sted.

³⁹⁵ Samme sted.

³⁹⁶ Samme sted.

ville sitte på gjerdet. Men, kom det et norsk svar på memorandumet?

UD påpekte 14. april 1964 overfor Norges NATO-delegasjon at man på norsk side mente Gomulka-planen militært sett var gunstig for NATO. Man understreket og at man på norsk hold ikke hadde motforestillinger mot at planens innvirkning på den militære balansen ble forelagt NATOs militærmyndigheter, som amerikanerne hadde ønsket.³⁹⁷ I samme melding framhevet UD at konsultasjonene i Den politiske komité hadde vært nyttige, og gunstigheten av at en del lands svarutkast til det polske memorandumet hadde uttrykt tilfredshet overfor det polske initiativet. UD ville og at norske myndigheter, i likhet med Belgia, skulle oppmuntre polakkene til fortsatte sonderinger.³⁹⁸

NATO-landenes svar til det polske memorandumet skulle tas opp under rådsmøte 15. april. Ved denne anledningen påpekte for øvrig representanten for Det faste utvalg at det var vanskelig for NATOs militærmyndigheter å uttale seg om de militære virkningene av Gomulka-planen. Bakgrunnen skal ha vært uenighet mellom de tre *Standing Group* landene, samt at den nye målsetningen for NATOs strategi ikke var spikret.³⁹⁹

15. april konkluderte blant annet Frankrikes representant at man ikke så formålstjenligheten i å formulere et skriftlig svar til polske myndigheter. Norges nære allierte Danmark var usikre på om man skulle svare. Norske styresmakter delte det franske synet, dermed kom det ingen offisiell norsk reaksjon på det polske memorandumet.⁴⁰⁰ UD henviste i den sammenheng til en avtale Lange hadde inngått med Polens viseutenriksminister Winiewicz, ved sistnevntes norgesbesøk, i januar. Avtalen gikk ut på å komme med en reaksjon til Polens ambassade i Norge. Statssekretær Jens Boyesen gav så en muntlig beskjed til den polske ambassadøren om at kontrollproblemet gjorde planen ugjennomførbar. UD påpekte 13. mai, at med mindre det skulle komme flere polske henvendelser, anså man denne reaksjonen som tilstrekkelig.⁴⁰¹ Under en samtale senere samme måned sa Boyesen og den Polske ambassadøren til Norge, Dorosz, seg enig i at begge land så nytten av å holde en mer uformell kontakt i spørsmålet.⁴⁰²

Det skal nevnes at de fleste vestlige landene, inkludert USA og Storbritannia, svarte på

³⁹⁷ UD 26.17/17, bd. 2., UD til NATOdel, 14.04.1964.

³⁹⁸ Samme sted.

³⁹⁹ UD 26.17/17, bd. 2., NATOdel til UD, 16.04.1964. *Standing Group* bestod av USA, Storbritannia og Frankrike.

⁴⁰⁰ Samme sted.

⁴⁰¹ UD 26.17/17, bd. 2., notat Busch (for utenriksministeren) til NATOdelParis, 13.05.1964; UD 26.17/17, bd. 2., notat til NATOdelParis, 08.05.1964. Se også S. tid, 1964 s. 3345, 4. juni. UD 26.17/17, bd. 2., UD til NATOdelParis, 14.04.1964, antyder at den muntlige beskjeden da allerede var gitt.

⁴⁰² UD 26.17/17, bd. 3., UD-notat fra Jens Boyesen, 21.05.1964; UD 26.17/17, bd. 3., UD-notat fra Jens Boyesen 29.05.1964.

det polske memorandumet. Flere av dem påpekte også den konstruktive karakteren til det polske forslaget.⁴⁰³ Ut fra kildene å bedømme ser det ut som at Gomulka-planen ble liggende i det blå i NATO utover 1964, delvis på grunn av Vietnamkrigen. Således kom det heller ingen vestlige motforslag på denne tiden. Videre skal vi se hvordan planen ble behandlet i Norge, fra våren 1964 og utover.

Johan Jørgen Holst i Arbeiderbladet

Johan Jørgen Holst leverte en artikkelserie på tre sider om Gomulka-planen i regjeringsorganet *Arbeiderbladet*, 9.-11. april 1964. Holst var på denne tiden tilknyttet FFIs systemgruppe gjennom den sikkerhetspolitiske gruppen, som ble formelt opprettet i 1963, og som på denne tiden konsentrerte seg om nettopp slike tiltak som Gomulka-planen, nemlig nedrustning og rustningskontroll.⁴⁰⁴ Ifølge historikerne Olav Njølstad og Olav Wicken var Holst på denne tiden «[...]en pionér, ikke bare i norsk sammenheng, når der gjaldt å undersøke strategiske og sikkerhetspolitiske implikasjoner av ulike nedrustnings- og rustningskontrolltiltak.»⁴⁰⁵

I *Arbeiderbladet* framhevet Holst betydningen av kontrollspørsmålet for Gomulka-planen. Holst påpekte at den polske planen forutsatte at østblokklandene måtte være villige til å godta den nødvendige kontrollen, samt at en kontrollavtale slik planen tilsa, kunne skape flere konfliktkilder mellom øst og vest i Mellom-Europa.⁴⁰⁶ Holst henviste i den forbindelse til et forslag lansert av den amerikanske presidenten Lyndon B. Johnson om at atommaktene skulle stille sine atomreaktorer under kontroll av det Internasjonale Atomenergibyrået, som en mulig løsning på kontrollaspektet med den polske planen. Dette ville føre til en mer generell avtale som skulle omfatte flere land, således ville en slik løsning ikke være diskriminerende overfor Vest-Tyskland, mente Holst.⁴⁰⁷ Han konkluderte artiklene sine med å poengtere at tiltak som Gomulka-planen måtte baseres på partenes fellesinteresser og at lignende initiativ hadde strandet på grunn av øststatenes motstand mot inspeksjon og kontroll.⁴⁰⁸

Vi har allerede sett at FFIs systemgruppe var engasjert i hvordan Norge skulle forholde seg til den polske planen i NATO. Det faktum at Holst, tilknyttet systemgruppen som medlem av den sikkerhetspolitiske gruppen, gav en forholdvis grundig redegjørelse for planen i *Arbeiderbladet* på samme tid, kan være en pekepinn på at den sikkerhetspolitiske gruppen

⁴⁰³ UD 26.17/17, bd. 3., AmbWar til UD, 16.06.1964; UD 26.17/17, bd. 3., NATODelParis til UD, 10.07.1964.

⁴⁰⁴ Njølstad og Wicken 1997: 315.

⁴⁰⁵ Samme sted.

⁴⁰⁶ UD 26.17/17, bd. 2., *Arbeiderbladet*, 11.04.1964.

⁴⁰⁷ Samme sted.

⁴⁰⁸ Samme sted.

ved FFI beskjeftiget seg enda mer med planen enn uttalelsen instituttet gav 24. februar 1964.⁴⁰⁹ Det kan i neste omgang styrke indikasjonen om at norske styresmakter genuint gikk inn for å undersøke kontrollproblemet. Og at regjeringen ikke brukte kontrollproblemet som et vikarierende motiv når den avslo planen, med henvisning til akkurat dette. En slik henvisning gav Lange under en interpellasjonsdebatt på Stortinget i juni 1964, til tross for at utenriksministeren spesielt og regjeringen generelt var positive til planen.⁴¹⁰

Analysen over peker også i motsatt retning enn hva Tamnes gjør i sin studie fra 1981. Her antyder Tamnes at regjeringen muligens opererte med vikarierende beveggrunner da den henviste til kontrollproblemet i forbindelse med Gomulka-planen på denne tiden.⁴¹¹ SFs Finn Gustavsen trakk fram et lignende argument under den nevnte interpellasjonsdebatten på Stortinget 4. juni 1964. Det skal uansett nevnes at Gustavsen i samtiden hadde et mer bastant syn på dette enn hva Tamnes er i sin studie.

Finn Gustavsen tar opp Gomulka-planen på Stortinget

4. juni 1964 ble Gomulka-planen tatt opp til interpellasjon på Stortinget etter initiativ fra Finn Gustavsen. Gustavsen mente det polske forslaget var en konstruktiv og konkret idé som hverken ville gå i Øst- eller Vestblokkens favør, men heller fryse den eksisterende maktbalansen i Sentral-Europa.⁴¹² Gustavsen poengterte og at hans parti synes Gomulka-planen var et tilbakeskritt fra den første Rapacki-planen, som SF synes var et realistisk og godt forslag. SF mente likevel det var av verdi å støtte en begrenset versjon som Gomulka-planen, som hvis den ble realisert, var bedre enn alternativet, fortsatt opprustning.⁴¹³

Lange delte ikke Gustavsens syn på Gomulka-planen som et tilbakeskritt fra den første polske planen, og understreket at Gomulka-planen heller representerte et betydelig framskritt. Utenriksministeren poengterte at vanskelighetene tilknyttet kontrollspørsmålet var avgjørende for at norske styresmakter ikke kunne godta planen. Lange framhevet at fra norsk ståsted var dette hensynet overordnet sammenliknet andre innvendinger mot planen.⁴¹⁴

Finn Moe delte utenriksministerens syn på kontrollaspektet. Moe konstaterte, slik Holst hadde gjort i *Arbeiderbladet* kort tid før interpellasjonsdebatten, at uten en tilfredsstillende kontrollordning på plass, kunne realisering av planen føre til uro på begge

⁴⁰⁹ Jeg ønsket å undersøke FFIs sakarkiv ved RA, for å sjekke om jeg kunne finne mer materiale om FFIs behandling av Gomulka-planen. Men siden store deler av arkivet var gradert, ville jeg måttet ha sprenget tidsrammene for masterprosjektet for å få undersøkt arkivet. Dermed blir dette opp til andre å undersøke.

⁴¹⁰ S. tid, 1963-64, s. 3375, 4. juni.

⁴¹¹ Tamnes 1981: 20.

⁴¹² S. tid, 1963-64, s. 3343, 4. juni.

⁴¹³ S. tid, 1963-64, s. 3344-3345, 4. juni.

⁴¹⁴ S. tid, 1963-64, s. 3344-3345, 4. juni.

sider av jernteppet. Altså det motsatte av planens intensjon.⁴¹⁵

Reformister som Venstres Gunnar Garbo, og regjeringspartiets Arvid Johanson og Sverre Løberg, var representantene som i størst grad sluttet opp om Gustavsens linje. Garbo spurte retorisk om vestmaktene og Norge tydde til kontrollproblemet som et skalkeskjul mens det i virkeligheten var andre motiver som var avgjørende for å avvise forslaget. Garbo mente at Gomulka-planen var et radikalt brudd med tidligere tilbud fra østblokken, siden en kommunistisk stat nå gjorde seg rede til å akseptere et omfattende kontrollsistem.⁴¹⁶ Garbo understreket at planen representerte noe så viktig og verdifullt at man ikke måtte forspille sjansen. Han mente at en helt sikker kontrollordning var vanskelig å gjennomføre, og at norske myndigheter måtte ta en avveining mellom forskjellige interesser for å godta planen. Garbo uttalte i tillegg at Norge kunne ta del i et framtidig utvidet sonearrangement for Europa.⁴¹⁷ Johanson sa seg langt på vei enig i Garbos betraktninger, og mente at norske styresmakter burde ta den risikoen det innebar å godta Gomulka-planen.⁴¹⁸ Løberg påpekte at han tidligere hadde gått inn for å godta Rapacki-planen, og at han nå stilte seg meget positiv til det siste polske forslaget.⁴¹⁹

I sitt andre innlegg sluttet Gustavsen seg til Garbo og Johansons linje. Han delte oppfatningen om at regjeringen kunne ha vikarierende motiver når den ikke ville godta den polske idéen. Gustavsen spurte i den forbindelse utenriksministeren om det var hensynet til Vest-Tysklands negative holdning til planen som var den virkelige bakgrunnen for at regjeringen ikke ville godta planen.⁴²⁰ Hvordan svarte Lange på kritikken?

Lange understreket at da den norske regjeringen først fikk den polske henvendelsen om Gomulka-planen, anså man forslaget som verdifullt, og man bestemte seg for å gi idéen et grundig og omhyggelig studium. Utenriksministeren framhevet at norske sakkyndige som hadde foretatt et slikt studium hadde falt på konklusjonen at spesielt atomstridshodenes utvikling hadde gjort kontrollproblemet nesten umulig å løse.⁴²¹ Det er meget sannsynlig at det var FFIs utredning fra februar utenriksministeren henviste til. Lange uttalte videre at den polske ambassaden var informert om det norske synet på kontrollspørsmålet. Ambassaden var

⁴¹⁵ S. tid, 1963-64, s. 3348, 4. juni. Høyres Per Lønning og John Lyng delte for øvrig og Langes syn, men Lønning var litt mer reservert i sin holdning til Gomulka-planen enn Lyng. Sistnevnte understreket, interessant nok, at også han hadde vært i kontakt med polske myndigheter om planen. Denne holdningen representerte uansett ingen endring i synet på de polske forslagene i Høyre, noe Lønnings uttalelse på s. 3378 i debatten bekrefter.

⁴¹⁶ S. tid, 1963-64, s. 3353, 4. juni.

⁴¹⁷ Samme sted.

⁴¹⁸ S. tid, 1963-64, s. 3360, 4. juni.

⁴¹⁹ S. tid, 1963-64, s. 3380, 4. juni.

⁴²⁰ S. tid, 1963-64, s. 3366-3367, 4. juni

⁴²¹ S. tid, 1963-64, s. 3375, 4. juni.

i tillegg opplyst om at norske myndigheter ønsket å fortsette dialogen med polske myndigheter med formålet om å finne løsninger på Sentral-Europas sikkerhetsproblemer.⁴²²

Vedrørende beskyldningene om at regjeringen hadde vikarierende motiver, henviste Lange til sitt første innlegg, der han understreket at norske styresmakter ikke så på en løsning av Tysklandsproblemet som en forutsetning for begrensede nedrustningsløsninger i Mellom-Europa.⁴²³

Tamnes har framhevet at utenriksministeren i bunn og grunn på denne tiden var positiv til Gomulka-planen. For eksempel uttalte Lange seg velvillig og forståelsesfullt overfor det polske initiativet i *Arbeiderbladet* 8. juni 1964. Likefullt trakk utenriksministeren også her inn kontrollproblemet som innvendingen mot en realisering av forslaget.⁴²⁴ Lange hadde dessuten, senere samme år, 2. desember, en samtale med den polske ambassadøren i Norge, Dorosz. Her diskuterte Lange og ambassadøren primært den polske frykten for økt vesttysk kjernefysisk kapasitet som følge av en mulig realisering av MLF. Ved dette møtet understreket Lange overfor Dorosz at Norge delte det polske synet på MLF om at idéen representerte en spredning av atomvåpen.⁴²⁵ Det interessante for denne oppgaven var at Dorosz påpekte at Polen i nærmeste framtid ville gjenoppta sine dialoger om Rapacki- og Gomulka-planene med andre land. Ambassadøren understreket at de tidligere polske anstrengelsene for avspenningstiltak hadde vært vanskelige å fremme den siste tiden, med tanke på valgperioden man hadde hatt i vest, og det sovjetiske maktskiftet.⁴²⁶ Norske myndigheter stilte seg velvillig til den nye aktualiteten rundt de polske idéene.

Holdningsendring hos norske myndigheter fra januar 1965

På nyåret 1965 var det flere forhold som tydet på at man stod overfor en endring i de norske holdningene til de polske soneforslagene. For det første, da Aps sentralstyre diskuterte det nye arbeidsprogrammet for perioden 1966-69, på et møte 4. januar 1965, var det enighet om å få nevnt fred og avrustning i de innledende avsnittene, noe som også ble vedtatt på regjeringspartiets landsmøte 27.-29. mai 1965.⁴²⁷ Dette var en endring fra innledningen til det

⁴²² Samme sted.

⁴²³ Samme sted. I sin tilbakevisning av denne påstanden, uttalte Lange at han svarte Johanson og Gustavsen, men ikke Garbo.

⁴²⁴ Tamnes 1981: 20 og *Arbeiderbladet*, 8. juni 1964.

⁴²⁵ RA, RAFA-2355, 2, D, boks L0233, mappe «200.1, NATO strategi. Multilaterale atomstyrker for 1964 NATO (MLF)», UD-notat fra politisk avdeling, 02.12.1964. (Notatet er for øvrig en del av samlenotatet «MLF – Norske synspunkter», 11.12.1964)

⁴²⁶ Samme sted.

⁴²⁷ Tamnes 1981: 21. Se også Arbark, Aps alfabetiske sakarkiv, Da, boks 351, Sentralstyreprotokoll Ap, 04.01.1965. De som deltok i ordsiftet om å inkludere fred og avrustning var blant annet Gerhardsen, Lange, Haakon Lie og daværende leder av Aps stortingsgruppe og senere statsminister, Trygve Bratteli.

foregående arbeidsprogrammet, som ikke nevnte nedrustning eksplisitt.⁴²⁸

For det andre tok utenriksministeren til orde for å realisere «den irske resolusjon», som oppfordret atommaktene til å forhindre spredning, samtidig som de øvrige land frasa seg retten til å produsere eller skaffe seg atomvåpen på andre måter, i FNs generaldebatt, 21. januar samme år.⁴²⁹ Et slikt arrangement ville representert en videre løsning enn de polske forslagene, men disse var jo tuftet på idéen om at de kunne være inngangen til mer dyptgående avtaler.

En antydning om at det norske synet på «den irske resolusjon» også var relevant for holdningene til Gomulka-planen, var at UD inkluderte Langes syn på denne i uformelle samtaler med polakkene på denne tiden. 25.-27. januar 1965 oppholdt nemlig Rapackis personlige nedrustningsrådgiver, den polske professor Manfred Lachs' seg i Oslo.⁴³⁰ Lachs var i Oslo primært som NUPIs gjest for å holde foredrag om blant annet europeisk sikkerhet, men den polske professoren ble og invitert til UD for å samtale med ekspedisjonssjef Ansteensen.⁴³¹ Her framla professoren Gomulka-planen og en regional ikke-spredningsavtale for Europa som løsninger på regionens sikkerhetsproblemer. I den forbindelse henviste Ansteensen til Langes innlegg om «den irske resolusjon». Ansteensen påpekte at en global ikke-spredningsavtale slik som «den irske resolusjon», ville inkludere alle europeiske land, og da innbefatte Gomulka-planen.⁴³² Selv om ekspedisjonssjefen ved denne anledningen la vekt på en global løsning, påpekte han at det fortsatt eksisterte en norsk interesse for regionale løsninger som Gomulka- og Rapacki-planene. Det skulle vise seg enda tydeligere i Stortingets utenriksdebatt i april.

Lange fastslo nemlig i sin utenrikspolitiske redegjørelse 1. april 1965 at datidens gunstige politiske klima mellom øst og vest innbød til å undersøke Europas nedrustningsmuligheter på nytt. Utenriksministeren påpekte at kontinentets sikkerhet hang sammen med en løsning på Tysklandsproblemet, men selv om ikke en slik løsning var rundt hjørnet, burde man undersøke mulighetene for nedrustede soner.⁴³³ Lange uttalte: «Det burde

⁴²⁸ Formuleringen i arbeidsprogrammet for 1966-69 var: «I utenrikspolitikken vil Arbeiderpartiet virke for fred og samarbeid mellom nasjonene og for internasjonal og kontrollert nedrustning». Se Arbark, Arbeiderpartiets arbeidsprogram 1966-69.

⁴²⁹ Tamnes 1981: 20-21.

⁴³⁰ UD 34.4/91, bd. 3., UD-notat fra 5. pol. ktr., 25.01.1965. Lachs (1914-93) var for øvrig en framtrædende professor og jurist som påvirket Folkerettens utvikling etter andre verdenskrig, og som var Rapackis rådgiver i tidsrommet 1960-66. Blant sine mange verv var Lachs medlem av den polske delegasjonen i FN, samt mangeårig dommer ved FNs internasjonale domstol i Den Haag.

⁴³¹ UD 34.4/91, bd. 3., UD-notat fra 5. pol. ktr., 23.11.1964; UD 34.4/91, bd. 3., UD-notat fra 5. pol. ktr., 29.01.1965.

⁴³² UD 34.4/91, bd. 3., UD-notat fra 5. pol. ktr., 29.01.1965.

⁴³³ S. tid, 1964-65, s. 2928, 1. april.

prøves fordomsfritt om det ikke lot seg gjøre å bli enig om soner – de behøvde ikke være de samme for alle formål – hvor bestemte våpentyper ble holdt utenfor og omfanget av militære styrker ble begrenset. Samtidig kunne en prøve ut ordninger for gjensidig observasjon av militær aktivitet på begge sider.»⁴³⁴ Lange uttalte så at dersom man gikk skrittvis fram, kunne man også bli enige om et kontrollsystem. Spesielt Sovjetunionen uttrykte, ifølge utenriksministeren, bekymring for at et slikt system skulle minske landets sikkerhet.⁴³⁵ Lange avsluttet sin behandling av nedrustede soner med å understreke regjeringens syn, nemlig at man burde gi slike muligheter en sjanse. I den forbindelse hadde norske styremakter over lengre tid hatt en fruktbar kontakt med Polens regjering, og begge land var, ifølge Lange, enige om å fortsette dialogen. I tillegg poengterte Lange at Norge hadde gitt uttrykk for at nedrustede soner burde bli drøftet ytterligere i NATO.⁴³⁶

Det skal nevnes at Tamnes har påpekt at Langes syn som jeg her har presentert, fant sted i en utenriksdebatt 1. april 1964. Tamnes fortsetter resonneringen med at Langes behandling av Gomulka-planen i denne utenriksdebatten var den første inngående og uttalte vurderingen av planen fra utenriksministerens side, før interpellasjonsdebatten og Langes kronikk i *Arbeiderbladet*, som begge kom i første halvdel av juni 1964. Dette kan ikke stemme, synet jeg presenterer i forrige avsnitt ble ikke gitt i en utenriksdebatt 1. april 1964, men, som jeg har påvist ovenfor, i Langes utenrikspolitiske redegjørelse 1. april 1965. Det var ingen utenriksdebatt på Stortinget 1. april 1964, følgelig var det heller ingen påfølgende utenriksdebatt i april 1964, der Lange ifølge Tamnes, skal ha presisert sitt syn på Gomulka-planen. Således gav utenriksministeren først et mer inngående syn på planen under interpellasjonen på Stortinget 4. juni 1964.⁴³⁷

Utenriksministeren fikk bred støtte under diskusjonen der redegjørelsen hans ble gjennomgått, særlig fra reformistisk hold. Lange hadde bred støtte i eget part, spesielt fra Finn Moe og Arvid Johanson.⁴³⁸ Lange hadde også en betydelig støtte i de borgerlige

⁴³⁴ Samme sted. Se også Tamnes 1981: 19.

⁴³⁵ S. tid, 1964-65, s. 2928, 1. april.

⁴³⁶ Samme sted.

⁴³⁷ Tamnes skriver både i brødtekst og i sluttnote nr. 64, i hans studie fra 1981, at Lange presenterte dette synet 1. april 1964. Bemerkelsesverdig er det da at han i sluttnotene, selv om det også her står 1. april 1964, refererer til de eksakte sidetallene fra den utenrikspolitiske redegjørelsen til Lange fra 1. april 1965, og fra debatten i kjølvannet av redegjørelsen som fant sted 6. april 1965. Min hypotese er at Tamnes stokket kortene og tok feil av årene 1964 og 1965, fordi han i den aktuelle delen av sin studie var kommet til sluttnote nr. 64 og 65. For mer, se Tamnes 1981: 19-20 og 45.

⁴³⁸ Se, tid, 1964-65, s. 3004-5 og s. 3039-47, 6. april, for Finn Moe, Arvid Johanson, Asjörn Lillås' og Claus Nergaards uttalelser.

mellompartiene, særlig fra Venstres Gunnar Garbo.⁴³⁹ Som vanlig skilte SFs Finn Gustavsen seg ut som den ivrigste støttespilleren for den polske idéen.

Eksempelvis påpekte Moe og Johanson fruktbarheten og ønskeligheten av å inngå dialog med øststatene om atomnedrustede og atomvåpenfrie soner.⁴⁴⁰ Garbo uttalte at han håpet norsk utenrikspolitikk stod overfor en kursendring, men framhevet at atomvåpenproblemet var mer omfattende enn å innbefatte produksjon og kontroll av atomvåpen.⁴⁴¹ Gustavsen støttet utenriksministeren, men uttalte, interessant nok, at han ikke først og fremst tolket Langes innlegg som en virkelig kursendring. Han tolket det heller som en konsesjon til en økende kritikk fra stortingsdebattenes deltakere og Aps ungdomsorganisasjoner, samt som agitasjon i forkant av høstens stortingsvalg.⁴⁴² Under debatten ble det også diskutert om Langes nå mer positive holdning til Gomulka-planen tilsa at norsk utenrikspolitikk «var på glid».⁴⁴³

Blant Høyres tradisjonalister var skepsisen til de polske forslagene fortsatt rådende. Spesielt Erling Petersen var negativ. Han beklaget Langes uttalelse om uttynnede soner fra 1. april, og uttalte betenkeligheten ved at utenriksministeren nå tydeligvis delte Finn Moes tankesett. Dette betød, ifølge Petersen, at Lange hadde beveget seg inn på et «tankemessig skråplan».⁴⁴⁴ Av Høyres representanter gav likevel Edvard Hambro enn noe reservert støtte til Langes uttalelser om atomvåpenfrie og nedrustede soner.⁴⁴⁵

Utenriksministerens konstaterte at det stort sett eksisterte en forståelse på Stortinget om å forsøke å komme til enighet om tiltak som Gomulka-planen. Lange uttrykte også enighet med Venstres Bent Røiseland om at regjeringen ikke ville støtte avtaler som ville endre samtidens maktbalanse, eller avtaler som ikke representerte gunstige løsninger på kontrollspørsmålet.⁴⁴⁶ Utenriksministeren understreket et argument som tidligere var brukt på norsk hold om Rapacki-planen, nemlig viktigheten av at de berørte landene i et eventuelt arrangement måtte bestemme. Lange vektla og betydningen av at de to blokkene ble enige om

⁴³⁹ Se S. tid, 1964-65, s. 3014-17 og s. 3040-41, 6. april, for Kristelig Folkepartis Kjell Bondevik og Venstres Bent Røiseland og Gunnar Garbo.

⁴⁴⁰ S. tid, 1964-65, s. 3004-5 og s. 3039, 6. april.

⁴⁴¹ S. tid, 1964-65, s. 3040-3041, 6. april. Garbo viste til den nyttige virksomheten man hadde fått ved FFI om sikkerhetspolitiske studier, i forbindelse med at han argumenterte for at Stortinget burde øke støtten til Norsk Utenrikspolitisk Institutt og FFI. Dette mente han ville styrke den norske diskursen om internasjonale problemer.

⁴⁴² S. tid, 1964-65, s. 3023-3026 og 3038, 6. april.

⁴⁴³ Finn Gustavsen støttet Finn Moe i at det var for tidlig å snakke om en norsk glideflukt. Bondevik påpekte at han ikke trodde utenriksministerens omtale av nedrustede soner tilsa at norsk utenrikspolitikk var på glid, mens Bent Røiseland ville ha presisert av Lange om dette var tilfelle. I Høyre advarte Erling Petersen mot en glideflukt fra utenriksministeren, mens hans partifelle Edvard Hambro ikke ville kommentere dette i sitt innlegg.

⁴⁴⁴ S. tid, 1964-65, s. 3028, 6. april. Per Lønning uttalte seg og i den retning, selv om han ikke nevnte Langes uttalelse om sonevis uttynning. Se samme sted, s. 3044.

⁴⁴⁵ S. tid, 1964-65, s. 3007-3008, 6. april.

⁴⁴⁶ S. tid 1964-65, s. 3036, 6. april.

generelle avtaler, et syn FN og de to supermaktene forfektet. Han framhevet likevel at dette ikke betød at norske styresmakter ikke så verdien av begrensede nedrustningsinitiativ, spesielt siden slike kunne gi praktisk erfaring av hvordan et kontrollsystem kunne fungere i praksis.⁴⁴⁷ Lange avsluttet med å fastslå nytten av at vestlige land som Norge og Belgia hadde en konstruktiv dialog med Polen om begrensede nedrustningsinitiativ.⁴⁴⁸ Bortsett fra enkelte tradisjonister i Høyre eksisterte det dermed så å si en konsensus på Stortinget i april 1965, om at Norge fortsatt skulle forfølge de polske idéene.

Utenriksministeren kom for så vidt med flere interessante opplysninger om Norges holdninger til Gomulka-planen på en nedrustningskonferanse i UD, 29. april 1965. Under en tale trakk Lange fram mange av beskrivelsene han gav i Stortinget i starten av måneden, men ut fra talens manus å bedømme virket denne mer åpen om de norske motivene. Talen var likevel ikke hemmelig, og polske myndigheter var etter alt å dømme informert om den.⁴⁴⁹

Lange påpekte at maktbalansehensynet ikke var problematisk, det var derimot kontrollproblemet. Særlig på grunn av de mindre flyttbare atomvåpnene, som var vanskelige å kontrollere.⁴⁵⁰ Lange presiserte at det ikke var den norske regjeringens rolle å legge fram detaljerte forslag. Slike måtte landene som ville inkluderes i en sone selv foreslå. Det var, ifølge Lange, regjeringens rolle å støtte opp om forslag som Gomulka-planen fordi det var en norsk oppgave å støtte rustningsbegrensningen generelt. Utenriksministeren uttalte også at det var Norges oppgave å forsøke å påvirke partene, uten at man på norsk hold selv skulle utarbeide konkrete forslag. Når prinsippet om rustningsbegrensning var blitt sterkt nok, ville resultatene man på norsk hold så gjerne ønsket, nemlig internasjonal rustningskontroll, realiseres.⁴⁵¹ Langes tale er nyttig siden den utfyller holdningene utenriksministeren presenterte i Stortinget. Disse tankene var også rådende i regjeringspartiet, samt i regjeringsorganet, *Arbeiderbladet*.

Årsaken til endring hos norske myndigheter

Avspenningen mellom øst og vest som skjøt fart fra midten av 1960-tallet gir sannsynligvis mye av forklaringen på den norske regjeringens forbeholdte velvillighet til Gomulka-planen.

⁴⁴⁷ Samme sted.

⁴⁴⁸ Samme sted.

⁴⁴⁹ UD 26.17/17, bd. 3., AmbWar til UD, 03.05.1965.

⁴⁵⁰ RA, Halvard Langes arkiv, D, Dd, boks L0003, mappe «Den int situasjon, foredrag 1955-1965», «Utenriksminister Halvard Lange på Nedrustningskonferanse i UD», 29.04.1965. Kilden til talen er et stikkordsmessig manus. Det er likevel så detaljert at det blir påpekt at når Lange i Stortinget understreket viktigheten av at Norge måtte «gå fram med varsomhet» i sine reaksjoner til Gomulka-planen, mente han at den gunstige utviklingen i Øst-Europa kunne bli forstyrret om noen av partene fikk følelsen av at et slikt arrangement kunne utnyttes til å forstyrre vitale sikkerhetsinteresser.

⁴⁵¹ Samme sted.

Dette understreket Herman Pedersen, den norske FN-delegasjonens ambassadesekretær, i en kronikk i *Arbeiderbladet*, 17. april 1965.⁴⁵² Pedersen henviste til den nylig behandlede stortingsdebatten, og spurte i den sammenheng retorisk om Langes uttalelser tilsa at norsk utenrikspolitikk var «på glid» slik som enkelte debattanter antydte. Pedersen konkluderte med at det nok heller var verden som var på glid, og at utenriksministerens holdning sannsynligvis reflekterte det bedre internasjonale klimaet, de mange uløste spørsmålene til tross.⁴⁵³

Dette var jo noe Lange selv antydte på Stortinget, 1. april 1965. De viktigste årsakene til denne avspenningen var USA og Sovjetunionens erfaringer fra kriseperioden 1958-62, samt at man begynte å diskutere situasjonen i Europa. Øst og vest var nå i en ny dialog rede til å la den gjeldende orden danne utgangspunkt for en formalisering av blokkdelingens grenser.⁴⁵⁴ Denne nye dialogen mellom USA og Sovjetunionen og deres respektive allierte førte etter hvert til nye kontakter om våpenkontroll og nedrustning som ble regnet som mer omfattende og mer realistiske enn de polske forslagene. LTBT fra 1963 var en første pekepinn på et avtaleverk mellom de to blokkene som kulminerte med mer omfattende ordninger utover 1960- og starten av 70-tallet. De polske planene ble av norske myndigheter også etter hvert sett på som gunstige skritt på veien mot et ikkespredningsregime, som kom på plass i 1968.⁴⁵⁵ En uttalelse Lange gav til pressen i september 1963, i forbindelse med Kekkonen- og Undén-planen, bekrefter at regjeringen sannsynligvis så den polske idéen i sammenheng med et bredere nedrustningsarrangement. Utenriksministeren uttalte da at regjeringen mente at europeiske atomfrie soner burde løses i forbindelse med forhandlingene om nedrustning og prøvestans.⁴⁵⁶ For det andre var Gomulka-planen et mer realistisk forslag og representerte et betydelig framskritt i forhold til de tidligere Rapacki-planene, som Lange selv påpekte på Stortinget. Gomulka-planen tok mer hensyn til den kalde krigens maktbalanse, og inkluderte etter hvert konvensjonelle styrker. I tillegg ble kontrollspørsmålet gradvis mindre problematisk som følge av den teknologiske utviklingen. Det var i tillegg viktig at vestmaktene ikke lenger var så avhengige av å stasjonere atomvåpen, særs mellomdistanseraketter, i det gjeldende området.⁴⁵⁷

⁴⁵² UD 34/4.91, bd. 3., *Arbeiderbladet* 17.04.1965. For info om Pedersen, se:

<http://www.stortinget.no/no/Representanter-og-komiteer/Representantene/Representantfordeling/Representant/?perid=HEPE&tab=Biography> (05.11.2013) Pedersen hadde god kjennskap til polske forhold, med bakgrunn som sekretær i UD fra 1958-60, og som ambassadesekretær i Warszawa fra 1960-62.

⁴⁵³ UD 34/4.91, bd. 3., *Arbeiderbladet* 17.04.1965.

⁴⁵⁴ Lundestad 2004: 82 og Wenger 1997: 305-312. Se kapittel fem for utdypning om kriseperioden 1958-62.

⁴⁵⁵ Tamnes 1981: 24. For mer om disse avtalene, se Roberts: 1971.

⁴⁵⁶ UD 26.17/11, bd. 1., «Gjenpart av telegram, Oslo», 04.09.1963.

⁴⁵⁷ Tamnes 1981: 23. Den konvensjonelle balansen mellom øst og vest var også i ferd med å likestilles på denne tiden.

For det tredje, fikk Norges ambassadør til USA, allerede i kjølvannet av lanseringen av Gomulka-planen, opplyst at USA stilte seg mer positiv til denne enn hva amerikanerne hadde gjort til Rapacki-planen. Selv om amerikanske myndigheter stilte seg negative til en faktisk gjennomføring av Gomulka-planen, kan det mer positive amerikanske synet på denne ha bidratt til at regjeringen følte den fikk en «amerikansk godkjennelse» til å fortsette sin aktivitet opp mot den polske idéen. Eksempelvis uttalte det amerikanske utenriksdepartementet i et strategidokument for USAs politikk overfor Øst-Europa sommeren 1964, at til tross for Gomulka-planens utilstrekkelighet, skulle man gi den en nøye overveielse.⁴⁵⁸ En viktig årsak til dette var nok at Johnson-administrasjonen, i større grad enn man tidligere hadde ønsket på amerikansk hold, ville oppmuntre de østeuropeiske landene til økt selvstendighet.⁴⁵⁹ At norske styresmakter våren 1965 hadde et inntrykk av at USA var mer interessert i den polske idéen, blir bestyrket av et notat Jens Boyesen skisserte i forbindelse med sin Polen-reise i juni 1965, som behandles senere i kapitlet. Boyesen påpekte at UD, i juni 1965, hadde inntrykket av at USA hadde en økende interesse for den polske idéen.⁴⁶⁰

For det fjerde er det heller ikke utenkelig at USAs endrede syn på spredning av atomvåpen generelt, fra Kennedy-administrasjonens inntreden i Det hvite hus fra januar 1961, og som førte til et større sammenfall mellom norske ønskemål og amerikansk politikk, kan ha påvirket regjeringen til å innta et mer positivt syn på de polske forslagene. En annen viktig norsk alliert, Vest-Tyskland, skulle og gradvis endre syn på forholdet mellom øst og vest etter at sosialdemokratene kom med i regjering og Willy Brandt ble utenriksminister i 1966. Et viktig norsk ankepunkt mot de polske planene hadde tidligere vært at landene som var tenkt inkludert, selv måtte godta ordningene. Vest-Tysklands regjering hadde fram til sosialdemokratenes deltakelse blankt avvist alle de polske planene. Kanskje fikk norske aktører pekepinne på at man på vesttysk hold etter hvert ville stille seg positiv til regionale rustningsbegrensninger allerede i 1965? Det er ikke umulig, siden man fikk slike signaler på norsk hold våren 1966.⁴⁶¹ Den vesttyske omvurderingen av øst-vest forholdet slo for øvrig

⁴⁵⁸ FRUS, 1964-1968, Volume XVII, Document 12 «Paper Prepared in the Department of State», udatert. Dokumentet er sannsynligvis fra før august 1964. Noe av bakgrunnen for dokumentet var antagelig en tale president Johnson holdt 23. mai 1964, der han initierte til en amerikansk oppmykningspolitikk overfor de østeuropeiske land. Se neste fotnote.

⁴⁵⁹ FRUS, 1964-1968, Volume XVII, Document 4 «National Security Action Memorandum No. 304», 03.06.1964. McGeorge Bundy, president Johnsons sikkerhetspolitiske rådgiver, oppfordret her det amerikanske utenriksdepartementet å sette opp en strategi for hvordan USA kunne styrke relasjonene med Øst-Europa, på bakgrunn av presidentens nevnte tale. *Department of States'* svar, var etter alt å dømme dokumentet som det refereres til i forrige fotnote.

⁴⁶⁰ UD 26.17/17, bd. 3., UD-notat fra Jens Boyesen, 10.07.1965. Notatet skulle blant annet vises til utenriksministeren.

⁴⁶¹ RA, S-1005, Db, boks L0295, mappe «Notater 1966», referat fra UDs politiske avdeling, 04.04.1966.

igjennom for alvor med Brandts *Ostpolitik* på slutten av 60-tallet. Denne politikken var også en av faktorene som minsket relevansen for de polske forslagene i den kalde krigens prosess.

Summen av disse elementene var kanskje at sentrale aktører hos norske styresmakter følte de fikk økt handlefrihet til å hevde sitt primærstandpunkt i saken, uten å måtte skule for mye til hva USA og Vest-Tyskland mente? På en annen side er det ikke umulig at deler av den norske motivasjonen for å undersøke de polske planene rundt midten av 1960-tallet også ble svekket av at amerikanerne under Kennedy og Johnson ikke ville gi vesttyskerne egne atomvåpen, samt at vesttyskerne etter hvert ikke var interessert i slike. Frykten for vesttyske atomvåpen hadde jo vært Polens primære motiv for å fremme både Rapacki og Gomulka-planen. En mer offensiv norsk politikk oppimot Gomulka-planen ble etterspurt på regjeringspartiets landsmøte, i slutten av mai 1965.

Venstrefløyens rolle på Arbeiderpartiets landsmøte i mai 1965

Venstresiden i Ap krevde en mer aktiv norsk politikk overfor mellomeuropeiske nedrustede soner helt på slutten av Gerhardsen-epoken. I det allerede nevnte arbeidsprogrammet for valgperioden 1966-69, som ble vedtatt på Aps landsmøte i slutten av mai 1965, fastslo man, slik Tamnes har påpekt: «Arbeiderpartiet vil at Norge skal medvirke til en fordomsfri prøving av ordninger med soner hvor bestemte våpentyper holdes utenfor og omfanget av militære styrker blir begrenset. Slike ordninger forutsetter at landene i sonene er enige, og at soneavtaler må gå inn som ledd i omfattende avtalte ordninger for rustningsbegrensning».⁴⁶² Gomulka-planen var nok blant ordningene man hadde i tankene her, siden det var forslaget man i samtiden beskjeftiget seg mest med på norsk hold. Likevel er et argument mot at uttalelsen skulle gjelde den polske idéen, at den vesttyske regjeringen på dette tidspunkt fortsatt tok sterk avstand fra de polske forslagene. Landsmøtet tok likevel i tillegg, i en separat utenrikspolitisk uttalelse, til orde for at Norge innen NATO burde arbeide for drøftinger om sikkerhetsspørsmål, nedrustning og rustningsbegrensede soner, mellom øst og vest.⁴⁶³

Initiativet til begge disse uttalelsene kom fra Arbeiderpartiets studentlag i Oslo. Studentlaget kom med forslag til justering av det nevnte arbeidsprogrammet, der man påpekte at man burde inkludere at regjeringen skulle arbeide for å realisere Sentraleuropeiske atomvåpenfrie soner. Aps redaksjonskomite sluttet seg i grove trekk til denne innvendingen.⁴⁶⁴ Indikerer dette at partiinterne forhold spilte en rolle for regjeringspartiets syn

⁴⁶² Tamnes 1981: 21 og Arbark, Aps arbeidsprogram 1966-69.

⁴⁶³ Tamnes 1981: 21 og Arbark, Aps trykte landsmøteprotokoll 1965, s. 258

⁴⁶⁴ Tamnes 1981: 21-22.

på soner våren 1965?

Ifølge Tamnes representerte ikke denne nye formaliserte positiveten overfor atomvåpenfrie soner noe «kupp-fremstøt» fra venstrefløyen i partiet, men like mye en kursjustering akseptert av partiets etablerte ledelse.⁴⁶⁵ Det er en analyse jeg deler, og jeg vil påstå at utenriksministeren selv var en av de etablerte som godtok og kanskje var blant de som fremmet denne kursendringen.

I mine undersøkelser av papirer tilhørende landsmøtet, har jeg heller ikke funnet noe som tilsier noe annet enn at retningsendringen var sanksjonert av partiledelsen.⁴⁶⁶ I tillegg brukte representantene på landsmøtet, som tok til orde for at man burde få en mer aktiv norsk politikk overfor sentraleuropeiske soner, og som viste til forslagene fra studentlaget, også det gunstige internasjonale klimaet som begrunnelse. Det var de forholdsvis kjente representantene Einar Førde og Gudmund Hernes som gjorde dette.⁴⁶⁷

Et annet spørsmål er hvor omfattende denne kursendringen egentlig var. Var den bare et spill for galleriet for å gjøre partiets venstrefløy og ungdomsorganisasjoner fornøyde, mens man i realiteten holdt seg på stedet hvil? Muligens var dette tilfellet, siden regjeringen fremdeles stilte krav for norsk tilslutning til sonearrangementer, som betød at de polske forslagene fortsatt ikke ville bli formelt godtatt av regjeringen.

Dermed vil jeg påstå at retningsendringen var begrenset, og det skulle vise seg at det eksisterte en tydelig dualisme i regjeringens holdning. Da Norges FN-ambassadør Sivert Nielsen tok opp Norges syn på sentraleuropeiske atomvåpenfrie soner under forhandlingene i FNs nedrustningskommisjon i midten av mai 1965, stilte han tre betingelser fra norsk hold. Maktbalansen måtte ikke forrykkes, det berørte området måtte ikke endre den gjeldende strategiske situasjonen, og vesentligst, var kravet om et tillitvekkende og fungerende kontrollsystem fortsatt til stede hos norske myndigheter.⁴⁶⁸ Dermed spente norske styresmakter i realiteten fortsatt bein på Gomulka-planen, parallelt med at regjeringspartiet i partiinterne fora, som under Aps landsmøte, tok sterkere til orde for enn før å arbeide for en realisering av sonearrangementer i Sentral-Europa. Typisk for regjeringens holdning på denne tiden var og en villighet til å stille seg positiv til sonemodeller så lenge disse var tiltenkt som ingrediens i mer generelle nedrustningsarrangementer der man omtalte soner i mer generelle

⁴⁶⁵ Samme sted.

⁴⁶⁶ Jeg undersøkte boks 341-343 i Aps alfabetiske sakarkiv, Da, ved Arbark, samt mappen «DNA landsmøtepapirer 1965» ved Arbark, i tillegg til de trykte og utrykte landsmøteprotokollene. Jeg fant likevel ikke ut noe vesentlig nytt om saksbehandlingen av studentlagets forslag på landsmøtet, utover det Tamnes har beskrevet i sin studie.

⁴⁶⁷ Arbark, Aps trykte landsmøteprotokoll 1965, s. 54-55, 185 og 191. Dette gjaldt spesielt Førde, mens Hernes henviste til Langes uttalelser den siste tiden.

⁴⁶⁸ Tamnes 1981: 21-22.

formuleringer, uten å peke på konkrete tiltak og løsninger. Slik som statsminister Gerhardsen gjorde under sin Sovjetreise i juni 1965.⁴⁶⁹

Statssekretær Boyesen får presisert Gomulka-planen i Polen

En reservert holdning i tråd med den Nielsen framla i FN tydeliggjorde seg under daværende statssekretær i UD, Jens Boyesens polenbesøk, 8.-14 juni 1965. Her hadde Boyesen samtaler med fungerende utenriksminister Naszkowski og viseutenriksminister Winiewicz.⁴⁷⁰

Polakkene påpekte her at Gomulka-planen ikke bare trengte å omfatte frysing av atomkrigshoder, men også frysing av annet atomvåpenutstyr, samt frysing av konvensjonelle styrker, hovedsakelig fremmede, i de aktuelle landene.⁴⁷¹ Polakkene mente også at det i samtiden var viktigere å hindre at nye stater ervervet seg atomvåpen enn å fryse antallet i landene hvor slike allerede fantes. Her hadde man primært MLF og eventuelle vesttyske atomvåpen i tankene. I tillegg åpnet man for å inkludere land som Belgia, Italia og Ungarn i Gomulka-planen, for å hindre at vesttyskerne skulle føle seg diskriminert i NATO. Man mente også på polsk hold at tiden var moden for å arrangere en europeisk sikkerhetskonferanse, med deltagere fra NATO og Warszawapakten, inkludert de to supermaktene.⁴⁷²

Boyesen, på sin side, uttrykte at samtidens gunstige politiske klima burde utnyttes til å oppnå begrensede nedrustningsordninger, samt at det ville vært lettere å oppnå NATO-landenes aksept hvis det gjeldende området også inkluderte sovjetisk territorium.⁴⁷³ Boyesen mente at motargumentene mot de polske forslagene som hadde utspring i at planene ville representere en vestlig annerkjennelse av Øst-Tyskland, var mulig å omgå, siden definisjonen på annerkjennelse var blitt et vagt begrep på den internasjonale arenaen.⁴⁷⁴ Videre la Boyesen vekt på et element den britiske nedrustningsministeren Lord Chalfont nylig hadde presentert under et Oslo-besøk, nemlig at europeisk nedrustning likegodt kunne skje impulsivt, som gjennom formaliserte ordninger.

Boyesen understreket at Norge kunne ta del i europeiske sikkerhetsordninger *dersom* den internasjonale utviklingen åpnet for arrangementer hvor norsk deltakelse sammenfalt med landets nedrustningsprinsipper. Boyesen avsluttet med at Norge fortsatt ville støtte Polens

⁴⁶⁹ Samme sted.

⁴⁷⁰ UD 34.4/91, bd. 3., notat om «Statssekretær Boyesens samtaler i Polen.», udatert. Se og Tamnes 1981: 22.

⁴⁷¹ UD 34.4/91, bd. 3., notat om «Statssekretær Boyesens samtaler i Polen.», udatert. På polsk hold begynner man tydeligvis på denne tiden å endre Gomulka-planen i retning av det som etter hvert ble kjent som den reviderte Gomulka-planen.

⁴⁷² Samme sted.

⁴⁷³ Samme sted.

⁴⁷⁴ Samme sted.

nedrustningsbestrebelse, men vektla at norske styresmakter primært foretrakk universelle sikkerhetsordninger, og henviste til Norges avvisning av Kekkonen-planen.⁴⁷⁵ Boyesens presiseringer kan dermed være en pekepinn på at de norske kravene man stilte for en realisering av Gomulka-planen var på linje med motforestillingene man hadde hatt helt siden Rapacki-planen ble fremmet for første gang.

På polsk hold ble man skuffet over Boyesens redegjørelse, og viste til Nielsens innlegg i FNs nedrustningskommisjon måneden før, som gav polakkene inntrykk av en norsk positiv retningsendring. Polen var likevel sterkt innstilte på å fortsette kontakten med norske myndigheter om europeisk nedrustning og sikkerhet.⁴⁷⁶

For øvrig diskuterte Boyesen og hans polske samtalepartnere en økende amerikansk interesse for de polske nedrustningsforslagene.⁴⁷⁷ Norge ambassade i USA hadde nemlig fått signaler fra det amerikanske forsvarsdepartementet, Pentagon, 18. mai, om at Pentagon mente Gomulka-planen ikke ville forskyve maktbalansen, og at kontrollproblemet med planen ikke var uoverkommelig. Dog skal amerikanerne ha påpekt at hensynet til Vest-Tyskland også var viktig ved denne anledningen.⁴⁷⁸ Ambassaden i Washington uttrykte også ønske om å bli oppdatert på samtalene statssekretæren hadde i Polen, siden ambassaden skulle møte Pentagons representant, Arthur W. Barber, 21. juni.⁴⁷⁹ UD opplyste så Norges ambassadør i USA, Engen, om samtalene Boyesen hadde hatt om Gomulka-planen.⁴⁸⁰ Da ambassaden så informerte Barber om Boyesens samtaler i Polen, skal Barber ha uttrykt at opplysningene sammenfalt med de amerikanerne hadde fått fra Polens ambassade i USA.⁴⁸¹

Dette bestyrker nok forestillingen om en holdningsendring hos Johnson-administrasjonen. Særlig siden Lange i UUKK i kjølvannet av sitt USA-besøk i mars 1964, da påpekte at amerikanernes syn på atomvåpenfrie soner i Sentral-Europa, var at avtaler som

⁴⁷⁵ Samme sted.

⁴⁷⁶ Samme sted.

⁴⁷⁷ UD 26.17/17, bd. 3., UD-notat fra Jens Boyesen, 10.07.1965. Notatet skulle vises utenriksministeren.

⁴⁷⁸ UD 26.17/17, bd. 3., UD-notat fra 3. pol. ktr., 05.06.1965. Det framkommer ikke av notatet *hvilken* samtale eller lignende det er snakk om.

⁴⁷⁹ UD 26.17/17, bd. 3., AmbWas til UD, 18.06.1965. Jeg presiserer at kildene bare omtaler en «mr. Barber», men ut fra UD 25.2/63, bd. 19., AmbWas til UD, 12.05.1966 og <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v11/persons> (01.03.2014) å bedømme, var det nok Arthur W. Barber. Stillingen hans på denne tiden var *Deputy Assistant Secretary of Defense for International Security Affairs (Arms and Trade Control)*.

⁴⁸⁰ UD 26.17/17, bd. 3., UD til AmbWas, 21.06.1965.

⁴⁸¹ UD 26.17/17, bd. 3., AmbWas til UD, 22.06.1965.

begrenset NATOs muligheter for fri deployering av atomvåpen i krise- og krigssituasjoner, kunne være farlige.⁴⁸²

De norske holdningene på stedet hvil sommeren og høsten 1965

I forbindelse med at Vest-Tysklands representant i NATOs politiske komite etterspurte en oversikt over de polske nedrustningsideene, forhørte Norges NATO-delegasjon seg med UD, 28. juli 1965, om man på norsk hold kunne bidra.⁴⁸³ UD leverte sitt svar 11. august. Her påpekte UD at man ikke hadde innvendinger mot at de polske nedrustningsideene ble tatt opp på nytt i NATO. Når saken kom opp, skulle man henvisе til den norsk-danske redegjørelsen som ble gitt i januar 1964, i etterkant av den Polske viseutenriksministerens norgesbesøk.⁴⁸⁴ Bakgrunnen for dette, var at UD mente det hadde framkommet lite nytt i de norsk-polske samtalene som hadde funnet sted i tidsrommet i etterkant av dette besøket. Polakkene skal også ha beklaget at vestlige motforslag hadde uteblitt, og at man således ikke hadde kunnet revidert planen opp mot slike. UD påpekte i tillegg overfor NATO-delegasjonen at man fra norsk hold burde innta standpunktet at man fra vest ikke bare skulle komme med motforestillinger mot planene, men med konstruktive motforslag.⁴⁸⁵

Elementer i det som man nå kalte «den reviderte Gomulka-planen», ble drøftet i NATOs politiske komité 14. september 1965. Her uttalte den norske NATO-delegasjonen seg i tråd med UDs notat fra 11. august.⁴⁸⁶ Den reviderte utgaven gikk kort fortalt ut på at det ikke skulle være en frysning av atomsprengladninger i de fire aktuelle landene, disse skulle derimot ikke produsere eller motta rådighet over kjernefysiske våpen. I tillegg skulle det kuttes i konvensjonelle styrker.⁴⁸⁷ De ledende vestlige landene mente at forslaget ikke representerte noe framskritt, og påpekte blant annet behovet for mer allmenne og universelt

⁴⁸² SA, UUKK, 08.05.1964. Lange hadde ved sitt USA-besøk samtaler med sentrale aktører i Johnson-administrasjonen som blant annet presidenten selv, den amerikanske utenriksministeren og forsvarsministeren.

⁴⁸³ UD 26.17/17, bd. 3., NATODelParis til UD, 28.07.1965.

⁴⁸⁴ UD 26.17/17, bd. 3., UD til NATODelParis, 11.08.1965.

⁴⁸⁵ Samme sted. Dette ble også påpekt i et notat i forbindelse med det nordiske utenriksministermøtet i Oslo, 19.-20. august. Se UD 26.17/17, bd. 3., Notat om «Regionale rustningsbegrensninger i Europa.», 11.08.1965.

⁴⁸⁶ UD 26.17/17, bd. 3., NATODelParis til UD, 21.09.1965. Det samme notatet påpeker at den mest sannsynlige årsaken til at planen nå inneholdt konvensjonelle styrker, var at Belgias utenriksminister, Paul-Henri Spaak, hadde påpekt ønskeligheten av dette i samtaler med Rapacki i februar 1965. Ut fra materialet i UD 26.17/17 bd. 3. å bedømme, virker det som belgierne vinteren og våren 1965 hadde overtatt stafettpinnen fra Norge, når det gjaldt å belyse de polske idéene.

⁴⁸⁷ Danmark fikk presentert den modifiserte planen av Manfred Lachs i København sommeren 1965, se UD 26.17/17, bd. 3., Danmarks NATO-delegasjon til mr. Hooper, 04.08.1965. Se også UD 26.17/17, bd. 3, UD-notat fra 3. pol. ktr., 08.02.1966; UD 26.17/17, bd. 3, UD-notat fra 3. pol. ktr., 01.03.1967. Siste notat påpeker at Polen aldri presenterte den reviderte Gomulka-planen skriftlig. Den ble altså ikke fremmet offentlig på samme måte som sine forgjengere.

innrettede nedrustningsløsninger.⁴⁸⁸ Fra norsk side skulle man også etter hvert foretrekke en mer universell ikke-spredningsavtale.⁴⁸⁹ Den reviderte Gomulka-planen fikk heller aldri samme fokus som sine forgjengere.⁴⁹⁰

Fra høsten 1965 mistet de polske idéene aktualitet, både i Norge og internasjonalt. Skogrand og Tamnes har påpekt at de polske forslagene til atomvåpenfrie og atomfryste soner ble mindre relevante sammenliknet med andre nedrustningsinitiativ fra midten av 1960-tallet.⁴⁹¹ De norsk-polske sonderingene tydeliggjorde dette. Således konstaterte Norges ambassade i Warszawa i oktober 1965, i et notat, at det hadde vært stille rundt de polske planene den siste tiden. Polen konsentrerte, ifølge ambassadør Knut Lykke, nå sine bestrebelser på å avverge tysk ervervelse eller deltakelse i allierte atomstyrker.⁴⁹² Lykke understreket i samme notat at det syntes som om polakkene ikke forstod at en rustningsbegrensning i Mellom-Europa ikke kunne gjennomføres uten tysk medvirkning og at denne ikke ville bli oppnådd uten gjenforening mellom Øst- og Vest-Tyskland.⁴⁹³

Selv om den reviderte Gomulka-planen aldri fikk like mye oppmerksomhet som sin forgjenger, fortsatte den norsk-polske kanalen om nedrustning under regjeringen Borten. Derfor besøkte Polens viseutenriksminister Winiewicz Norge på nytt i månedsskiftet mars-april 1966. Tross det at samtalene ved denne anledningen dreide seg mest om Vietnamkrigen, LTBT, en mer generell ikke-spredningsavtale, og en europeisk sikkerhetskonferanse, presenterte Winiewicz den modifiserte Gomulka-planen, noe som antydte at denne fortsatt var aktuell polsk politikk. De norske holdningene var ved denne anledningen av samme type som før.⁴⁹⁴ Symptomatisk for Rapacki- og Gomulka-planens stilling utover 1960-tallet, påpekte Norges ambassade i Warszawa høsten 1967 at det på dette tidspunktet hadde vært stille rundt Rapacki- og Gomulka-planene i lang tid.⁴⁹⁵

⁴⁸⁸ UD 26.17/17, bd. 3., NATODelParis til UD, 21.09.1965.

⁴⁸⁹ UD 26.17/17, bd. 3., UD-notat fra 3. pol. ktr., 01.03.1967.

⁴⁹⁰ For eksempel uttalte Polens ambassadør i Norge, Dorozs, at han ikke var klar over at Polen anså den reviderte Gomulka-planen som aktuell politikk, i en samtale med UDs ekspedisjonssjef Ansteensen 11. desember 1965. Se UD, 26.17/17, bd. 3., UD-notat fra 5. pol. ktr., 11.12.1965.

⁴⁹¹ Skogrand og Tamnes 2001: 108 og Tamnes 1981: 13. Det skal nevnes at Skogrand og Tamnes i sitt verk fra 2001 er mer bastant og sier at sonedialogen mellom Norge og Polen fortsatte fram til 1965. Men de baserer denne opplysningen på Tamnes' studie fra 1981, som faller på samme konklusjon som jeg gjør her.

⁴⁹² UD 34.4/91, bd. 3., AmbWar til UD 26.10.1965.

⁴⁹³ Samme sted.

⁴⁹⁴ RA, S-1005, Db, boks L0295, mappe «Notater 1966», UD-notat fra 5. Pol. ktr., 30.03.1966. Vietnam-spørsmålet var for øvrig også det sentrale temaet under et møte mellom Lyng og Rapacki i New York i september 1966. Se UD 34.4/91, bd. 3, notat om «Utenriksministerens samtale med utenriksminister Rapacki», 30.09.1966. Se også RA, S-1005, Db, boks L0295, mappe «Notater 1966», referat fra UD's politiske avdeling, 04.04.1966.

⁴⁹⁵ UD 11/7.30, notat fra AmbWar., 20.10.1967.

Konklusjon

Etter at Gomulka-planen ble lansert ved årsskiftet 1963/64, innledet UD og Norges ambassader i USA og Polen en dialog med amerikanske myndigheter. Formålet var å avklare USAs holdninger til planen, samt amerikanernes syn på hvordan Norge hadde stilt seg til den, blant annet i sammenheng med den polske viseutenriksministerens Norges-reise i januar 1964. På norsk hold hadde man nemlig fått signaler fra amerikanske styresmakter om at man ikke ville stille seg like negativ til Gomulka-planen som man hadde gjort til Rapacki-planen da den ble lansert første gang. Dette var nok også noe av forklaringen på at representanter for norske myndigheter, som utover 1964 og 1965 møtte polakkene på flere plan, følte de kunne uttale seg litt mer positivt enn hva man hadde gjort om Rapacki-planen. Det eksisterte også en tydelig norsk avveining i NATO, hvor man på den ene siden følte seg fram og innhentet informasjon om sine alliertes holdninger, for å unngå konflikt med disse, samtidig som norske aktører overfor polske styresmakter på den andre siden ville stille seg så positiv så mulig overfor de polske forslagene. Uten at man formelt gav sin tilslutning til dem, av sikkerhetspolitiske årsaker.

For det andre, en god indikasjon på at norske myndigheter så på Gomulka-planen som et bedre forslag enn de ulike utgavene av Rapacki-planen, kan være FFI-uttalelsen UD bestilte om planen, primært for å undersøke et av de vesentligste vestlige og norske ankepunktene mot de polske forslagene, kontrollspørsmålet. Denne antakelsen blir styrket av at UD engasjerte FFI i forkant av hvordan Norge presenterte sitt syn i NATO. På Stortinget og i offentlige uttalelser stilte Lange seg mer positiv i sin omtale av Gomulka-planen sammenliknet med hans tidligere omtale av Rapacki-planen. Likevel satte regjeringen fortsatt bastante krav for en formell godkjenning av også Gomulka-planen. Disse kravene ble ikke vesentlig endret av at planen etter hvert også tok til orde for å kutte i Mellom-Europas konvensjonelle styrker. Dermed var ikke retningsendringen veldig omfattende. Følgelig kom det aldri noen formell norsk godtakelse av Gomulka-planen.

For det tredje kom det på landsmøtet i mai 1965 mer formaliserte krav enn tidligere, fra Aps venstreside, om at regjeringspartiet burde stille seg mer positive til atomvåpenfrie soner i Mellom-Europa. Jeg vil uansett påstå at opposisjonen på landsmøtet spilte en sekundær rolle i forhold til de eksterne politiske forholdene. Disse forholdene, primært den internasjonale avspenningen fra 1963, gjorde klimaet og utviklingen i forholdet mellom øst og vest fram mot midten av 1960-tallet mer beleilig for de polske planene, og var hovedårsaken til regjeringens mer positive holdning på denne tiden. Grunnen til at partiet sentralt godtok venstresidens krav, og eksempelvis inkluderte sonespørsmålet i partiets arbeidsprogram på det

nevnte landsmøtet, gjenspeilet denne positiviteten. Venstresidens krav var dermed ikke årsaken til Aps mer formaliserte positivitet overfor sonespørsmålet i mai 1965.

Grunnen til at norske styresmakter gav de polske forslagene en mer seriøs vurdering fra midten av 1960-tallet, kan altså først og fremst finnes i den kalde krigens utvikling. Den samme utviklingen førte også til mindre fokus på de polske forslagene, etter hvert som stormaktene prioriterte andre nedrustningsinitiativ som kom på dagsordenen utover 1960-tallet. Jeg vil derfor konkludere med at de internasjonale forholdene som gjorde norske styresmakter mer velvillige til de polske forslagene fra midten av dette tiåret, også bidrog til å gjøre Rapacki- og Gomulka-planene overflødig i en internasjonal kontekst, der kontakt mellom øst og vest favnet stadig dypere og bredere. Således konsentrerte polakkene seg fra midten av 1960-tallet mer om å få realisert en europeisk sikkerhetskonferanse enn å opprette soner, selv om sistnevnte fortsatt var et aktuelt element i den polske politikken.

7. Konklusjon

Innledning

Formålet med denne oppgaven var å undersøke hvilke motiver, interesser og hensyn som lå til grunn for norske styresmakters holdninger til og reaksjoner på de polske Rapacki- og Gomulka-planene. Norge tilhørte de vestlige landene som stilte seg mest positive til øststatens forslag, og var trolig det NATO-landet som gikk lengst i bestrebelsene på å knytte kontakt over jernteppet. Oppgaven har undersøkt flere aspekter ved de norske holdningene og reaksjonene som ikke er belyst eller som i liten grad har blitt behandlet tidligere. Dette gjelder blant annet hvilken karakter dialogen mellom NATO-medlemmet Norge og Warszawapaktmedlemmet Polen hadde, hvordan Norge var med på å diskutere de polske forslagene i NATO, og hvordan planene ble møtt og behandlet på den norske politiske arenaen.

Jeg vil først oppsummere sentrale trekk ved de norske holdningene og reaksjonene. Så vil jeg drøfte oppgavens funn opp mot problemstillingene som ble presentert i kapittel én. Jeg avslutter med å drøfte funnene fra analysen opp mot oppgavens teoretiske rammeverk, før jeg diskuterer muligheter for videre forskning helt til slutt.

Sikkerhetspolitikk og idealisme

Jeg vil konkludere med at utenriks- og sikkerhetspolitiske faktorer var primære faktorer hos norske myndigheter for hvordan man stilte seg til de polske planene. Norske myndigheters ønske om å oppnå nedrustning og lavspenning i Sentral-Europa, og viljen til å diskutere de polske forslagene, var primært motivert av utenriks- og sikkerhetsmessige interesser og hensyn. En del av motivasjonen for å diskutere planene var nok en frykt for følgene av vesttyske atomvåpen, men det virker ut fra kildene, naturlig nok, som at de i Norge som var mest positive til planene fryktet dette mer enn regjeringen og de øvrige styresmaktene. De norske innvendingene mot en realisering av planene var også primært motivert av utenriks- og sikkerhetshensyn. Motforestillingerne mot en realisering av Rapacki-planen var først og fremst at den kunne forskyve maktbalansen og føre til at de amerikanske styrkene trakk seg ut av Vest-Europa. Dette ville styrket østblokkens strategiske posisjon overfor Vesten. Den sentrale innvendingen mot Gomulka-planen var at man vanskelig så hvordan en velfungerende kontrollordning skulle gjennomføres ved en realisering av arrangementet.

Den norske østpolitikken og det norske brobyggingsønsket hadde en tydelig

interessepolitisk side.⁴⁹⁶ Regjeringens motivasjon for å inngå dialog med Polen var også i første rekke styrt av utenriks- og sikkerhetsinteresser. Det var realpolitisk gunstig for Norge og den vestlige leir at Gomulkas regime fikk mer selvstendighet fra Sovjetunionen.

Verdihensyn og idealistiske faktorer kunne bygge opp under sikkerhetsfaktorene i måten norske aktører forholdt seg til planene på, samt i dialogen med Polen. Idealistiske hensyn og interesser var nok utslagsgivende hovedsakelig ved at norske myndigheters støtte til de polske planene var en del av Norges generelle ønske om en verden uten kjernefysiske våpen. Å spre demokratiske idealer til Polen var realpolitisk gunstig for Norge, men trolig også delvis motivert av verdimeslige hensyn. For Norges del sammenfalt dermed idealismen og sikkerhetshensynene. Følgen blir at det er vanskelig å gi idealismen en primær eller sekundær rolle. Jeg mener, slik jeg utdyper under, at innenrikspolitiske og partitaktiske faktorer spilte en tydeligere sekundær rolle for Norges holdninger og reaksjoner.

Holdningsendring på norsk hold i perioden 1957-1965

Åpenbare sikkerhetspolitiske hensyn førte til at den første Rapacki-planen ble avvist i Vesten og Norge på slutten av 1950-tallet. Hovedgrunnen til at Norges holdninger til Gomulka-planen fra 1964 var mer positive enn holdningen til de tre Rapacki-planene, var at den strategiske situasjonen og de omkringliggende forholdene var endret. Således var deler av innvendingene fra slutten av 1950-tallet ikke lenger relevante. En medvirkende årsak til at norske myndigheter var mer positiv til Gomulka-planen var dens mer realistiske og mindre ambisiøse innhold. Følgelig ble den sett på som en forbedring fra Rapacki-planen.

Dermed støtter jeg Tamnes' syn om at hovedårsaken til at norske styresmakter stilte seg mer positiv til Gomulka-planen enn til de tidligere polske forslagene, var at den internasjonale avspenningen, i kjølvannet kriseperioden på slutten av 1950- og starten av 60-tallet, gjorde klimaet gunstigere for nedrustning. Således deler jeg Tamnes påstand om at det var de omkringliggende forholdene som endret seg mer enn at de norske holdningene endret seg drastisk fra slutten av 1950-tallet fram til 1964/65.⁴⁹⁷ Muligens var en medvirkende årsak at USA fra Kennedys inntreden som president i januar 1961 ikke ønsket å gi atomvåpen til sine allierte i NATO, på tross av det amerikanske engasjementet for MLF. Det kan også ha medvirket at vesttyskerne gradvis endret sin holdning til vesttyske atomvåpen, samt at Vest-Tyskland etter hvert ble mer positive til nedrustning, etter sosialdemokratenes inntog i regjeringsskontorene. Summen av de ovennevnte faktorene kan ha ført til at den norske

⁴⁹⁶ Eriksen og Pharo 1997: 225.

⁴⁹⁷ Tamnes 1981: 23-24.

regjeringen følte det var «mindre farlig» å arbeide med den polske idéen, enn det hadde vært fram til ca. 1963.

Paradoksalt nok ble Gomulka-planen mindre aktuell når det internasjonale klimaet tilsa at forholdene lå bedre til rette for planen. Årsaken var et mer omfattende nedrustningsengasjement fra supermaktenes side, noe LTBT fra 1963 uttrykte. Norske myndigheter så ingen grunn til å dvele ved planen når man så en realisering av mer omfattende og mer sannsynlige arrangementer i horisonten. Jeg mener dette var et kontinuerlig trekk på norsk side, synliggjort under Langes polenbesøk høsten 1959. Et annet kontinuerlig norsk trekk, var at man så på de polske forslagene som en innledning til ytterligere diskusjon mellom øst og vest, samt mot mer universelle nedrustningsarrangementer, helst i regi av FN. Da diskusjonen mellom øst og vest økte i styrke og omgang fra midten av 1960-tallet, hadde de polske forslagene dermed utspilt sin rolle.

På tross av velvilligheten hadde regjeringen sikkerhetspolitiske innvendinger også mot Gomulka-planen. Særlig problemet med en effektiv kontroll ved en eventuell realisering av planen, ble trukket fram. Det kildematerialet jeg har hatt til rådighet underbygger at de norske innvendingene mot Gomulka-planen bare gjaldt problemet med en realiserbar kontrollordning, og at kontrollproblemet ikke var et vikarierende motiv fra regjeringen.

Oppgavens funn opp mot problemstillingene

Det var ingen betydelig uenighet mellom de norske styresmaktene som syslet med utenrikspolitiske spørsmål om de polske idéene. Oppgavens funn støtter opp om forestillingen at regjeringen og de øvrige myndighetene hadde samme syn på de polske planene. Jeg har ikke kildemessig støtte for at en betydelig uenighet mellom regjeringen og Forsvaret. Representanter for Forsvaret stilte seg ved enkelte anledninger mer skeptiske til planene enn hva andre aktører gjorde, men det var nok heller en følge av deres ståsted og virkefelt. Likevel kan dette nyanseres på bakgrunn av undersøkelsene ved FHS. Her kom sentrale personer i Forsvaret med såpass søkte argumenter mot Rapacki-planen at det kan tyde på at Forsvaret var mer bekymret for de negative konsekvensene en gjennomføring av de polske soneforslagene ville fått for Norge og NATO, enn andre sentrale myndighetsorganer. Følgelig tar jeg et forbehold om at Forsvaret *kan* ha stilt seg mer negativ til den polske idéen enn hva denne oppgaven beskriver, også siden det i FDs sakarkiv er en del laguner for den gjeldende perioden.

Det er ingenting i mine undersøkelser som tyder på at uenigheten mellom SMK og UD

fra ca. 1955, spesielt i forbindelse med Gerhardsens Paris-tale i 1957, dreide seg om Rapacki-planen. I den grad uenigheten ved Paris-møtet handlet om planen, var det nok heller en uenighet om virkemidler enn sak. Lange og Gerhardsen så ikke likt på alle sider ved østpolitikken; Lange delte for eksempel ikke statsministerens såkalte konvergensteori. Lange var uansett på linje med Gerhardsen når det kom til forbindelsene med det post-stalinistiske Polen generelt, og Rapacki- og Gomulka-planene spesielt. Jeg slutter meg dermed til den såkalte «langerevisjonismen», som Hallvard Tjelmeland har kalt det oppdaterte synet på Lange, som startet med Eriksen og Pharos bind fem av *Norsk utenrikspolitikk historie*.⁴⁹⁸ Denne understreker sterkere enn før at Gerhardsen og Lange i hovedsak var enige om nedrustning, samt på kontakten med Polen. I den grad Lange var litt mer tilbakeholden enn statsministeren, kan det ha vært av hensyn til de allierte i NATO, noe som også var en naturlig følge av hans rollefordeling vis á vis statsministeren. Gerhardsen hadde jo mer kontakt med det innenrikspolitiske miljøet, og følte opinionens krav sterkere på kroppen enn Lange.⁴⁹⁹ Oppsummert vil jeg på bakgrunn av denne oppgaven ta til motmæle mot de som på norsk hold har kalt Lange for en stivbent NATO-politiker og en talsmann for styrkepolitikk.

Et annet spørsmål jeg ville besvare var om den norske politikken overfor de polske forslagene ble bestemt ut fra innenrikspolitiske og partitaktiske faktorer i og utenfor regjeringspartiet. Jeg konkluderer med at politikken til en viss grad ble påvirket av de som krevde en mer imøtekommende politikk overfor de polske forslagene. Likevel, i den grad noe av det norske engasjementet for de polske forslagene var konsesjoner til dem som krevde en mer aktiv utenrikspolitikk, i Ap og i de borgerlige mellompartiene, var dette en sekundær faktor. Ap hadde programfestet å følge opp nedrustningsinitiativ som Rapacki- og Gomulka-planene hele perioden 1957-1965. For å konkretisere dette kan vi dra fram Aps landsmøte i mai 1965. Her har jeg har argumentert for at de internasjonale forholdene spilte en primær rolle for at regjeringspartiet stilte seg mer positiv til den polske idéen, mens de som krevde en mer aktiv utenrikspolitikk overfor Gomulka-planen, spilte en sekundær rolle.

Majoriteten av det norske politiske miljøet mente som regjeringen at Norge gjorde rett i å diskutere de polske planene. Grupperingen av stortingspolitikere som i perioden 1957-1965 mente regjeringen var for tilbakeholdne i sine reaksjoner bestod for det første av norsk politikks venstrefløy, som ville diskutere de polske planene som en del av en omfattende skepsis mot NATO, opprustningen, USA og den vestlige politikken generelt. Venstrefløyen fant man i regjeringspartiet, og fra 1961, også i SF. Tilhørende venstrefløyen var flere av de

⁴⁹⁸ Tjelmeland 2009: 23 og Eriksen og Pharo 1997: 258.

⁴⁹⁹ Eriksen og Pharo 1997: 256-258.

som jeg har omtalt som reformister. For det andre bestod grupperingen av reformister som ikke tilhørte venstrefløyen, og som delte regjeringens politikk i grove trekk, men mente denne vektla nedrustning for lite. Her kunne man finne representanter som Finn Moe fra Ap og Gunnar Garbo fra Venstre. Også andre grupper gjorde seg gjeldende. Det var en litt mer lunken støtte mer på linje med regjeringens syn, hos representanter med tradisjonalistiske synspunkter i en bredere krets i Ap og i de borgerlige mellompartiene, Venstre og KrF og Senterpartiet. Jeg mener at venstrefløyen, men spesielt denne sistnevnte gruppen av tradisjonister pluss reformistene som ikke tilhørte venstrefløyen, hadde en sekundær innvirkning på regjeringen og oppmuntret den til å opprettholde dialogen med Polen. Den kan dessuten ha bestyrket regjeringen i dens bestrebelser på å ta opp planen med sine allierte i og utenfor NATO, siden regjeringen nok følte den hadde innenrikspolitisk støtte for sin politikk.

Motstanderne mot den polske idéen fant man stort sett på høyrefløyen i norsk politikk. Muligens hadde også regjeringspartiets tradisjonister flere motstandere enn hva som kom til uttrykk i Stortingets utenriksdebatter. Det er ikke umulig at disse holdt inne sin kritikk av hensyn til ønsket om konsensus i regjeringspartiet. Jeg mener likevel det er mer sannsynlig at Aps tradisjonister delte Lange og regjeringens syn, enn at de var på linje med for eksempel kritikerne i Høyre. Olaf Watnebryn i debatten i oktober 1958 kan eksemplifisere dette. Han kritiserte partifellen Sverre Løberg i å gå for langt i sitt forsvar av Rapacki-planen, samtidig som han kritiserte Høyres Erling Petersen for å gå for langt i sitt angrep på den. Jeg mener planens motstandere hadde mindre innvirkning på regjeringen enn tilhengerne. Det at til og med enkelte av motstanderne kunne støtte regjeringens grunnholdninger til de polske planene, bestyrker dette. Likevel kan motstanderne ha påvirket regjeringen til å ha uttalt seg mer forsiktig om den polske idéen enn hva man ellers ville ha gjort.

Eriksen og Pharo har framhevet at det som kjennetegnet utmeislingen av norsk utenrikspolitikk, i forhold til andre vestlige land, var at nasjonalforsamlingen, spesielt UUKK, var med på å utforme politikken som regjeringen førte.⁵⁰⁰ Dette faktumet bestyrker min påstand om at Stortinget påvirket regjeringens politikk opp mot de polske forslagene.

Det eksisterte tydelige avveininger mellom Norges østengasjement overfor Polen og de polske planene på den ene side, og på den andre side hensynet til Norges nærmeste allierte, spesielt USA. Norge var påpasselige med å informere seg om sine alliertes holdninger. En rød tråd gjennom tidsrommet 1957-65 var at Norge tok opp det norske engasjementet for planene i NATO, for å så motta allierte innvendinger man brukte i uformelle samtaler med polske

⁵⁰⁰ Eriksen og Pharo 1997: 18 og 415. Langes uttalelse til John Lyng, fra UUKKs møte 23.10.1958, nevnt i kapittel fire, eksemplifiserer dette.

myndigheter. Norge kontaktet også sine viktigste allierte gjennom ambassadene, for så underhånden å bli informert om disses posisjoner og synspunkter på planene. Dette i både forkant og etterkant av debattene i NATO. Det virker ut fra kildene som norske styresmakter hele tiden hadde et øye til hvor langt man kunne «tøye strikken» i alliansen. Det kan også se ut som USAs holdning til den polske idéen spilte en viss rolle for de norske holdningene. Særlig kan den positive amerikanske holdningen til Gomulka-planen, sammenlignet med holdningen til Rapacki-planen, ha vært en medvirkende og sekundær årsak til at norske myndigheter selv var mer positive til Gomulka-planen rundt midten av 1960-tallet.

Jeg har ikke funnet mye som kobler endringen av NATOs doktrine fra massiv gjengjeldelse til fleksibel respons og det norske synet på den polske idéen. Det jeg har funnet, eksempelvis fra nedrustningsutvalget, tyder på at sentrale norske aktører mente en overgang til en doktrine mer fokusert på konvensjonell oppbygning aktualiserte sonevis uttynning og Rapacki-planen i Sentral-Europa. Årsaken var at en vestlig konvensjonell oppbygning ville minsket risikoen ved uttynning. Dette kan tolkes i retning av at doktrineendringen førte til et mer positivt norsk syn på en realisering av den polske idéen. Noen av nedrustningsutvalgets medlemmer var representanter for viktige norske beslutningsorganer, dermed peker kanskje utvalget på hva bredere kretser hos norske myndigheter tenkte? Norske styresmakter kan også ha vært opptatt av denne strategiske endringen i forbindelse med de polske planene, selv om det bare er eksplisitt nevnt i et fåtall av de undersøkte kildene.

Oppgavens resultater drøftet opp mot det teoretiske rammeverket

Min undersøkelse antyder av at idéer og verdensanskuelser kan ha spilt en rolle for hvordan oppgavens aktører stilte seg til de polske planene. Fellesnevneren ved de som var mest positive til planene var et idégrunnlag som omhandlet en frykt for atomvåpnenes ødeleggelser i en eventuell ny varm krig og et syn på atomvåpen som et onde. På den andre siden var fellesnevneren hos de som var mest negative til planene et idégrunnlag og et syn på atomvåpen som gikk ut på at nukleær avskrekking var en nødvendighet i den kalde krigen.

Dualismen som teori om norsk sikkerhets- og atompolitikk er beskrivende for de norske holdningene til Rapacki- og Gomulka-planen. På den ene siden ønsket Norge å initiere til drøftinger om de polske idéene, både med sine allierte i og utenfor NATO, og i dialogen med Polen. På den andre siden var norske myndigheter hele perioden 1957-1965 på det rene med at planene ikke kunne realiseres. Først og fremst på grunn av de sikkerhetspolitiske implikasjonene det ville ha medført for Vesten og Norge. Norske styresmakter ønsket å trekke fram idéen planene representerte, men ønsket ikke å realisere dem av sikkerhetshensyn. De

norske holdningene og reaksjonene passer dermed inn i en norsk utenrikspolitisk tradisjon.

Tamnes' begrepspar integrasjon og avskjerming er forklarende ved at Norge ikke utfordret sine allierte i NATO i sin politikk overfor de polske planene. Samtidig med at norske myndigheter kunne bruke planene som et avskjermingselement, som under NATOs rådsmøte i 1957. I forhold til Holsts begrepspar avskrekking og beroligelse, kunne kanskje en norsk støtte til planene virket tillitskapende overfor supermakten i øst.

Begrepet «misjonærimpuls» er nok ikke like beskrivende for nedrustningsengasjementet norske myndigheter hadde på slutten av 1950- og starten av 60-tallet, som den bredere engasjementspolitikken Norge førte i tiårene etter 1970. Likevel vil jeg påstå at de norske bestrebelsene på å fremme de polske forslagene, sammen med de andre norske samtidige nedrustningsbestrebelsene, som er nevnt i kapittel to, inngikk i småstaten Norges ønsker om å bevege den internasjonale situasjonen, og å være med på å berede grunnen for nedrustning, og forsøke å påvirke stormaktene. På den ene siden kan det se ut som det norske nedrustningsengasjementet i denne oppgavens periode, i utgangspunktet ikke kolliderte med andre norske realpolitiske interesser, i motsetning til hva som kunne være tilfelle i misjonærimpulsens storhetsperiode etter 1970.⁵⁰¹ På den andre siden kunne eksempelvis en realisering av den norske reviderte Rapacki-planen fra 1958 muligens redusert Norges sikkerhet, dermed var det en viss spenning mellom nedrustningsengasjementet og norske realpolitiske interesser.⁵⁰² Dermed var kanskje nedrustningsengasjementet på 1950- og starten av 60-tallet delvis en tidlig engasjementspolitikk.

Hva angår Rapacki- og Gomulka-planene, blir dette bestyrket av at noe av den norske motivasjonen for å diskutere planene med Polen var ønsket om å påvirke Polen i demokratisk retning, og å bygge opp under landets uavhengighet til Moskva. Kanskje gikk, som tidligere påpekt, interesse- og verdipolitikken hånd i hånd, siden Norge alt i alt var tjent med nedrustning og lavspenning, spesielt med tanke på hensynet til Sovjetunionen i nord?

Når det gjelder Skodvin-skolen og småstatsperspektivet forsøkte norske myndigheter ikke å utfordre de internasjonale premissene som gjaldt for småstaten Norge. Norske myndigheter tok hele tiden hensyn til sine viktigste allierte og til supermakten i Øst, Sovjetunionen. Det er tidligere blitt forklart hvordan Norge tok hensyn til de allierte vestmaktene. Et eksempel på at man tok hensyn til Sovjetunionen i sine bestrebelser på å

⁵⁰¹ Riste 2001: 259-265. Skogrand og Tamnes skriver at Norges engasjement mot spredning av atomvåpen stod i motsetning til den norske kunnskapsoverføringen og eksporten av kjernefysisk utstyr til Israel med utgangspunkt i 1959-avtalen. De skriver likevel at omfanget av disse bidragene var svært beskjedent på 1950-tallet, og at virksomheten således ikke ble opplevd som politisk problematisk. Se Skogrand og Tamnes 2001: 107.

⁵⁰² Eriksen og Pharo 1997: 248.

diskutere de polske planene, var at man på norsk hold var forsiktige i sine uttalelser om disse, sannsynligvis delvis fordi man var klar over at en norsk uforsiktighet kunne vanskeliggjøre Polens posisjon vis á vis Sovjetunionen.

Videre forskning

Oppgavens avgrensning åpner for videre forskning på den norsk-polske nedrustningsdialogen etter 1965. Her trekker jeg fram temaene tilknyttet denne oppgaven som jeg personlig synes er interessante, med hensyn av å gi et mest mulig fullstendig bilde av Norges holdninger til de polske nedrustningsforslagene.

Først og fremst ville det vært nyttig å undersøkt polske arkiver, særlig for å se hvordan polske myndigheter så på sonedialogen med Norge. Et slikt arbeid ville på mange måter komplettert denne oppgaven.

Det ville også vært interessant å undersøke FFI og NUPIs behandling av de polske planene, særlig siden dette kan belyse samspillet myndighetene hadde med slike aktører om nedrustning. FFIs behandling av Gomuka-planen ønsket jeg selv å undersøke grundigere enn hva jeg har gjort i denne oppgaven, men ble stoppet av graderingshensyn.

Jeg mener også det ville vært fruktbart med mer forskning på drøftingene om de norsk-polske rundebordskonferansene fra siste halvdel av 1960-tallet og starten av 70-tallet, der det norske nedrustningsutvalget representerte Norge og således spilte en sentral rolle.⁵⁰³ Slike rundebordskonferanser, den første fra 1970, var for øvrig noe polakkene hadde med flere vestlige land, blant annet Storbritannia og Danmark.⁵⁰⁴

Jeg vil også trekke inn de polsk-norske drøftingene om en europeisk sikkerhetskonferanse, med deltakere fra NATO og Warszawapakten. Spesielt siden dette østlige initiativet, med Polen som en av pådriverne, blant annet gjennom Bucuresti-erklæringen fra 1966, og Budapest-erklæringen fra 1969, kan ha vært med på å berede grunnen for Konferansen om sikkerhet og samarbeid i Europa (KSSE) i Helsinki i 1975.⁵⁰⁵ Temaet er også interessant med tanke på hvilken rolle KSSE-prosessen spilte for den fredelige

⁵⁰³ Jeg fant en del materiale om de norsk-polske rundebordskonferansene i boks 19. og 20. i Gunnar Garbos privatarkiv ved RA. Når jeg pratet med Garbo 26.04.2014 sa han at nedrustningsutvalgets arbeid dessverre ikke gav de helt store resultatene, men at polakkene virket overraskende selvstendige i sine betraktninger i forhold til Sovjetunionen. Det finnes også noe om nedrustningsutvalgets dialog med polske aktører i UD 11.12/91, bd. 1. Se også UD 11.7/30 og Svenbalrud 2007: 33.

⁵⁰⁴ Halvorsen 1998: 31-32. UD ønsket at Norsk Utenrikspolitisk Institutt skulle stå som arrangør av en norsk-polsk rundebordskonferanse, for å gi denne et mest mulig uformelt preg.

⁵⁰⁵ UD 26.17/17, bd. 3., UD. 3. pol. ktr. 06.10.1967. Se også Tjelmeland 2006: 104-105.

avslutningen av den kalde krigen.⁵⁰⁶ Det var sannsynligvis en slik prosess mellom øst og vest polske styresmakter hadde i tankene, da de lanserte Rapacki-planen for første gang i 1957, som en idé som kunne lede til ytterligere konsultasjoner mellom de to blokkene. Således er det flere aspekter ved den norsk-polske dialogen, som startet med Rapacki- og Gomulka-planene, som ennå ikke har blitt utførlig behandlet i fagfeltet.

⁵⁰⁶ Hanhimäki 2001: 326-338. Den finske historikeren Jussi Hanhimäki diskuterer hvordan avspenningen etter Cuba-krisen, generelt, og KSSE-prosessen som kulminerte med Helsinki-møtet i 1975, spesielt, kan ha vært med på å ha beredt grunnen for den kalde krigens fredelige avslutning.

Vedlegg

Oppgavens aktører⁵⁰⁷

Andersen, Andreas (1903-76): Bakgrunn som blant annet sekretær i koordineringsutvalget for de hemmelige tjenestene fra 1950. Statssekretær i Forsvarsdepartementet 1951-52. Formann i koordineringsutvalget for de hemmelige tjenestene fra 1953, da han ble ansatt ved Statsministerens kontor som direktør ved avdeling for beredskaps- og sikkerhetspolitiske spørsmål. Fra 1956 var Andersen ekspedisjonssjef ved Statsministerens kontor med dette arbeidsfeltet. Denne stillingen hadde han fram til 1973. Andersen virket som statsminister Einar Gerhardsens sikkerhetspolitiske rådgiver, og hadde betydelig innflytelse i denne rollen fra midten av 1950-tallet fram til slutten av tiåret.

Ansteensen, Einar (1919-?): Ekspedisjonssjef i Utenriksdepartementets politisk avdeling 1963-1971. Virket i utenriktjenesten i tilsammen 44 år, og hadde en usedvanlig bred kontaktflate.

Bondevik, Kjell (1901-1983): Stortingsrepresentant for Kristelig Folkeparti i årene 1950-65. Medlem av Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité i periode 1961-65. Sosialminister i regjeringen Lyng august-september 1963.

Borgen, Hans (1908-83): Stortingsrepresentant for Bondepartiet/Senterpartiet i årene 1950-69. Medlem av Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité i årene 1954-58 og 1961-69, bortsett fra tiden som landbruksminister i regjeringen Lyng høsten 1963. Senere var han formann i Folkebevegelsen mot norsk medlemskap i Fellesmarkedet fra 1970-77.

Borten, Per (1913-2005): Stortingsrepresentant for Senterpartiet/Bondepartiet i årene 1950-77. Parlamentarisk leder i Senterpartiet/Bondepartiet 1958-65 og 1971-73. Medlem av Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité 1958-65. Statsminister i regjeringen Borten 1965-71.

Boyesen, Jens (1920-1997): Statssekretær i Utenriksdepartementet i 1951-54 og i 1963-65. Statssekretær i Forsvarsdepartementet 1954-55. Norges NATO-ambassadør i perioden 1955-63. Av senere verv Boyesen innehadde var han fra 1973-77 Norges representant ved Det europeiske økonomiske felleskap, og fra 1977-86 Norges ambassadør til Organisasjonen for økonomisk samarbeid og utvikling. Boyesen tilhørte Utenriksminister Langes nærmeste krets og var en av de mest sentrale aktørene i utformingen av norsk sikkerhetspolitikk innenfor NATO på slutten av 1950- og starten av 60-tallet.

⁵⁰⁷ Ikke alle personene som omtales i oppgaven er nevnt i oversikten. Årsaken er at jeg fant det overflødig å ta med enkelte personer som bare er nevnt et fåtall eller bare én gang. Likevel er en del personer som er nevnt få ganger tatt med siden jeg har ansett det som fruktbart å plassere dem i det politiske landskapet. Jeg understreker at informasjonen om de polske aktørene er noe usikker. I den forbindelse forsøkte jeg å kontakte den polske ambassaden uten hell.

Bruu, Reidar (1903-1989): Stortingsrepresentant for Høyre 1954-69. Medlem av Stortingets Forsvarskomiteé 1958-61.

Bryn, Dag (1909-1987): Statssekretær i Forsvarsdepartementet i 1947-50 og statssekretær i Utenriksdepartementet i årene 1954-58. Etter dette var han Norges ambassadør til Jugoslavia i 1958-63, til Sveits 1963-65 og inspektør for utenrikstjenesten 1965-68.

Bull, Trygve (1905-1999): Vararepresentant for Arbeiderpartiet på Stortinget 1958-69.

Dorosz, Kazimierz: Polens ambassadør til Norge fra 1963/64.

Eisenhower, Dwight D. (1890-1969): USAs 34. president fra 1953-61.

Engen, Hans (1912-1966): Norges FN-ambassadør 1952-58, statssekretær i Utenriksdepartementet 1958-63 og Norges ambassadør i USA fra 1963 til hans død i 1966. Engen var en av utenriksminister Langes nærmeste medarbeidere og hadde en betydelig grad av handlefrihet i sine roller.

Garbo, Gunnar (1924-): Stortingsrepresentant for Venstre i perioden 1954-69. Venstres leder 1964-70. Medlem av Regjeringens nedrustingsutvalg fra 1962-70, formann i samme utvalg fra 1970-74. Senere blant annet underdirektør i Utenriksdepartementet 1975-87 og Norges ambassadør til Tanzania 1987-92.

Gerhardsen, Einar (1897-1987): Norges statsminister i til sammen 17 år i tidsrommet 1945-65. I denne perioden var han også leder av Arbeiderpartiets Stortingsgruppe 1951-55 og Stortingspresident 1954-55. Var statsminister hele tidsrommet for denne oppgaven, bortsett fra tiden regjeringen Lyng satt høsten 1963. Senere var han Stortingsrepresentant i perioden 1965-69.

Gomulka, Wladyslaw (1905-1982): Tilhørte det polske lederskapet 1945-48 og var Generalsekretær i det polske kommunistpartiet og de facto leder i Polen i årene 1956-70.

Gustavsen, Finn (1926-2005): Stortingsrepresentant for Sosialistisk Folkeparti 1961-69. Senere blant annet stortingsrepresentant for Sosialistisk Valgforbund 1973-77 og parlamentarisk leder for Sosialistisk Valgforbund 1973-75.

Handal, Nils (1906-1992): Industriminister 1953-55 og forsvarsminister 1955-61 for Arbeiderpartiet. Handal hadde bakgrunn som blant annet ordfører i Bergen i perioden 1947-53.

Haugan, Arne (1917-1997): Oberstløytnant i 1959. Hadde bakgrunn fra krigstjeneste i Storbritannia, på Island, Jan Mayen og Sverige. Var senere blant annet generalmajor og kommandør for landstridskreftene i Nord-Norge i 1973 og sjef for Distriktskommando Sørlandet i tidsrommet 1976-83.

Hegna, Trond (1898-1992): Stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet 1949-65. Formann i finanskomiteen 1954-65. Fra 1950-65 medlem av Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité og fra 1958-65 var han nestformann i partiets stortingsgruppe.

Himle, Erik (1924-2008): Embetsmann og politiker for Arbeiderpartiet. Statssekretær i Forsvarsdepartementet 1958-61, handelsminister 1963-64 og samferdselsminister 1964-65. Senere blant annet sekretær for Arbeiderpartiets stortingsgruppe 1965-67 og departementsråd i Olje- og energidepartementet 1978-88.

Hochfeld, Julian (1911-66): Polsk sosiolog og professor ved Universitetet i Warszawa.

Holst, Johan Jørgen (1937-1994): Stipendiat ved Forsvarets forskningsinstitutt 1963-65. Leder for Sikkerhetspolitisk gruppe samme sted 1965-69. Senere blant annet forsker ved Norsk Utenrikspolitisk Institutt 1969-76 og direktør fra 1981. Statssekretær i henholdsvis Forsvarsdepartementet og Utenriksdepartementet i 1976-79 og 1979-81. Forsvarsminister 1986-89 og 1990-93. Utenriksminister fra våren 1993 til sin død.

Ingebrigtsen, Oscar (1902-1979): Vararepresentant på Stortinget for Arbeiderpartiet i tidsrommet 1958-69.

Ingvaldsen, Bernt (1902-1985): Stortingsrepresentant for Høyre 1945-73 og Stortingspresident i årene 1965-72. Medlem av Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité 1958-73.

Jacobsen, Frithjof (1914-1999): Ekspedisjonssjef i Utenriksdepartementet fra 1955-59, Norges ambassadør til Canada i perioden 1959-61, Norges ambassadør til Sovjet 1961-65. Etter regjeringen Bortens inntreden høsten 1965 ble Jacobsen statssekretær i Utenriksdepartementet, en stilling han hadde fram til 1970. Jacobsen tilhørte utenriksminister Langes nære krets.

Johanson, Arvid (1929-2013): Stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet i perioden 1958-61 og 1965-81. Vararepresentant 1954-57 og 1961-65. Senere formann i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité 1979-80.

Johnson, Lyndon B. (1908-1973): USAs 36. president fra november 1963-januar 1969. Visepresident under John. F. Kennedy.

Kennan, George F. (1904-2005): USAs ambassadør til Sovjetunionen 1935-37, 1945 og 1952-53. Tilsluttet Det amerikanske utenriksdepartementets planleggingskontor 1947-48, og sjef for kontoret 1949-50. Hovedarkitekten bak den amerikanske «oppdemmingspolitikken». Professor ved Princeton University fra 1956 og senere blant annet USAs ambassadør til Jugoslavia 1961-63.

Kennedy, John F. (1917-1963): USAs 35. president fra januar 1961-november 1963.

Khrusjtsjov, Nikita (1894-1971): Førstesekretær for Sovjetunionens kommunistiske parti 1953-64 og statsminister i Sovjetunionen 1958-64.

Kjeholt, Dagfinn Eilif (1912-?): Kontreadmiral i 1958. Hadde bakgrunn som blant annet sjef for Forsvarsstabens operasjonsavdeling 1946-49 samt som sjef for operasjonsstaben i Forsvarsstaben fra 1956. Senere var han blant annet nestkommanderende for Sjøforsvaret 1962-65 og kommandør for sjøstridskreftene i Sør-Norge fra 1971.

Kjøs, Alv (1894-1990): Stortingsrepresentant for Høyre i årene 1937-40 og 1945-65. Medlem av Stortingets militærkomité fra 1945-58, og av Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité i årene 1950-65. Visepresident i Stortinget 1961-65.

Klippenberg, Erik (1926-): Forsker ved Forsvarets forskningsinstitutt fra 1951. Forskningssjef for instituttets systemanalysegruppe i perioden 1959-79 og senere instituttets direktør fra 1983.

Lange, Halvard (1902-1970): Norges utenriksminister i nesten 20 år, fra 1946 til 1965, bare avbrutt av regjeringen Lyngs regjeringstid høsten 1963. Senere leder for Europabevegelsen i Norge i tidsrommet 1965-70.

Langhelle, Nils (1907-1967): Stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet 1950-69. Forsvarsminister 1952-54. Stortingspresident 1958-65. Medlem av Stortingets utvidede utenriks- og konstitusjonskomité 1955-67.

Lie, Haakon (1905-2009): Arbeiderpartiets partisekretær i perioden 1945-69.

Lykke, Knut (1904-?): Norges ambassadør til Polen 1962-66. Tidligere på 1950- og 60-tallet hadde han vært Norges ambassadør til India og Finland.

Lyng, John (1905-78): Stortingsrepresentant for Høyre 1945-49, 1950-53 og 1958-65. Høyres parlamentariske leder i perioden 1958-65, bortsett fra tiden som statsminister i regjeringen Lyng august-september 1963. Varamedlem av Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité 1958-61 og fast medlem 1961-65 bortsett fra tiden som regjeringsmedlem. Utenriksminister i regjeringen Borten 1965-70.

Løberg, Sverre (1905-1976): Stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet, 1945-69. Mangeårig medlem og nestleder av Stortingets sosialkomité.

Lønning, Per (1928-): Stortingsrepresentant for Høyre 1958-65.

Moe, Finn (1902-1971): Leder av Stortingets utvidede utenriks- og konstitusjonskomité i perioden 1950-65 og nestformann i tidsrommet 1965-69. Av andre verv Moe innehadde var han i mange år Arbeiderpartiets utenrikspolitiske talsmann, utenrikspolitisk medarbeider i Arbeiderbladet og Norges representant i Europarådet 1950-69.

Moe, Peter Kjeldseth (1909-73): Vararepresentant for Arbeiderpartiet på Stortinget 1954-58, fast representant 1958-73.

Morski, Albert: Polens ambassadør til Norge fra 1957 til 1963/64.

Pedersen, Herman (1928-2009): Sekretær i Utenriksdepartementet 1958-60, ambassadesekretær i Warszawa 1960-62 og ambassadesekretær ved Norges FN-delegasjon 1962-65. Senere var Pedersen blant annet underdirektør i Utenriksdepartementet 1979-88 og Norges ambassadør til Israel 1993-95.

Petersen, Erling (1906-92): Dr. philos og professor, først ved Norges Handelshøyskole, deretter ved Universitetet i Oslo. Stortingsrepresentant for Høyre i perioden 1954-73. Petersen var medlem i Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité i tidsrommet 1958-73.

Rapacki, Adam (1909-1970): Polens utenriksminister i perioden 1956-68.

Røiseland, Bent (1902-81): Stortingsrepresentant for Venstre/Det Nye Folkepartiet fra 1945-73 og president i Lagtinget i flere perioder. Venstres leder fra 1952-64. Medlem av Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité 1954-58, nestformann og formann i samme komité henholdsvis i 1958-65 og 1965-70.

Seip, Helge (1919-2004): Stortingsrepresentant for Venstre/Det Nye Folkepartiet 1954-73 og sjefsredaktør i *Dagbladet* 1954-65. Senere kommunalminister 1965-70.

Skaug, Arne (1906-1974): Norges ambassadør til Organisasjonen for økonomisk samarbeid og utvikling 1949-1955 og Norges ambassadør til NATO 1952-55. Handelsminister 1955-61 Norges ambassadør til Storbritannia 1962-68 og ambassadør til Danmark 1968-74.

Stray, Sverre (1922-2012): Stortingsrepresentant for Høyre 1958-85. Varamedlem av den Utvidede utenriks- og konstitusjonskomité 1961-65, og medlem 1965-70 og 1973-81. Stray var også utenriksminister i regjeringen Borten 1970-71 og i regjeringen Willoch 1981-85.

Svensen, Henrik (1904-2007): Stortingsrepresentant for Høyre 1954-61. Medlem av Den utvidede utenriks- og konstitusjonskomité 1958-61. Av andre verv var han blant annet leder av Stortingets forsvarskomité 1958-61 samt var han president i Norsk Forsvarsforening 1962-66.

Ulstein, Egil (1919-?): Byråsjef i UD fra 1956. Var fra 1958 ambassaderåd ved Norges delegasjon til NATO og Det europeiske økonomiske fellesskap. Fra 1962 var han ambassaderåd ved Norges ambassade i Storbritannia. Senere var han blant annet Norges ambassadør til Tsjekkoslovakia 1966-69.

Versto, Olav (1892-1977): Stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet 1928-61. Medlem av Samferdselskomiteen i en årrekke.

Watnebryn, Olaf (1908-1977): Stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet 1945-65. Medlem i Stortingets utvidede utenriks- og konstitusjonskomité 1954-65. Nestformann i Arbeiderpartiets stortingsgruppe 1958-65.

Wikborg, Erling (1894-1992): Stortingsrepresentant for Kristelig Folkeparti i årene 1945-49 og 1954-61. Medlem i Stortingets utvidede utenriks- og konstitusjonskomité og parlamentarisk leder i Kristelig Folkeparti i årene 1954-61. Utenriksminister i regjeringen Lyng høsten 1963.

Winiewicz, Josef (1905-1984): Viseutenriksminister i Polen hele denne oppgavens tidsrom.

Ålgård, Ole (1921-1995): Konsulent og byråsjef i UD 1956-61. Ambassaderåd ved FN-delegasjonen i New York 1961-64. Senere var han blant annet Norges FN-ambassadør i New York 1971-81.

Kilder

Litteratur:

Andreassen, Steinar 2007. *Ohio-kanalen 1967-1969*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Berlin, Johan Daniel 2007. *Andreas Andersen – outsider i maktens høyborg*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Eriksen, Knut Einar og Helge Øystein Pharo 1997. *Kald krig og internasjonalisering 1949-1965* i Tom B. Jensen m. fl. (red.), *Norsk utenrikspolitikk historie*, bd. 5. Oslo: Universitetsforlaget.

Njølstad, Olav og Olav Wicken 1997. *Kunnskap som våpen: Forsvarets forskningsinstitutt 1946-1975*. Oslo: Tano Aschehoug.

Skogrand, Kjetil 2004. *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, i Odd G. Engdal m. fl. (red.), *Norsk forsvarshistorie*, bd. 4. Bergen: Eide Forlag.

Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes 2001. *Fryktens likevekt: Atombomben, Norge og verden 1945 – 1970*. Oslo: Tiden.

Utenriksdepartementets kalender for 1965, Grøndahl & Sønns Boktrykkeri, Oslo.

Nettsider:

Norsk biografisk leksikon på nett: <http://nbl.snl.no> (07.04.2014)

Store norske leksikon på nett: <http://snl.no/> (07.04.2014)

Stortingets nettsider: www.stortinget.no (07.04.2014)

«Hvem er hvem, 1973»: <http://runeberg.org/hvemerhvem/1973/0304.html> (08.04.2014)

<http://runeberg.org/hvemerhvem/1973/0576.html> (08.04.2014)

Kart over Sentral-Europa 1957-1965

Lastet opp fra hjemmesiden til *The National Archives UK*:

<http://www.nationalarchives.gov.uk/education/focuson/film/activities/cold-war/2-behind-the-smiles-pc.htm> (09.04.2014)

Bibliografi

Utrykte kilder

Arkiver

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek

Arbeiderpartiet, Ark-1001, alfabetisk sakarkiv, Da: Boks 164, 341-343 og 351

Finn Moes privatarkiv, Ark-1343, D sakarkiv: Boks 1 og 5.

Mappe «DNA landsmøtepapirer 1965».

Riksarkivet

Forsvarsdepartementet, RAFA-2355

2 H – arkiv 1945-1974: D-sakarkiv ved H-arkiv: boks L0189, L0233.

Privatarkiver

Gunnar Garbos arkiv, PA-1431: F utenrikspolitisk arkiv: boks 19 og 20.

Halvard Langes arkiv fra hans tid som utenriksminister, S-6173: D sakarkiv: Dd, foredrag og taler, boks L0003.

Rolf Thues arkiv, PA-1553: D sakarkiv: Dg utklipps- og notatbøker, L0001.

Statsministerens kontor, S-1005

Aa: Referater fra regjeringskonferanser, L0014.

Da: Notater fra regjeringskonferanser, boks L0079.

Db: Sakarkiv ved SMK, boks L0284, L0295.

N: Andreas Andersens arkiv, boks L0001 og L0003.

Utenriksdepartementets sakarkiv, 1905-59, S-2259

33.12/34: Rapacki-planen.

33.12/35: Drøftelser innen NATO om forhandlinger øst-vest.

34.7/22: Den polske utenriksminister Rapackis besøk i Norge 1958.

34.7/24: Halvard Langes besøk i Polen.

34.4/91: Polen-Norge: Politikk.

25.4/91: Polen: Politikk.

Stortingsarkivet

Møtereferat fra Stortingets Utvidede Utenriks- og konstitusjonskomité 24.04.1958.

Møtereferat fra Stortingets Utvidede Utenriks- og konstitusjonskomité 28.05.1958.

Møtereferat fra Stortingets Utvidede Utenriks- og konstitusjonskomité 23.10.1958.

Møtereferat fra Stortingets Utvidede Utenriks- og konstitusjonskomité 16.04.1959.

Møtereferat fra Stortingets Utvidede Utenriks- og konstitusjonskomité 13.10.1961.

Møtereferat fra Stortingets Utvidede Utenriks- og konstitusjonskomité 08.05.1964.

Utenriksdepartementets arkiv

11.7/30: Utenriksminister Lyngs reise til Polen.

11.12/91: Besøk i Norge av polske regjeringsmedlemmer.

25.2/63: Den internasjonale situasjonen. Forhandlinger Øst-vest.

25.4/91: Polen: Politikk.

26.17/11: President Kekkonens forslag om atomfri sone i Norden.

26.17/17: Polsk forslag om frysing av atomkrigshodelagre. Gomulka-planen.

33.12/34: Rapacki-planen.

34.4/91: Polen-Norge: Politikk.

Intervjuer, korrespondanser og samtaler

Telefonintervju med Gunnar Garbo, tidligere stortingsrepresentant og leder av Venstre: 26.04.2014.

Telefonintervju med Erik Klippenberg, tidligere forskningssjef ved Forsvarets forskningsinstitutt: 06.09.2013.

Mailkorrespondanse med Liv Kørre, Førstekonsulent ved Forsvarets Høgskole: 10.01.2014.

Samtale med Olav Njølstad, professor i Historie ved Universitetet i Oslo: 26.09.2013.

Trykte kilder

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek

Arbeiderpartiets arbeidsprogram for stortingsperioden 1962-65.
Arbeiderpartiets arbeidsprogram for stortingsperioden 1966-69.

Trykt landsmøteprotokoll for Arbeiderpartiets landsmøte 27.-29. mai 1965.

Stortingsarkivet

Stortingsmelding nr. 64, 1961-62, vedlegg 6., s. 159-160.

Stortingstidende 1958, 7 a og b.
Stortingstidende 1959, 7 a.
Stortingstidende 1959-60, 7 a og b.
Stortingstidende 1961-1962, 7 a og b.
Stortingstidende 1962-1963, 7 a.
Stortingstidende 1963-1964, 7 c.
Stortingstidende 1964-1965, 7 b.

Utenriksdepartementets arkiv

Utenriksdepartementets kalender for 1957, Grøndahl & Sønns Boktrykkeri, Oslo.
Utenriksdepartementets kalender for 1960, Grøndahl & Sønns Boktrykkeri, Oslo.
Utenriksdepartementets kalender for 1962, Grøndahl & Sønns Boktrykkeri, Oslo.
Utenriksdepartementets kalender for 1965, Grøndahl & Sønns Boktrykkeri, Oslo.

Litteraturliste

Anderson, Gidske 1981. *Halvard Lange – Portrett av en nordmann*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

Bergh, Trond og Knut Einar Eriksen 1998. *Storhetstid og stormkast 1955-1997*, bd. 2 i *Den hemmelige krigen – Overvåking i Norge 1914-1997*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.

Berlin, Johan Daniel 2007. *Andreas Andersen – outsider i maktens høyborg*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Berlin, Johan Daniel 2009. «Ekspedisjonssjef Andreas Andersen – en grå eminense i norsk utenrikspolitikk?» i *Arbeiderhistorie – årbok for Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek 2009*.

Bjørlo, Stein 1973. *Gerhardsens store tale – Norge og Nato's rådsmøte i Paris 1957*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Bones, Stian 2006. «Med viten og vilje. Einar Gerhardsens reise til Sovjetunionen i 1955». *Nytt norsk Tidsskrift* 2006 (3): 276-286.

Brodie, Bernard 1973. *War and Politics*. New York: Cassell.

Davies, Norman 2001. *Heart of Europe: The past in Poland's present*. 3. Utgave. Oxford: Oxford University press.

Ekelund, Øyvind 2006. *Lyset fra Norden*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Elvebakk, Vebjørn 2004. *Finn Moe – en utenrikspolitisk biografi*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Elvebakk, Vebjørn 2006: «Gløtt i jernteppet – Finn Moe og det private diplomati». *Internasjonal politikk* 64 (1): 53-71.

Eriksen, Knut Einar 1972. *DNA og NATO – en redegjørelse for debatten og vedtakene i Det norske Arbeiderparti 1948-49*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

Eriksen, Knut Einar og Helge Øystein Pharo 1997. *Kald krig og internasjonalisering 1949-1965* i Tom B. Jensen m. fl. (red.), *Norsk utenrikspolitikk historie*, bd. 5. Oslo: Universitetsforlaget.

Eriksen, Knut Einar og Helge Ø. Pharo 1994. *Norsk sikkerhetspolitikk som etterkrigshistorisk forskningsfelt*. Bergen: LOS-senteret.

Fonn, Birgitte Kjos 2011: *Orientering – Rebellenes avis*. Oslo: Pax Forlag.

Gaddis, John Lewis 1987. *The Long Peace: Inquiries into the History of the Cold War*. New York: Oxford University Press.

Gaddis, John Lewis 1999: *We Now Know – Rethinking Cold War History*. New York: Oxford University Press.

Gerhardsen, Einar. 1972. *I medgang og motgang: Erindringer 1955–65 bind 3*, Oslo: Tiden Norsk Forlag.

Goldstein, Judith and Robert O. Keohane 1995. «Ideas and foreign policy: an analytical framework», i Judith Goldstein og Robert O. Keohane (red.) *Ideas and foreign policy: Beliefs, institutions, and political change*, 2. utg: 3-30. New York: Cornell University.

Halvorsen, Martin. 1998. *Østpolitikken: norske avspenningsbestrebelse 1962-1972*, Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Hanhimäki, Jussi M. 2001: «Ironies and Turning points: Détente in Perspective» i Odd Arne Westad (red.) *Reviewing the Cold War. Approaches, Interpretations, Theory*. Nobel Symposium 107, Cold War History, 1, London. (s. 326-343)

Harrison, Hope: «Driving the Soviets up the Wall: A Super-ally, a Superpower and the Buliding of the Berlin Wall, 1958-61». *Cold War History* 2000 (1): 53-74.

Harrison, Hope. 2003. *Driving the Soviets up the wall*, New Jersey: Princeton.

Hinterhoff, Eugene. 1959. *Disengagement*, London: Atlantic Books.

Holst, Johan Jørgen. *Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv*. Oslo: Norsk utenrikspolitisk institutt, 1967.

Holtmark, Sven G. 1999. *Avmaktens diplomati – DDR i Norge, 1949-1973*. Oslo: Den Norske Historiske Forening.

Hovi, Jon og Raino Malnes (red.) 2011. *Anarki, makt og normer*. Oslo: Abstrakt forlag.

- Johansen, Jan Otto. 1962. *Polen – mellom øst og vest*. Oslo: Aschehoug.
- Johansen, Kristin Kathrine 1997. *The Kennedy Administration's Nuclear Nonproliferation Policies toward China, Israel, and NATO, 1961 – 1963*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Kjeldstadli, Knut 1999. *Fortida er ikke hva den engang var – en innføring i historiefaget*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Koht, Halvdan 1906. *Fredstanken i Noregs-sogo. Noreg i den samfolkelege rettsvoksteren*. Oslo
- Lahlum, Hans Olav 2009. *Haakon Lie – historien mytene og mennesket*. Oslo: Cappelen Damm.
- Langholm, Sivert 1967. *Historisk rekonstruksjon og begrunnelse. En innføring i historiestudiet*. Oslo: Dreyers Forlag.
- Lie, Haakon 1975. *...slik jeg ser det*. Oslo: Tiden Norsk Forlag.
- Lundestad, Geir 2004. *Øst, vest, nord, sør: Hovedlinjer i internasjonal politikk etter 1945*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Malczynski, Karol 1964. *The Gomulka plan – For a nuclear armaments freeze in Central Europe*. Warszawa: Western Press Agency.
- Meyer, Johan Kr. 1989. *NATOs kritikere: Den sikkerhetspolitiske opposisjon, 1949 – 1961*. Oslo: Forsvarsstudier 3/1989.
- Nyhamar, Jostein. 1983. *Einar Gerhardsen – bd II, 1945-1983*. Tiden Norsk Forlag: Oslo.
- Njølstad, Olav 1996. *Under en radioaktiv himmel – Norge og atomprøvesprengningene, 1955 – 63*. Oslo: Forsvarsstudier 3/1996.
- Njølstad, Olav og Olav Wicken 1997. *Kunnskap som våpen: Forsvarets forskningsinstitutt 1946-1975*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Rapacki-planen. *Intervjuer og erklæringer av den polske utenriksministeren Adam Rapacki om den atomfrie sonen i Sentral-Europa*. Utgitt av pressetjenesten ved den polske ambassaden i Oslo, 1959.
- Ribuffo, Leo P. 1990. «Is Poland a Soviet Satellite? Gerald Ford, the Sonnenfeldt Doctrine, and the Election of 1976», *Diplomatic History* 14 (3):385-404.
- Riste, Olav 2001. *Norway's foreign relations – A history*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Riste, Olav 2003. «Ideal og egeninteresser: Utviklingen av den norske utenrikspolitiske tradisjonen», i Sven G. Holtsmark, Helge Ø. Pharo og Rolf Tamnes (red.), *Motstrøms. Olav Riste og norsk internasjonal historieskrivning*:53-88. Oslo: Cappelen akademisk forlag.
- Roberts, Chalmers M. 1971. *The Nuclear Years – The Arms Race and Arms Control, 1945 – 70*. Praeger Publishers: New York.

- Rossavik, Frank 2011. *SV – Fra Kings Bay til Kongens bord*. Oslo: Spartacus forlag.
- Ruud, Stian 2009. *Johan Jørgen Holst som strategisk analytiker 1960-1976*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo
- Sejersted, Francis 1995. «Historiefagets fortelling» *Nytt norsk tidsskrift* 1995 (4): 313-325.
- Sevje, Anna Guldvog 2010. *Ruste opp for å ruste ned*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Skogrand, Kjetil 2004. *Alliert i krig og fred: 1940-1970*, i Odd G. Engdal m. fl. (red.), *Norsk forsvarshistorie*, bd. 4. Bergen: Eide Forlag.
- Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes 2001. *Fryktens likevekt: Atombomben, Norge og verden 1945 – 1970*. Oslo: Tiden.
- Svenbalrud, Hallvard Kvale 2007. *Østpolitikk og alliansehensyn: Polen, Solidaritet og norsk utenrikspolitikk 1980-1990*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Olstad, Finn 1999. *Einar Gerhardsen – en politisk biografi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tamnes, Rolf og Knut Einar Eriksen: «Norge og NATO under den kalde krigen» i Chris Prebensen & Nils Skarland (red.) (1999) *NATO 50 år. Norsk sikkerhetspolitikk med NATO gjennom 50 år*. Oslo: Den norske atlantehavskomiteé. Side 39-61. Totalt 22 sider.
- Tamnes, Rolf 1981. «Den norske holdningen til atomfrie soner i Sentral-Europa 1957 – 1965» i Olav Riste (red.) *Forsvarsstudier – Defence Studies. Årbok for Forsvarshistorisk forskningssenter – Forsvarets Høgskole 1981*. (1982) Oslo: Tanum - Norli.
- Tamnes, Rolf 1983. «Den norske holdningen til en nordisk atomvåpenfri sone 1958–1983» i Rolf Tamnes (red.) *Forsvarsstudier. Årbok for Forsvarshistorisk forskningssenter*. Oslo: Tanum-Nordli (11–86).
- Tamnes, Rolf. 1986a. «Integration and Screening: the two faces of Norwegian alliance policy, 1945-1986». *FHFS notat* 1986 (5): 1-41.
- Tamnes, Rolf 1986b. «Ettpartistat, småstat og særinteresser: Tre skoler i norsk sikkerhetspolitikk». *Nytt Norsk Tidsskrift* 1986 (3): 42-64.
- Tamnes, Rolf 1997. *Oljealder 1965 – 1995* i Tom B. Jensen m. fl. (red.), *Norsk utenrikspolitikkens historie*, bd. 6. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tamnes, Rolf 1991. *The United States and the Cold War in the high north*. Oslo: Ad Notam.
- Tjelmeland, Hallvard 2006. *Den kalde krigen*. Oslo: Samlaget.
- Tjelmeland, 2009, ««En utenrikspolitisk amatør?» Einar Gerhardsen som statsmann 1955–58» i *Arbeiderhistorie – årbok for Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek* 2009.
- Trachtenberg, Mark 1999. *A constructed peace: The making of the European settlement, 1945-1963*. New Jersey: Princeton.

Wenger, Andreas 1997. *Living with Peril – Eisenhower, Kennedy, and Nuclear Weapons*. Rowman & Littlefield: Boston.

NUPI-publikasjoner

Johan Jørgen Holst. «Nuclear Weapon Free Zones in Europe: An option for the future?»
NUPI forskningsnotat nr. 269 (B). April 1983.

Nettressurser:

Digitalisert versjon av *Foreign Relations of the United States (FRUS)*

<http://history.state.gov/historicaldocuments> (22.03.2014)

Følgende bind er tatt i bruk fra ovennevnte side:

FRUS, 1955–1957, Volume XXV, Eastern Europe.

FRUS, 1958-60, Volume X, Part 1, Eastern Europe Region, Soviet Union, Cyprus.

FRUS, 1958-60, Volume X, Part 2, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey.

FRUS, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe; Cyprus, Greece; Turkey.

FRUS, 1964-1968, Volume XI, Arms Control and Disarmament

FRUS, 1964-1968, Volume XVII, Eastern Europe.

Zoltan Maruzsas artikkel om Rapacki- og Gomulka-planen:

<http://www.coldwar.hu/html/en/publications/Online%20PublicationMar.pdf> (03.10.2013)